FELLƏRIN İLKİN KÖKÜ

علیرضا تبریزلی نین خصوصی کتابخاناسی
نمره:
تاریخ:

БИР НЕЧӘ СӨЗ

Улуларымызын бизә мирас гојуб кетдији сөз өз мүгәддәслији илә әсрләрдән-әсрләрә кечәрәк горунуб сахланылмышдыр. Инсанлар үчүн һәмишә хошбәхтлик, тәскинлик ачары олмушдур. Бу ачар васитәсилә инсанлар чох сирләри ачмыш, јашамаға вә јаратмаға руһланмыш, хошбәхтлијиндә, еләчә дә бәдбәхтлијиндә она доғру пәнаһ апармышлар. Белә пәнаһ апардығымыз сөз адлы очаг дүнјанын бир чох сирләрини тарих боју өзүндә чәм етмишдир. Сөз барәсиндә «Гутадгу—Билик» әсәриндәки мисралар нечә дә јеринә дүшүр:

Сөз өлүдән диријә мирас галыр,
Мирас сөзә әмәл етмәнин јүз фајдасы вар.

*

Инсанын бәзәји сөздүр, сөз мүхтәлифдир.
Хош сөзлү инсаны өј, еј дилим.

Түркчә буна бәнзәр бир аталар сөзү вар,
Ону сөјләјирәм о беләдир:
Камалын бәзәји дил, дилин бәзәји сөздүр,
Инсанын бәзәји үз, үзүн бәзәји исә көздүр.

*

Инсан сөзүнү дилилә сөјләр,
Сөзү јахшы олса, үзү парлар.

Минбир сирли сөзүн гијмәти әвәзсиздир. Хош сөз өмрү узадыр, хәстәни мүаличә едир, инсаны јашамаға, һәјата чағырыр. Сөзлә инсанлара үмид дә вермәк олур, јахуд онун үмидини дә гырмаг олур.

Сөзләр даш үзәриндәки абидәләрә бәнзәјир. Бу абидәләр кими онлар да нә ахыб-төкүлүр, нә дә итиб-батыр.

Дүнјада јијәсиз сөз дә јохдур. Јаддаш бохчамызын бир күнчүндә итиб-батмыш сөзләрин дә јијәси вар. Ачы, ширин, дүз, әјри, пис, јахшы кәлмәләрин дә јурд-јувасы вар. Һәр бир сөздә нечә-нечә кизли сирләр, хәзинәләр јатыр. Онлары лај-лај, гат-гат ачдыгча бир даһа «сөз адлы дүнја»нын бәнзәрсизлијини көрүрүк.

Сөзүн өмрү дүнјанын өмрү гәдәр узундур. Елә буна көрәдир ки, сөз дә бөјүк вә сонсуз дүнјадыр. Гәлибләнмиш заһири фрмасы, зәнкин дахили мә'насы олан сөзләрдән улуларымызын сәс-сорағы кәлир. Сојумуз, көкүмүзлә бағлы бир чох гаранлыглара дәрин мә'на јүкү илә бичилмиш сөзләр ишыг тутур.

Сөз һәм дә јүк карваныдыр. Нә гәдәр ки, дил, халг, милләт вар, сөз јүклү карван өмрүнү јашајачагдыр. Кәлмәләри бир-бир ипә-сапа дүзсәк дә, сөз јүклү карванын сону көрүнмәјәчәк вә дүјүн дүшмүш нечә-нечә кәләфләрин дүјүнү ачылачагдыр.

Әзиз охучу! Сөз дә бүтүн чанлылар кими јашајыр. Китабдакы һәр бир сөзүн талејини бу һиссләрлә охусаныз, онда өзүнүздә раһатлыг тапачаг, јашамаға, гуруб-јаратмаға һәвәсиниз артачагдыр. Габагчадан Сизин һамыныза дәрин тәшәккүрүмү билдирирәм.

I ФӘСИЛ

ТҮРК ДИЛЛӘРИНИН АМОРФЛУГДАН ИЛТИСАГИ ГУРУЛУША ДОҒРУ ИНКИШАФЫ

Һәр бир дилин лүғәт тәкиби, фонетик вә грамматик гурулушу гәдим-гајым дөврдән башлајараг бу күнә гәдәр узун тарихи јол кечмишдир. Ејни заманда инкишафын мүхтәлиф мәрһәләләриндә тәкмилләшмиш, чилаланмыш вә бөлүнмәз кристал структурлары әмәлә кәтирмишдир.

Дил системи илә бағлы мүгајисәләр көстәрир ки, фонетик, лексик вә грамматик гурулушда баш верән дәјишмәләрин сәвијјәси бир-бириндән фәргләнир. Мәсәлән, фонетик вә грамматик гурулуша нисбәтән лексик гурулуш даһа чох дәјишир. Она көрә дә лүғәт тәркибиндә баш вермиш дәјишмә, чарпазлашма, мүхтәлиф дилләрлә кенетик-контакт әлагәләри лексик гурулушда тез бир заманда үзә чыхыр. Бизә белә кәлир ки, дүнјада елә бир дил јохдур ки, онун лүғәт тәркиби бүтөвлүкдә саф олсун. Дилин лүғәт тәркибинин там шәкилдә саф олмамасы сәбәбләриндән ән башлычасы будур ки, һәр бир халг, милләт дикәрләри илә әрази чәһәтдән гоншулуг мүнасибәтиндә јашајыр. Бу мүнасибәт заманы тәбии олараг дилләрин әлагәси, чарпазлашмасы баш верир. Һәм дә тәбии олараг әлагәләрин тарихи дә дилләрин ән гәдим, гәдим, орта, јени, ән јени дөврләри сәвијјәсиндә үзә чыхыр. Бә'зән әлагәләрин тарихи о гәдәр гәдимләрә кедиб чыхыр ки, сәбәбдән нәтичәјә, сadәдән мүрәккәбә олан јолу, јахуд да бунун әксини тапмаг, көрмәк чох чәтин олур. Белә демәк мүмкүнсә, ән гәдим дөврләрә аид олан дил әлагәләринин сәбәбини, дәгиг тарихини ачмаг үчүн јазылы мәнбәләр дә бир чох заман аз гала ролуну итирир. Мәһз онда гејри-

мүәјјән суаллар, проблемләр јараныр. Онларын чавабы да бә'зән гејри-мүәјјәнлијә, ајдын олмајан мүчәррәд бир тәһлилә, изаһа сөјкәнмиш олур.

Дилләр арасында олан тарихи әлагәләр дил факты васитәсилә тәсдигләнир. Лакин ән гәдим дөврләрдә дил әлагәләрини төрәдән, мәнбә, башлангыч, сәбәб вә с. кими һаллар чох вахт гејри-мүәјјәнлијә јахынлашыр. Мәсәлән; кет дилинин тибет, ибер-гафгаз вә с. дилләрлә олан әлагәси[1] һәм суал, һәм дә мараг доғурур. Бу әлагәләрин сәбәбини ачмаг исә гејри-мүәјјән галыр вә мүчәррәд бир шәкилдә өз һәллини тапа билмир. Јахуд; кет дилиндә бир сыра дил фактлары вардыр ки, онларын етимоложи бахымдан Азәрбајчан дили, о чүмләдән түрк дилләри илә олан әлагәсини көрмәмәк мүмкүн дејилдир:

Кет дилиндә[2]	Азәрбајчан дилиндә
ак „јеримәк, кетмәк."	**ахтармаг** (бу сөздәки ***ах***-һиссәсини мүгајисә ет, кет дилиндә ***ак***).
ит „итәләмәк, јахынлашдырмаг, јанашмаг."	**итәләмәк** (мүгајисә ет, Азәрбајчан дилиндә ***ит***-һиссәсини кет дилиндә ***ит*** сөзү илә).
эк-эк-эг „динләмәк, гулаг асмаг."	**ешитмәк** (мүгајисә ет, ***еш***-һиссәси илә кет дилиндәки *эк-эк-эг*-һиссәләрини).
до-ду „тутмаг, тыхамаг, гапамаг."	**долмаг, дојмаг, тох** сөзләри (мүгајисә ет, *до-*, ***то***-һиссәләри илә *до-ду* һиссәләрини).
ту-ду „өртмәк, үстүнә салмаг."	**тутмаг, туташмаг, тутгун** сөзләри (мүгајисә ет, ***ту***-һиссәләри илә кет дилиндәки *ту-ду*).
ха-„кәсмәк, доғрамаг, јармаг".	**хырдаламаг, хынчым-хынчым етмәк, кәсмәк** (мүгајисә ет, *хы-кә*-һиссәләри илә кет дилиндәки *ха*-сөзү).

[1] Бах: Е. А. Крейнович. Глагол кетского языка. Л., 1968, с. 4.

[2] Бах: Јенә орада, с. 10. Мисаллар көстәрилән бу сәһифәдән сечилмишдир.

Јахуд; хуррит вә урарту дилләриндә олан паралелләрлә мүгајисәјә Азәрбајчан дилини чәлб етмәк олур.

Урарту дилиндә[3]	Хуррит дилиндә	Азәрбајчан дилиндә
аг-„апармаг, јола салмаг"	аг-„апармаг"	**ахмаг, ахын** вә с. (мүгајисә ет, *аг-,ах-*)
ар-„вермәк"	ар-„вермәк"	**вермәк** (мүгајисә ет, *ар*-вә *вер* сөзләрини) **вармаг** „кетмәк" (*ар* көкү түрк дилләриндә тарихән "һәрәкәт" мәналы сөз олмушдур).
си-„төкүлмәк, ахмаг"	сијә-„су"	**су** (мүгајисә ет, *си-*, *су*)
ти-„данышмаг"	тивә-„сөз, кәлмә"	**демәк, данышмаг** (мүгајисә ет, *ти-, де-, да-*)

Бу чүр мүгајисәләр истәр-истәмәз суал доғурур. Нечә олмушдур ки, кет, хуррит, урарту дилләри[4] илә Азәрбајчан, о чүмләдән түрк дилләри арасында дилләрин аморф гурулуша малик олдуғу бир сәвијјәдә әлагә олмушдур? Бу суалын чавабы исә там дәгиг олмајан гејри-мүәјјән дөврләрә, изаһлара вә сәбәбләрә кедиб чыхыр. Мараглыдыр ки, бу сәтирләрин мүәллифи вахты илә бир сыра тәдгигатларын нәтичәләрини гаршылашдырмыш вә үмумиләшдирмәләр апармышдыр. Бу үмумиләшдирмәләрдән бириндә гејд етмишдир ки, һинд-авропа дилләриндә бәрпа олунмуш 203 «улу» сөз көкүнүн 198-и урал вә алтај дилләриндә тө-

[3] Бах: М. Л. Хачикян. Хурритский и урартский языки. Ереван, 1985, с. 45, 48.

[4] Хуррит вә урарту дилләринә аид мисаллар бу китабын көстәрилән сәһифәсиндән сечилмишдир.

рәмә сөзләрин тәркибиндә горуныб сахланылмышдыр.[4] Јахуд, тәдгигатчыларын апардығы мүгајисәләрдән мә'лум олмушдур ки, јенисеј (кет, југ, арин, пумбгокол, котт) вә шимал-гафгаз дилләриндә чохлу сөз көкләри ујғунлуг јарадыр.[5] Бундан башга, сөз көкләринин бир чоху төрәмәләриндә «өлү көк»ләрә чеврилмишдир.[6] «Өлү көк»ләрин изләри даһа чох түрк дилләриндә узунөмүрлүлүк һүгугу газанмышдыр. Она көрә ки, түрк дилләринин морфолокијасы узун мүддәт әрзиндә демәк олар ки, дәјишмәмишдир. Јахуд да, чох аз дәјишмишдир. Бу, әлбәттә түрк дилләринин морфоложи гурулушуна хас олан хүсусијјәтләрлә бағлы олмушдур. Һәмин хүсусијјәтләри Олжас Сүлејменов бүтүн инчәликләринә гәдәр дујмуш вә һинд-авропа дилләри илә түрк дилләринин морфолокијасыны сөзүн һәгиги мә'насында мүгајисә етмишдир. Олжас Сүлејменов түрк дилләринин морфолокијасындакы сабитлијин бир нечә сәбәблә илишкәли олдуғуну сөјләмишдир. Инди бу сәбәбләрин һәр бирини бурада көстәрмәјин вачиб олдуғуну һисс едирик. Олжас Сүлејменов јазыр: «һинд-авропа дил аиләсинә дахил едилмиш бир чох дилләрин гурулушу вә морфолокијасы тарихән гыса мүддәт әрзиндә көкүндән дәјишмишдир. Һалбуки, һәмин заман дахилиндә түрк дилләриндә һеч бир дәјишиклик баш вермәмишдир. Бу сабитлик бир нечә сәбәблә изаһ едилә биләр.

1. Түрк сөзләри аглүтинативдир; јә'ни көк вә шәкилчиләр диффузијаја уғрајыб бирикмир. Түрк сөзләри өз гурулушу илә бир нөв гатары хатырладыр. Көк—паравоз һәмишә ирәлидәдир вә һеч вахт мөвгејини дәјишмир. О, шәкилчиләрә тә'сир көстәрә билир (сәс кејфијјәтијлә), лакин өзү һеч вахт шәкилчиләрин тә'сиринә дүшмүр.

һинд—авропа көклү сөзләр түрк сөзләринә нисбәтән даһа чох диффузија һадисәсинә мә'руз галыр. Она көрә даһа чох дејирәм ки, аглүтинатив дилләрдә, о чүмләдән монгол вә түрк дилләриндә дә диффузија һадисәсини мүшаһидә етмәк олар. Лакин түрк дилләриндә аглүтинативлик—

[5] Бах: Булудхан Хәлилов. Азәрбајчан дилиндә икиһечалы фе'лләрин фоно-семантик инкишафы. Бакы, 1996, с. 10.

[6] Јенә орада.

гајдадыр, диффузија—истисна. һинд—авропа дилләриндә вәзијјәт тәрсинәдир.

Маһир вә нашы пианочунун чалғысыны тәсәввүр едәк. Маһир пианочу чалғы темпиндән асылы олмајараг, һәр клавиши ајрылыгда сәрраст дилләндирир. **До-ре,** бу, аглүтинативлијин дүстурудур. Нашы пианочу исә бә'зән бармағы илә ики дилә бирдән тохунур вә нәтичәдә сәсләр бир-биринә гарышыр: **дре.** Бу да диффузивлијин образлы дүстуру сајыла биләр.

Аглүтинативлик сөзү горујуб сахлајыр, диффузија ону сөкүб дағыдыр, шәклини дәјишдирир.

2. Түрк сөзләриндә вурғу бир гајда олараг сонунчу һечаја дүшүр.

3. Түрк сөзләриндә өн шәкилчи (префикс) јохдур. Префиксләр сөзүн көкүнә тә'сир едир вә нәтичәдә алдадычы әсаслар јарадыр.

4. Грамматик чинс көстәричиләри јохдур. Һинд-авропа дилләриндә аналитик гурулуша кечид заманы бу формант көкә көрә өз јерини (сон мөвгеји өн мөвгејә) дәјишир. Лакин әввәлки ән'әнәви јер (сон мөвге) бош галмыр. Әски чинс көстәричиси әсасла бирикиб онун симасыны дәјишдирир».[7]

Түрк дилләри аморфлугдан башлајараг инкишаф етмиш вә нәтичәдә аглүтинатив (илтисаги) гурулушда тәкамүл просесини сона јетирмишдир. Өз морфоложи бүтөвлүјүнү дә аглүтинатив гурулушда горујуб сахламышдыр. Аморф гурулуш үчүн **моносиллабиклик,**[8] **синкретиклик,** нисбәтән сонралар **омонимлик** ән характерик әламәтләр олмушдур. Бурада грамматик васитәләр сырасында супрасегмент фонемләрин (һеча, вурғу, тон, аваз) ролу да данылмаздыр. Супрасегмент фонемләр әслиндә аморфлуғун грамматик атрибутлары, көстәричиләридир. Әкәр түрк дилләриндә сөзләр тарихән аморф гурулушда олмасајды, онда **моносиллабикликдән, омонимликдән,** һәлә лап гәдимләрдә мөвчуд ол-

[7] Олжас Сулејменов. Аз-ја. Бакы, с. 177—178.

[8] Чин, тибет вә чәнуб-шәрг Асија халгларынын дилләриндә моносиллабикликлә бағлы үмуми характерли чәһәтләр һаггында фикирләр олмушдур. Бу барәдә бах: Ю. А. Горгониев, Ю. Я. Плам, Ю. В. Рождественский, Г. П. Сердюченко, В. М. Солнцев. Общие черты в строе китайско-тибетских и типологически близких к ним языков юго-восточной Азии (к проблеме моносиллабизми).—Языки Китая и юго-восточной Азии. М., 1963, с. 3—13.

муш ејни бир сөз көкүнүн **синкретик** мә'налар билдирмәсиндән данышмага еһтијач галмазды. Һалбуки, бунларын һамысы түрк дилләринин илијинә ишләмиш, ганына-чаныңа һопмуш, ејни заманда илтисаги гурулушда бә'зән машын механизми кими һиссәләрә ајрылан, бә'зән исә ајрылмасы мүмкүн олмајан ән гәдим дил елементләринә чеврилмишдир. Мүгајисә гәрибә олса да, гејд етмәлијәм ки, узун тарихи јол кечмиш, илтисаги гурулуша јијәләнмиш сөзүн тарихи истигамәтдә ачымынданса, һәр һансы машын механизмини һиссәләрә ајырыб сөкмәк мин дәфә асандыр. Әлбәттә, гат-гат, лај-лај, үст-үстә јығылмыш семантик чаларлары, грамматик васитәләри сөздә ајырмаг, парчаламаг, һиссәләрә бөлмәк шүбһәсиз ки, чох чәтин һәлл олунан бир проблемдир.

Аморф гурулуш тарихән чин, тибет, кореја, вјетнам вә с. дилләр үчүн дә характерик олмушдур. Инди чин, тибет, кореја, вјетнам дилләриндә аморф гурулуша мәхсус хүсусијјәтләр даһа чох горунуб сахланылмышдыр. Бу дилләрдә, әсасән, лексик-морфоложи ејнилик чох чидди сәрһәди олан тәкһечалы сөзләрдә әкс олунур. Тәкһечалы сөзләр исә аморф гурулушлу олдуғу үчүн синкретик мә'налары билдирир. Һәм дә бу чүр сөзләрдә грамматик фәргләри даһа чох вурғу, аваз, узанма, тон јарадыр. Демәли, һәмин дилләрдә вурғу, аваз, тон ән гәдим грамматик васитә кими һәлә дә өз ролуну итирмәмишдир. Мәсәлән; чин дилиндә вургу, узанма ејни бир сөздә мә'на фәрги јарадыр:

си́ «боғмаг»; «сөнмәк».

си́ «чат, чатлашмыш јер, јарыг, дешик».

сӣ «јурд, сығыначаг, далдаланачаг јер»; «јорған-дөшәк, јатаг».

ча́ «(јолу) кәсмәк».

ча́ «(көзләрини) гыјмаг» вә с.

Һәм аморф сөзләрдә, һәм дә аморф дилләрдә грамматик форма демәк олар ки, өзүнү чох аз көстәрир. Аморф дилләрин зәнкин грамматик формасынын олмамасы онунла бағлыдыр ки, бу чүр дилләрдә һәм әски чагларда, һәм дә инди зәнкин грамматик гурулуш јаранмамышдыр. Она көрә дә

аморф сөзләр зәнкин олмајан грамматик гурулушун ихтијарына кечдикдән сонра грамматик формалара јијәләнә билмир. Јахуд да чох аз јијәләнир. Бунун үчүн биринчи нөвбәдә зәнкин грамматик гурулуш јаранмалыдыр ки, сонра сөзләр зәнкин грамматик формалар әлдә едә билсинләр. Бизчә, чин, тибет, кореја, вјетнам вә с. дилләр аморф гурулушдан илтисаги гурулуша доғру бир инкишаф хәттини ја кечирмәмиш, ја да бу инкишафы баша вуруб гуртармамышдыр. Мәһз буна көрә дә һәмин дилләр инди дә аморфлугла бағлы үнсүрләри даһа чох горујуб сахлајырлар. Түрк дилләри исә аморфлугдан илтисагилијә доғру инкишаф хәттини кечириб баша вурмушдур. Илтисагилијә доғру инкишаф заманы түрк дилләриндә бир сыра характерик чәһәтләр, ганунаујғунлуглар әмәлә кәлмишдир ки, бунлар да диггәтдән јајына билмәз. Бу ганунаујғунлуглар һәм аморфлуғун, һәм дә илтисагилијин вә онлара мәхсус морфоложи гурулушун тәләбиндән доғмушдур. Бизә белә кәлир ки, ганунаујғунлуглар аморф вә илтисаги гурулушларын говушдуғу мәрһәләдә баш вермишдир. Мүшаһидәләримизә көрә түрк дилләри аморфлугдан илтисагилијә доғру инкишаф заманы, әсасән, ашағыдакы ганунаујғунлуглары әкс етдирмишдир:

а) **Аморфлуг.** Аморфлуг дилдә грамматик форманын демәк олар ки, олмамасыдыр. Дилчиликдә аморф термини илә јанашы, синкретик вә моносиллабик терминләриндән дә истифадә олунмушдур: **аморф—синкретик—моносиллабик** гурулушлу сөзләр. Бу гурулушда олан сөзләр лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсиндә тәмәл ролуну ојнамышдыр. Әкәр **аморф—синкретик—моносиллабик** сөзләр олмасајды, онда сонралар дилин зәнкин лүғәт тәркиби дә јарана билмәзди. **Аморф—синкретик—моносиллабик** анлајышыны баша дүшмәк үчүн чин дилиндәки ашағыдакы аморф сөзүн мә'наларына диггәт јетирәк:

чу́ «бичмәк, (оту) чалмаг».

чу́ «тохунмаг, дәјмәк»; «әл вурмаг, дөјмәк».

чу́ «һисс етмәк, дујмаг».

чу́ «тоха, кәрки»; «газымаг, белләмәк».

чу́ «итәләмәк, дүртмәкләмәк».

Бу чүр синкретик мә'налары ифадә едән аморф көклә илтисаги гурулуша мәхсус **чахмаг, чапмаг, чалмаг, чәкич,**

чырпмаг, чәртмәк вә с. сөзләриндәки **ча-, чә-, чы-** һиссәләрини мүгајисә етмәк мүмкүндүр.

б) **Асемантикләшмә.** Аморф—синкретик—моносиллабик сөзләр түрк дилләринин морфоложи тәләбиндән асылы олараг асемантикләшмәјә доғру бир инкишаф хәтти кечмишдир: **ор-** ***(ор-аг, ор-ду),*** **уз-** ***(уз-аг, уз-ун),*** ***ал-(ал-ын),*** **ба-*(ба-ғ),*** **сы-*(сы-н)*** вә с. Бизчә, асемантикләшмә түрк дилләринин морфоложи гурулушуну нисбәтән сабитләшдирмишдир. Нәтичәдә түрк дилләринин морфоложи гурулушу аморф дилләрдән фәргләнмишдир. Ејни заманда түрк дилләринин морфоложи гурулушунда зәнкинликләр мејдана чыхмышдыр. Һәм дә көк, шәкилчи вә онларын сөздәки сәрһәдләри бир-бириндән сечилмәјә башламышдыр. Әксәр сөзләрдә исә асемантикләшмиш көклә она гошулан шәкилчинин сәрһәддини ајырмаг чәтин олмушдур; **го-*(го-н, гош-, го-п),*** **ча-*(ча-л, ча-п, ча-х)*** вә с. Она көрә ки, бу чүр асемантикләшмиш аморф—синкретик—моносиллабик көкләр јазылы абидәләрдә дәрин көк сала билмәмишдир. Бунлары јалныз реконструксија етмәклә мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн олмушдур.

Асемантикләшмә түрк дилләринин морфоложи гурулушунун сабитләшмәсиндә диггәти чәлб едән, сечилән бир мәрһәләдир. Бизә белә кәлир ки, бу мәрһәлә олмасајды, онда тәкһечалы сөзләрдән икиһечалы, үчһечалы сөзләр дә тәшәккүл тапмазды. Ејни заманда амор—синкретик—моносиллабик гурулушлу илкин көкләр икиһечалы, үчһечалы сөзләрдә бирикмиш, дашлашмыш, асемантикләшмиш шәкилдә әкс олуна билмәзди.

в) **Омонимләшмә.** Аморф—синкретик—моносиллабик гурулушлу илкин көкләрин инкишафында омонимләшмә мәрһәләси дә мејдана чыхмышдыр. Елә мәһз буна көрәдир ки, омоним сөзләр әски чағларда даһа чох олмуш, сонралар исә сај мигдары илә азалмаға доғру кетмишдир. Она көрә азалмышдыр ки, аморф—синкретик—моносиллабик гурулушлу илкин көкләр кими омонимләр дә дилдә долашыглыға сәбәб олмушдур. Мараглыдыр ки, Е. З. Кажибеков омонимләри синкретик көкләр адландырмышдыр. Бу да чох күман ки, омонимлијин синкретиклијә јахын бир мәрһәләдә јаранмасы илә бағлыдыр. Е. З. Кажибеков түрк дилләринә мәхсус јазылы абидәләр әсасында 500-ә јахын синкретик—омоним көкләри мүәјјәнләшдирмишдир.[9] Бу синкретик—омоним көкләрдән бир гисми түрк дилләриндә галмышдыр: **ич-ич; дад-дад; көч-көч; ит-ит; ат-ат; дүз-дүз; јаз-јаз; јај-јај** вә с. Әксәријјәти исә дилин лүғәт тәркибиндә өз мөвгејини сабитләшдирә билмәмишдир. Бу һал һәм Азәрбајчан, һәм дә дикәр түрк дилләринә аиддир.

Бизим мүшаһидәләримизә көрә омонимләшмә бирһечалы вә икиһечалы сөзләрдә үстүнлүк тәшкил едир. Јә'ни ки, бу да бирһечалы вә икиһечалы сөзләрин илкин формаларына аз-чох јахын олмалары илә бағлыдыр. Бирһечалы синкретик—омоним сөзләр илкин формаларына даһа чох јахын олдуглары үчүн һеч бир грамматик васитәдән истифадә олунмамышдыр: **ат (фе'л)—ат(исим); көч (фе'л)—көч (исим); ит (фе'л)—ит(исим); күл (фе'л)—күл(исим); дад(фе'л)—дад(исим)** вә с. Гәрибәдир ки, икиһечалы омоним—синкретик көкләрин бир гисми бирһечалыларла мүгајисәдә илкин формаларындан нисбәтән узаглашдыглары үчүн онларда ән гәдим грамматик васитә олан вурғуја еһтијач олмушдур: **алма *(фе'л)*-алма *(исим);* алын *(фе'л)*-алын *(исим);* кәлин *(фе'л)*-кәлин *(исим)*** вә с. Һәтта, бу, сонра үчһечалыларда да горунуб сахланылмышдыр: **дондурма *(фе'л)*-дондурма *(исим);* бозартма *(фе'л)*-бозартма *(исим);* говурма *(фе'л)*-говурма *(исим)*** вә с.

Демәли, вурғу аморф—моносиллабик—синкретик гурулуша мәхсус олан ән гәдим грамматик васитәләрдән биридир.

Аморфлуг—асемантикләшмә—омонимләшмә инкишаф хәтти (ганунаујғунлуғу) түрк дилләринин морфоложи гурулушунда илтисагилији сабитләшдирмишдир. Беләликлә, түрк дилләри өз инкишафыны аморф гурулушдан башламыш, илтисаги гурулушда сона јетирмишдир.

Гејд едәк ки, мүхтәлиф дилләрдә параллелләри олан аморф—синкретик—моносиллабик көкләрин бир чохунун мәншә мәнсублуғуну мүәјјәнләшдирмәк чох чәтиндир. Бу, һәлли сонсузлуға сөјкәнән проблеми хатырладыр. Мәсәлән; чин дилиндә **ту** «јер, јер күрәси»; јапон дилиндә **тотае** «анбар гапысы»; ермәни дилиндә **дур** «гапы»; санскрит дилин-

[9] Бах: Е. З. Кажибеков. Глагольно—именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата, 1986.

дә **ду** «(дәрдә) бүрүнмәк»; Азәрбајҹан дилиндә **тутмаг тутгун, туташмаг** сөзләринин тәшәккүл етдији «тутмаг» анламында олан илкин **ту- то- ду-** көкләринин һансы дилә мәхсуслуғуну гә'ти шәкилдә демәк чох чәтиндир. Јахуд; гәдим түрк дилиндә **и-** «кетмәк, көндәрмәк»; чин дилиндә **и-** «чатмаг, јетишмәк»; санскрит дилиндә **и-** «кетмәк, көндәрмәк» мә'наларындадыр. Бу илкин көкдән Азәрбајҹан дилиндә **итик, исмарламаг, итәләмәк, итмәк;** санскрит дилиндә **ити** «кәзмә; һәрәкәт»; **ир** «һүҹум етмәк, галхмаг»; **ира** «күләк»; рус дилиндә **идти** «кетмәк» вә с. сөзләр әмәлә кәлмишдир. Фактлар көстәрир ки, илкин **и-** көкү тарихән «һәрәкәт, јеримәк» анламында олмушдур. Бу көкүн мәншә мәнсублуғуна кәлдикдә исә ону мүәјјәнләшдирмәк һеч ҹүр мүмкүн дејилдир. Әкс тәгдирдә **и-** көкүнүн һәр һансы дилә мәхсуслуғуну мүәјјәнләшдирмәк субјектив мејлдән башга бир шеј дејилдир. Дилчиликдә бу ҹүр мәсәләләр һәлли мүмкүн олмајан проблеми хатырладыр. Белә проблемләрдән бири дә халгларын, милләтләрин «илк јурд» јери илә бағлыдыр. Һәр һансы бир әразидә мәскунлашмыш халгын, милләтин һәмин әразинин нә вахтдан сакини олмасы гејри-мүәјјән дөврләрә вә ҹаваблара сөјкәнир. Ејни заманда бә'зән гејри-мүәјјән сәбәбләрлә илишкәли олур. Мәсәлән; кетләр Краснојарски дијарынын Турухан вә Бајкит рајонларында мәскунлашмышлар.[10] Онлар бурада тәкләнмиш, ајрылмыш, тәҹрид олунмуш бир шәкилдә јашајырлар.[11] Кетләр мүхтәлиф халгларын әһатәсиндә олса да, өз дилләрини горујуб сахлајырлар. Һәм дә кет дили әһатәсиндә олдуғу халгларын дилләриндән кәскин шәкилдә фәргләнир. Јахуд; Азәрбајҹанын Губа рајонунда Хыналыг данышығы вардыр. Мараглыдыр нечә олмушдур ки, бу данышыг тәҹрид олунмуш бир шәкилдә һал-һазырда да мөвҹуддур. Әлбәттә, бу ҹүр суаллар ҹоғрафи ҹәһәтдән гоһум олан дилләрдә дә мараг доғурур. Мәсәлән; Гафгаз әразисиндә онларла халглар јашајырлар. Онлар бир-биринин әһатәсиндә јашамагла јанашы, дилләрини дә горујуб сахлајырлар. Бу да чох дүшүндүрүҹү суаллар мејдана чыхарыр. Көрәсән, бу әразиләрдә мәскунлашманын дәгиг тарихи вә сәбәбләри вармы? Үмумијјәтлә, белә суалларын ҹавабы сон дәрәҹә чәтин вә мүрәккәбдир. Јенә дә бу

---

[10] Бах: Е. А. Крейнович. Глагол кетского языка. Л., 1968, с. 3.
[11] Јенә орада.

сәтирләрин мүәллифинин фикри мараг доғурур. О јазыр: «Дилчиликдә «илк јурд» термини дә шәрти ишләнир. Бизҹә, «илк јурд» дедикдә милләтләрин, тајфаларын ән гәдим вәтәни баша дүшүлсә дә, бурада да бир шәртилик вардыр. Мәсәлән; славјанларын илк јурд јери Дон чајы, шималда Карпат вә ҹәнубда Балтик дәнизинә гәдәр олан әразини әһатә етмишдир. Јә'ни һәмин територијаларда улу славјан дилиндә данышмышлар. Амма бу да һәлә әсас вермир дејәк ки, мәһз славјанларын ән гәдим јурд јери бу әразиләр олмушдур. Башга сөзлә, славјанлар адлары садаланан әразиләрдә јашајана гәдәр дәфәләрлә миграсија етмиш, илк јурд јерләрини дәјишмишләр. Бу, тәкҹә славјанлара дејил, бүтүн тајфалара вә милләтләрә аид бир просесдир. Тәбиидир ки, һәр һансы бир тајфа өз илк јурд јерини мүәјјән сәбәбләрә көрә дәфәләрлә дәјишмишдир. Бу заман ајры-ајры тајфаларын дилләриндә тоггушма, гајнајыб-гарышма баш вермишдир ки, бу да кенетик—контакт гоһумлуғунун јаранмасында мүһүм амилләрдән бири олмушдур».[12] Дилчиликдә бу гәбилдән олан проблемләр тарих дурдугҹа дүшүнүләҹәкдир. Бизҹә, белә проблемләр там һәллини һеч заман гә'ти шәкилдә тапа билмәјәҹәкдир.

Арашдырмалар көстәрир ки, дилләр арасындакы әлагәләрин тарихи мүхтәлиф дөврләрә кедиб чыхыр. Буна бахмајараг, әксәр вахтлар дилләр арасындакы әлагәләрин тарихини мүәјјәнләшдирмәк олур. Мәсәлән; тибет дилинин чин, санскрит, монгол, фарс, түрк дилләри илә олан әлагәси нәтиҹәсиндә бу дилләрдән тибет дилинин лүғәт тәркибинә хејли сөзләр кечмишдир.[13] Тибет дилинә бизим еранын 6—7-ҹи әсрләриндә чин дилиндән, 9-ҹу әсрин башланғыҹында санскрит дилиндән сөзләр дахил олмуш вә лүғәт тәркибиндә дәрин көк салмышдыр.[14] Дилләр арасында баш вермиш бу ҹүр әлагәләрин тарихи даһа гәдимләрә—ерадан әввәлки дөврләрә дә кедиб чыхыр. Мәсәлән; түрк вә чин дилләри арасындакы әлагә беләдир. Бу әлагәләр барәсиндә тарих елми чох шејләр дејир. Тарих елми тәсдиг едир ки, түрк—чин әлагәләри Һун дөврү илә сәсләшир. Дәфәләрлә баш вермиш Һун—чин мүһарибәләри бу халгларын тоггушмасы илә јанашы, гајнајыб-гарышмасына да шәраит јаратмышдыр. Һун—чин мүһарибәләри, чинли-

---

[12] Бах: Булудхан Хәлилов. Азәрбајҹан дилиндә икиһечалы фе'лләрин фоно-семантик инкишафы. Бакы, 1996, с. 11.
[13] Бах: Ю. Н. Рерих. Тибетский язык. М., 1961, с. 131.
[14] Бах: Јенә орада. с. 134.

ләрин һунлар үзәринә ахыны һаггында охујуруг: «Чин сүлаләси алты дөвләти арадан көтүрән кими (м. ө. 215-чи илдә) чин императору Шиһуангти сәркәрдә Менгтиснә јүз минлик бир орду илә шимала һәрәкәт етмәсини вә һунлара һүчум едиб, онлары јенмәсини әмр етди. Сәркәрдә ирәлиләјәрәк Сары чајын чәнубунда олан бүтүн зоналарын һамысыны тутду (Јә'ни Ордос зонасыны). Чајын саһилләри бојунча сәдләр чәкдирилди. Һәндәвәри диварла әһатәли 44 гәза мәркәзи гурулду. Бу зоналары инсанла долдурмаг үчүн сүркүн едиләнләрдән јаранмыш јени әскәри мүстәмләкәләр јерләширди.

Лин-тао зонасындан Лиао-тунга чатан вә узунлуғу 10000 милдән артыг олан бөјүк бир сәдд чәкдирди. Бундан сонра да Сары чајы ашараг (шимала?) кетди. Орадакы Јангшаны, јә'ни Чәнуб дағыны алды».[15] Бу һинд-чин мүһарибәси м. ө. 215—212-чи илләри әһатә етмишдир. Бунунла беләчинлиләр һунлардан еһтијат етмиш, она көрә дә һун сәрһәдләриндә сәдд чәкдирмәјә диггәти артырмышлар: «213-чү илдә император һагсыз һөкм чыхаран һакимләри јығыб һун сәрһәдиндәки сәдләрдә ишләтмәјә көндәрди.

Чин сүлаләси көјүн алтындакы бүтүн дүнјаны өз һөкмү алтында топладығы заман сәркәрдә Менгтиенин сәрәнчамына да 300 минлик бир орду вериб шимала көндәрди. Јаделли тајфалары (јунг вә тиләри) говду вә Сары чајын чәнубуну (Ордос зонасыны) алды. Орада узун бир сәдд чәкдирди. Сәдди јерли шәраитә ујғунлашдырды. Диварын әтәкләриндән исә мүдафиә јери кими истифадә етди. Лин—тоадан Лиаотунга гәдәр узанан бу сәддин узунлуғу 10000 милдән чох иди».[16]

Даһа сонралар һунлулар үстүнлүк газанмыш, аз гала чинлиләри диз чөкдүрмүшләр. Һунлуларын күчү мәчбур етмишдир ки, чинлиләр өз сәрһәдләринә сәдд чәкмәк ишини кенишләндирсинләр. Тарихдә чин сәдди ифадәси дә елә бурадан јаранмышдыр: «Мә'лум олдуғу кими, чиндә сәдләрин чәкилмәси чох-чох әввәлләр башланмышды. М. ө. 350—300-чү илләрдә чәкилән сәдләри Шенсинин ортасындан апарырдылар. Чин сүлаләси сәрһәди даһа узадараг Сары чај саһилләриндәки галалары бирләшдирмиш вә бугүнкү

[15] Бах: Баһаәддин Өкәл. Бөјүк Һун империјасы. I китаб, Бакы,. 1992, с. 79.

[16] Бах: Јенә орада. с. 80.

чин сәрһәд анлајышыны јаратмышдыр. Јухарыдакы гајнагларда ады чәкилән Шанг вә Пен-ти кими јерләр вә Орда зонасы Сары чајын сәрһәди ичәрисинә кирмишди. Бу зоналарын бир гисми һунларын отлаглары иди».[17]

Тәбиидир ки, мүхтәлиф истигамәтдә олан һун—чин мүнасибәтләри бу дилләрин чарпазлашмасындан да јан кечә билмәмишдир. Вә ачығы дејәк ки, һеч чүр јан кечә билмәзди дә. Һун иттифагында чәмләнмиш тајфа бирликләринин ичәрисиндә түрк дилинин апарычы рол ојнамасы да данылмасы мүмкүн олмајан бир фактдыр.

Түрк—чин дил әлагәләринин тарихи чох гәдим вә санбаллы мәнбәләрә сөјкәнир. Марагдыдыр ки, бу әлагәләр заманы, еләчә дә бундан сонралар түрк дилләринин морфолокијасы аморф гурулушдан башлајараг илтисаги гурулуша доғру инкишаф етмишдир. Чин дилинин морфоложи гурулушу исә даһа чох аморфлуғун әламәтләрини горујуб сахламышдыр. Буну чин дилинин инкишаф дөврләриндә дә көрмәк мүмкүндүр:[18]

Гәдим чин дили мәрһәләси—бизим ерадан әввәлки дөврләрдән башлајыб бизим еранын 3-чү әсринә гәдәр олан мүддәти әһатә едир. Бу мәрһәләдә тон—интонасија грамматик васитәләрә нисбәтән даһа характерик олмушдур.

Орта чин дили мәрһәләси—бизим еранын 4—12-чи әсрләрини әһатә едир. Бу мәрһәләдә тон вә интонасијанын ролунун зәифләмәси, азалмасы һисс олунур. Грамматик әлагәләрин, шәкилчиләрин характериклији исә нисбәтән күчләнир.

Јени чин дили мәрһәләси—бизим еранын 13—20-чи әсрләри илә бағлыдыр. Бу мәрһәлә чин дилиндә тонун, интонасијанын ролунун артмасы вә чохһечалы сөзләрин сајынын чохалмасы илә характеризә олунур. Бу инкишаф

[17] Бах: Баһаәддин Өкәл. Бөјүк Һун империјасы. I китаб, Бакы, 1992, с. 81.

[18] Чин дилинин бу дөврләшмәси Ван Ли тәрәфиндән олан бөлкүдүр. Бах: И. С. Гуревич. К характеристике грамматического строя китайского языка 3—5 вв. в связи с вопросом о периодизации.—Спорные вопросы строя китайского языка. М., 1965, с. 180—181. Бу бөлкүдән чох аз фәргләнән бир дөврләшмә тарихини дә А. Масперо бөлмүшдүр. Онун бөлкүсү беләдир: **Чин дилинин гәдим мәрһәләси**—бизим ерадан әввәл башлајыр вә бизим еранын 3-чү әсринә гәдәр давам едир. **Чин дилинин орта мәрһәләси**—бизим еранын 3—12-чи әсрләрини бирләшдирир. **Чин дилинин мүасир мәрһәләси** ики дөврә ајрылыр: 12—17 вә 17—20-чи әсрләр мәрһәләси. Бах: И. С. Гуревич. Ады кѳстәрилән әсәр. с. 181.

дөврләриндән ајдын олур ки, тон—интонасија аморф гурулушун әламәтләриндән олмагла өз ролуну чин дилиндә һәлә дә итирмәмишдир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, һинд—аврупа дилләри дә вахты илә аморф гурулушун бәтниндән чыхмышдыр. Һинд-аврупа дилләри һал-һазырда түрк дилләри илә мүгајисәдә аморф гурулушдан даһа чох узаглашмышдыр. Она көрә ки, өнлүкләр, инфикисләр, флексија вә с. һинд—аврупа дилләринин морфоложи гурулушуну тамам дәјишмишдир. Бәлкә буна көрәдир ки, һинд—аврупа дилләриндә аморф гурулушун изләрини бәрпа етмәк, үзә чихармаг чох чәтиндир. Амма түрк дилләриндә көк—паравоз, шәкилчи—гатар системи вардыр. Бу системә дахил олмаг истәјән һәр бир шәкилчи, о чүмләдән грамматик категоријаларын морфоложи көстәричиләри јалныз көкдән—паравоздан сонра гошулур вә бу системи тамамлајыр. Нәтичәдә көк—паравоз өз бүтөвлүјүнү горујуб сахлајыр. Она көрә дә бүтөвлүјүнү горујуб сахлајан көк—паравоз системи өнлүкләри, инфикисләри дашыјан вә флексијаја уғрајан сөзләрдән фәргләнир. Конкрет десәк, көк—паравоз системи түрк, өнлүкләр, инфикисләр, флексија системи исә һинд—аврупа дилләринин өзүнәмәхсуслуғуну јарадыр.

Бизә белә кәлир ки, түрк дилләри аморф дилләрлә флектив дилләр арасында орта бир мөвгедә дајаныр. Она көрә дә түрк дилләриндә һәм аморф дилләрә махсус әламәтләр (тәкһечалылыг, синкретиклик вә с.), һәм дә флектив дилләрдәки зәнкин морфоложи—грамматик хүсусијјәтләр вардыр. Бу мә'нада аврупа дилчиси А. Масперонун мүгајисәләри мараглыдыр. О, чин дили илә һинд—аврупа дилләрини мүгајисә етмиш вә бир сыра фәргли чәһәтләри мүәјјәнләшдирмишдир. А. Масперо гејд етмишдир ки, биз аврупалылар (аврупа дилчиләри—Б. Х.) исми, јахуд фе'ли грамматик категоријасыз тәсәввүр едә билмәрик.[19] Онун фикринчә, исим ја тәк, ја да чәм олмалы, фе'л исә мүтләг индики, кечмиш, кәләчәк заманда ишләнмәлидир.[20] Бурадан белә алыныр ки, һинд—аврупа дилләриндән фәрги олараг чин дилиндә грамматик категоријалар јохдур вә бу, ола да билмәз. Шүбһәсиз ки, тәкчә һинд—аврупа дилләриндә дејил, түрк дилләриндә дә зәнкин грамматик категоријалар мөвчуддур. Бунунла белә, морфоложи гурулушунун бүтөвлүјү, сабитлији илә баглы олараг түрк дилләри аморфлуғун изләрини аз да олса јашатмышдыр. Она көрә дә түрк дилләри аморф дилләрлә флектив дилләр арасында орта бир мөвгедә дајанмышдыр. Ю. В. Рождественскиј бир чох дилчиләрин аморф гурулушла баглы фикирләрини үмумиләшдирдикдән сонра чин дилинә аид ашағыдакы спесифик хүсусијјәтләри көстәрмишдир:

а) Сөзүн дәјишмәси флектив дилләр үчүн характерикдир.[22] Бизчә, сөзүн дәјишмәси дедикдә сөз көкүнүн өнлүк, инфикис вә флексија ичәрисиндә әримәси, јох олмасы, ја да ки, дәјишмәси баша дүшүлүр. Бу һаллар чин, түрк, о чүмләдән бирһечалы дилләр үчүн характерик дејилдир. Она көрә дә сөз көкләри илкин морфоложи гурулушуну аз-чох бирһечалы дилләрдә, о чүмләдән чин вә түрк дилләриндә мүһафизә едиб сахламышдыр.

б) Чин дилиндә һәр бир сөзүн мүхтәлиф нитг һиссәләри функсијасында чыхыш етмәси ганунаујғун һалдыр.[23] Бу, көстәрир ки, чин дилиндә сөзүн омонимлији онун морфолокијада јеринә јетирдији функсија кими баша дүшүлмәлидир. Мә'лумдур ки, морфолокијадакы һәр бир сөзүн синтаксисдәки вәзифәси онун синтактик функсијасыдыр. Чин дилиндә һәм синтактик, һәм дә морфоложи функсија вардыр. Бизчә, белә бир функсија аморф гурулушун хүсусијјәтләриндән ирәли кәлмишдир ки, буну түрк дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә омоним сөзләрдә көрмәк мүмкүндүр: **јахшы** ***(сифәт)*-јахшы** *(зәрф)*-Јахшы ***(шәхс ады-исим)*; көзәл *(сифәт)*-көзәл** *(зәрф)*-**Көзәл** ***(шәхс ады-исим)*; дүз *(сифәт)*-дүз** *(фе'л)* вә с. Доғрудан да дикәр омоним сөзләр морфоложи функсијасыны јеринә јетирәрәк ики, һәтта бә'зән үч нитг һиссәсинә дахил олурлар. Омоним сөзләр мор-

[19] Бах: Ю. В. Рождественский. Понятие формы слова в истории грамматики китайского языка. М., 1958, с. 41—42.

[20] Бах: Јенә орада.

[21] Бах: Јенә орада. с. 42.

[22] Бах: Јенә орада. с. 118—119.

[23] Бах: Јенә орада.

фоложи функсијадан сонра синтактик вәзифәни—функсијаны да јеринә јетирирләр: **јахшы** сөзү чүмләдә тә'јин, зәрфлик, исми хәбәр, мүбтәда, **дүз** сөзү тә'јин, зәрфлик, хәбәр вә исми хәбәр вәзифәләрини дашыјыр.

в) Чин дилиндә грамматик категоријаларын морфоложи дашыјычыларыны сөздә формал елементләр јеринә јетирир.[24] Һәр һансы бир грамматик категоријанын стабил, зәнкин морфоложи көстәричиси олмадығы үчүн онларын функсијаны формал елементләр—сыфыр шәкилчиләр дашыјыр. Аморф гурулушла бағлы олан бу хүсусијјәтин изләри түрк дилләриндә мүшаһидә олунур. Мәсәлән; адлыг, гејри-мүәјјән јијәлик вә гејри-мүәјјән тә'сирлик һалларынын Азәрбајчан дилиндә морфоложи көстәричиси олмадығы үчүн онлар бир-биринә бәнзәјирләр: ***мәктәб* директору-мәктәбин директору, *синиф* рәһбәри-синфин рәһбәри, *дәрс* чәдвәли-дәрсин чәдвәли *(мәктәб, синиф, дәрс*** сөзләри гејри-мүәјјән ијәлик һалда); **Әли *су* ичди-Әли сују ичди, Сәмәд *тахта* јонду-Сәмәд тахтаны јонду, Рамазан *китаб* охуду-Рамазан китабы охуду *(су ,тахта, китаб*** сөзләри гејри-мүәјјән тә'сирлик һалдадыр). Мисаллар көстәрир ки, аморф гурулуша мәхсус олан формал грамматик елементләр (сыфыр морфоложи көстәричиләр) гејри-мүәјјән јијәлик вә гејри-мүәјјән тә'сирлик һалын морфоложи көстәричисинә чеврилмишдир.

Сөзләрин грамматик мә'наларына көрә мүәјјән групплара бөлүнмәси илк анда формал елементләр әсасында гурулур. Белә ки, һеч бир грамматик категоријанын морфоложи көстәричисини гәбул етмәдән исим, сифәт, сај, әвәзлик, зәрф вә с. нитг һиссәләри формал грамматик көстәричиләрлә бир-бириндән сечилир: **ата, ана *(исим)*; гыз, јахшы *(сифәт)* бир, үч *(сај)*; мән, сән *(әвәзлик)*; ашағы, јухары *(зәрф)*** вә с. Көрүндүјү кими, бу сөзләрин һансы нитг һиссәсинә мәнсуб олмасыны көстәрән грамматик көстәричиләр формал бир характер дашыјыр. Бизчә, сөзләр формал грамматик көстәричиләрин ихтијарындан о вахт чыхырлар ки, онлар мәхсус олдуглары нитг һиссәләринин грамматик категоријалары үзрә дәјиширләр. Мәсәлән; исимләр һалланыр, сифәтләр дәрәчә шәкилчиләри гәбул едир, сајын мә'на нөв-

[24] Бах: Јенә орада.

ләри јараныр, әвәзлик әвәз едир вә с. Үмумијјәтлә, сөзләрдә формал характерли грамматик чәһәтләр чохдур. Бунлар аморф гурулуша мәхсус атрибутлар кими һәлә дә түрк дилләриндә галмагдадыр.

Түрк вә чин дилләри арасындакы әлагәләр тарихинин һун, һәтта алтај дөврләринә кедиб чыхмасы тәкзиболунмаз фактдыр. Амма гәрибәдир ки, түрк вә чин дилләринин дөврләшмәсиндә һун, алтај мәрһәләләринин ролу кениш тәһлил, тәдгиг олунмамышдыр. Бизә белә кәлир ки, бу мәрһәләләрин гә'ти шәкилдә тәдгиги јә'гин ки, тарих вә дилчилик елми үчүн чох кәрәкли, мараглы нәтичәләри үзә чыхара биләрди. Бу да тәбиидир ки, алтај, һун дөврләринә аид мәнбәләрин азлығы, белә демәк оларса, јохлуғу, јахуд да, бизә кәлиб чатмамасы даһа көклү дил әлагәләринин тарихини үзә чыхара билмәмишдир. Бизчә, алтај, һун мәрһәләләрини, һәтта бунлардан өнчәјә кедән тарихи јазыјагәдәрки дөвр кими сәчијјәләндирмәк олар. Јазыјагәдәрки дөвр јазылы мәнбәләрә малик олан бүтүн дил вә дил аиләләри үчүн мәгбул бир мәрһәләдир. Јазыјагәдәрки мәрһәләнин мөвчудлуғуну сөзләрин тәшәккүлү вә кечдији инкишаф тарихи дә тәсдигләјир. Белә ки, сөзләри тарихи истигамәтдә изләдикдә мә'лум олур ки, јүзләрлә илкин көкләр јазылы мәнбәләрдә горунуб сахланылмамышдыр. Демәли, илкин көкләрин бир гисми јазылы мәнбәләрдә изини горуса да, бир гисми исә бу чүр тале саһиби олмамышдыр. Бу да белә бир нәтичәни сөјләмәјә әсас верир ки, әски јазылы мәнбәләрә гәдәр илкин көкләр—сөзләр дәјишмиш, инкишаф етмиш вә праформаларындан узаглашмышдыр. Јазыјагәдәрки мәрһәлә һаггында аз-чох тәсәввүр јаратмаг үчүн түрк дилләринин инкишаф дөврләринә диггәт јетирәк.[25]

Ән гәдим түрк дөврү—Бураја алтај вә һун дөврләри дахилдир. Алтај дөврү ерадан әввәл 4-чү миниллиқдән бизим еранын 1-чи миниллијинә гәдәр олан мүддәти әһатә едир. Һун дөврү исә бизим еранын 1-чи миниллијиндән 5-чи әсрә гәдәр давам етмишдир. Вә һун империјасы 24 гәбилә бирлијини өз әтрафында топламышдыр. Елә буна көрә дә бу империјанын ады һун олмушдур. **Һун** сөзү «ел бирли-

[25] Азәрбајчан вә үмумтүрк әдәби дилләринин инкишаф мәрһәләләри илә бағлы дикәр бөлкүләр дә олмушдур. Бах: Низами Худијев. Азәрбајчан әдәби дили тарихи. «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1995, с. 9—10.

ји, гәбилә бирлији» мә'насындадыр. Бу сөз мәнбәләрдә **су-јун, хун, хухун, гун** кими ишләнмишдир. Бунлар түркдилли **һун//хун//гун** сөзләринин мәнбәләрдә әкс олунан мүхтәлиф вариантларыдыр. **һун//хун//гун** сөзләри Азәрбајчан дилиндә мүстәгил ишләнмир. Лакин дилимиздә **ел-күн** ифадәси вардыр ки, бурада «күн» сөзү «ел, бирлик» мә'насындадыр. Вә бу сөз мүстәгил мә'насыны горумадығы үчүн **ел** сөзү илә биркә ишләнир.

Гәдим түрк дөврү—5—10-чу әсрләри бирләшдирир.

Орта түрк дөврү—10—16-чы әсрләри үмумиләшдирир.

Јени түрк дөврү—16—20-чи әсрләри әһатә едир.

Бизә белә кәлир ки, 20-чи әсрин сон онилијиндән түрк дилләринин инкишафында ән јени мәрһәлә башлајыр. 21-чи әсрин түрк әсри олачағыны нәзәрә алсаг, онда ән јени мәрһәләнин кәләчәјини көрмәмәк мүмкүн дејилдир.

Түрк дилләринин инкишафында ән гәдим түрк мәрһәләси јазыјагәдәрки дөврә чох јахын, бәлкә дә елә јазыјагәдәрки мәрһәләдир. Түрк дилләринин аморф гурулушлу дөврү дә јазыјагәдәрки мәрһәләдә јерләшмишдир. Јазыјагәдәрки дөврә мәхсус олан гәбир дашлары, мараладаш мәдәнијјәти, Азәрбајчан әразисиндә Гобустан гајалары үзәриндәки шәкилләр вә с. түрк дилләринин јазылы дөврүнә кәлән јолун башланғычыдыр. Бизчә, бу јола гәдәр түрк дилләри хејли сәвијјәдә инкишаф етмиш, дәјишмишдир. Лакин һәмин инкишафы, дәјишмәни әкс етдирә биләчәк јазылы абидәләрин ја олмамасы, ја да бизим дөврә кәлиб чатмамасы проблемин там һәллини чәтинләшдирмишдир.

Түрк дилләринин инкшафында гәдим түрк дөврү јазылы мәнбәләри олан бир дөврдүр. Мәһз бүтүн дүнјада мәшһур олан Орхон—Јенисеј јазылы абидәләри гәдим түрк дөврүнә мәхсус мәнбәдир. Онун лексик, морфоложи, синтактик гурулушу исә камил вә јеткиндир. Һалбуки, белә бир камил, јеткин дил гурулушу бирдән-бирә јарана билмәзди. Бунун үчүн һеч олмазса, түрк дилләринин инкишафында азы-азы чилаланма, тәкмилләшмә просеси кетмәлиди вә бизчә, бу просес дә кетмишдир. Һәмин просес ән гәдим вә гәдим түрк дөврләринин башланғычыны—ерадан әввәл 4-чү миниллик-дән бизим еранын 5-чи әсринә гәдәр олан дөврү әһатә етмишдир.

Орта түрк дөврүндә (10—16-чы әср) түрк халгларына мәхсус мүштәрәк јазылы абидәләрин јаранмасы кениш бир характер алмышдыр. Мәсәлән: М. Кашғаринин «Дивани-лүғәт-ит түрк», Јусиф Баласуглунун «Гутатгу билик», Әбу Һәјјан Әл-Әндәлусинин «Китаб әл-идрак, ли-лисан әл-әтрак», «Китаби-Дәдә Горгуд», «Дастани-Әһмәд Һәрами», «Јусиф вә Зүлејха» әсәрләрини орта түрк дөврүнүн бир гисми кими көтүрмәк олар. Орта түрк дөврүндә конкрет олараг түрк халгларынын һәр биринин өзүнәмәхсус—фәрди јазылы абидәләри дә формалашмышдыр. Мәсәлән; Азәрбајчан јазылы әдәби дилинин тарихи 13-чү әсрдә И. Һәсәноғлунун јарадычылығы илә башламышдыр. Һалбуки, јазылы әдәби диләгәдәр Азәрбајчан әдәби дилинин тәшәккүлү, әсасән, ики мәрһәләдән кечмишдр:

1. 3—5-чи әсрләрдән 7—8-чи әсрләрә гәдәр;
2. 7—8-чи әсрләрдән 11—13-чү әсрләрә гәдәр.

Биринчи мәрһәлә үмумхалг Азәрбајчан дилинин мөвчуд олмасы илә сәчијјәләнмишдир. Икинчи мәрһәлә исә үмумхалг Азәрбајчан дилинин оғуз-сәлчуг хүсусијјәтләри илә гајнајыб-гарышмасы просеси кими сечилмишдир. Чох гә'ти бир фикир сөјләмәк үчүн бурадан белә бир суал мејдана чыхыр. Көрәсән, үмумхалг Азәрбајчан дили мәрһәләсинә гәдәр гәбилә, тајфа дили мөвчуд олмушдурму? Бу суалын чавабы диалектик бахымдан тәсдиг едир ки, үмумхалг Азәрбајчан дилинә гәдәр тәбии олараг гәбилә—тајфа дили дә өзүнү көстәрмишдир. Әкәр белә олмасајды, онда бирдәнбирә үмумхалг дили дә јарана билмәзди. Она көрә дә Азәрбајчан әдәби дилинин тәшәккүлү 3—5-чи әсрләрдән өнә—бизим ерадан әввәлки дөврләрә доғру кедир. Буну гәбиләдән—милләтә, јахуд, әксинә, милләтдән—гәбиләјә доғру диалектик вәһдәт дә тәсдиг едир: гәбилә—тајфа—халг милләт; милләт—халг—тајфа—гәбилә.

Демәли, орта түрк дөврүнә гәдәр Азәрбајчан дили ән гәдим түрк дөврүнүн бәтниндән ајрылараг (тәгрибән бизим ерадан әввәл 4-чү миниилликдән) узун тарихи гәбилә—тајфа—халг мәрһәләси јолуну кечмишдир. Нәһајәт, 13-чү әсрдә јазылы әдәби дил мәрһәләсинә кәлиб чатмышдыр. Бу мәрһәләјә гәдәр гәбилә—тајфа—халг, јахуд, чанлы—шифаһи данышыг дилиндә тәкмилләшмә просеси кетмишдир. Һәмин просесләрин дил фактлары јазылы абидәләрдә чох аз, бәлкә дә там олмајан бир шәкилдә әкс олунмушдур. Бизә белә кәлир ки, 13-чү әсрә гәдәрки дөврү Азәрбајчан дилинин јазыјагәдәрки дөврү адландырмагда һеч дә јанылмарыг. Арашдырмаларымыз тәсдиг едир ки, 13-чү әсрә гәдәр

Азәрбајчан дили мүсбәт мә'нада инкишаф етмиш, дәјишмишдир. Буну фе'лләрин тәшәккүлү, кечдији инкишаф јоллары бир даһа тәсдигләјир. Мәһз фе'л милли дәјәрләри даһа чох горујуб сахлајан бир нитг һиссәси кими бизә тарихин ән дәрин гатларындан сораг верир. Она көрә дә фе'лләрин тәшәккүл етдији илкин көкләри билмәдән дил тарихинин дәрин гатларына баш вурмаг о гәдәр дә асан дејилдир. Тәсадүфи дејил ки, М. А. Кастрен фе'л вә онун формалашдығы илкин көкләр, әсаслар барәсиндә мараглы фикир сөјләмишдир. М. А. Кастренин фикринчә, фе'лләрин әсасыны билмәдән онларын формалашмасындан данышмаг мүмкүн дејилдир.[26] Доғрудан да фе'лләрин әсасыны, өзүлүнү, бүнөврәсини, тәмәлини билмәдән онларын формалашмасындан данышмаг чох мүрәккәб вә чәтиндир. Фе'лләрин әсасыны, өзүлүнү, бүнөврәсини, тәмәлини билмәкдән өтрү дилин даһа гәдим гатларына енмәк, үз тутмаг лазымдыр. Бу заман фе'лләри формалашдыран илкин көкләр, әсаслар, өзүлләр ағыласығмаз дил ареалларында мүшаһидә олунур. Аз гала илкин көкләрин мүхтәлиф дилләрдәки кәзәри ареалы артыр, бөјүјүр, шишир вә мүбалиғә характерини алыр. Јери кәлмишкән фе'лин бу чәһәти илә бағлы Э. Левинин фикри дә мараглыдыр. Э. Левинин фикринчә, гәдим ирланд вә күрчү дилләриндәки фе'лләрин әлагәсинин тарихән нечә баш вердијини сөјләмәк чох чәтиндир. Ејни илә Гафгазда вә Узаг Шәргдә јашајан халгларын дилләри илә кет дили арасындакы әлагәләрин һәддини сүбутсуз, дәлилсиз бөјүтмәк мүмкүн дејилдир.[27] Доғрудан да гәдим ирланд, күрчү, кет, гафгаз, узаг шәрг дилләриндә фе'лләрин әлагә һәддини јалныз фактларла, сүбутларла изаһ етмәк мүмкүндүр. Бу ишдә фе'лләри формалашдыран илкин көкләрә, әсаслара әһәмијјәт вермәк лазымдыр.

[26] Бах: Е. А. Крейнович. Глагол кетского языка. Л., 1968, с. 3.
[27] Бах: Јенә орада.

II ФӘСИЛ

ФЕ'ЛЛӘРИН ҺЕЧА ТИПЛӘРИ

(Мүгајисәли-тарихи истигамәтдә)

Бизим арашдырмаларымыз тәсдиг едир ки, фе'лләрин әксәријјәти түрк дилләринә мәхсус ана китабәләрдән бири олан Орхон—Јенисеј јазылы абидәләриндә тәшәккүл етмиш шәкилдә экс олунмушдур. Онлары мүасир түрк дилләриндәки фе'лләрлә мүгајисә етдикдә о гәдәр дә фәргли чәһәтләр үзә чыхмыр. Башгырд дилчиси М. А. Ахметов Орхон—Јенисеј јазылы абидәләриндәки фе'лләри мүасир башгырд дилиндә ишләнән фе'лләрлә мүгајисәли шәкилдә тәдгиг етмишдир. Онун мүгајисә етдији бирһечалы вә икиһечалы фе'лләрин әксәријјәти мүасир түрк дилләриндә демәк олар ки, ејнилә ишләнир. М. А. Ахметов Орхон—Јенисеј јазылы абидәләриндә ишләнмиш бирһечалы вә икиһечалы фе'лләри ашағыдакы кими сечиб груплашдырмышдыр.[28]

Бирһечалы көк фе'лләр

Саит сәсдән ибарәт көкләр: ***у-*** „гүввә, күч, тагәт, бачарыг, игтидар, күчү чатмаг, бачармаг, гадир олмаг, едә билмәк“; ***ө-*** „охутмаг, өјрәтмәк“.

Саит+самит әсаслы көкләр: ***ағ-*** „галдырмаг, галхмаг, чыхмаг, доғмаг, кечмәк“; ***аз-*** „јолуну азмаг, јолдан чыхмаг, сәһв етмәк, хәта етмәк“; ***ај-*** „данышмаг, демәк, сөјләмәк; хәбәр вермәк, мә'лум етмәк“; ***ај-*** „мүһакимә етмәк, мәһкум етмәк“; ***ар-*** „һејран етмәк, валеһ етмәк, аздырмаг, алдатмаг“; ***ат-*** „атмаг“; ***ал-*** „алмаг“; ***ач-*** „ачмаг“; ***аш-*** „кечмәк, ашмаг,

[28] Бах: М. А. Ахметов. Глагол в языка Орхоно—Енисейских памятников (в сравнительном плане с современным башгирским языком). Издательство Саратовского Университета, 1973, с. 13—20.

чевирмәк"; ***эр-***,, олмаг, вар олмаг, мөвчуд олмаг"; ***эт-*** „етмәк, тәшкил етмәк, дүзәлтмәк, јаратмаг"; ***иг-*** ,,дөврәләмәк, мүнасирәјә алмаг, әјмәк"; ***ил-*** ,,гошмаг, бағламаг, габагчадан хәбәр вермәк"; ***ин-*** ,,енмәк, јүксәкдән енмәк"; ***ир-*** ,,говмаг, изләмәк, архасынча дүшмәк"; ***ит-*** ,,көндәрмәк"; ***ит-*** ,,етмәк, тәшкил етмәк, дүзәлтмәк, јаратмаг"; ***оғ-*** „доғмаг"; ***оз-*** ,,доланмаг, дөврә вурмаг, габагламаг, өтмәк, кечмәк"; ***өн-***,,кирмәк, дахил олмаг"; ***уғ-*** „бачармаг, әзмәк, әзишдирмәк"; ***уд-***„далынча кетмәк. ардынча кетмәк"; ***ук-***„әмәл етмәк, гулаг асмаг, табе олмаг, баша дүшмәк, анламаг"; ***ур-*** ,,вурмаг; әјри, дөнкәдән атмаг"; ***ур-***,,кәсмәк даш үзәринә јазы јазмаг"; ***ут-*** „вар дөвләт әлә кечирмәк әлдә етмәк"; ***уч-*** ,,учмаг, өлмәк"; ***өг-*** ,,өјүнмәк, севинмәк"; ***өк-*** ***(үк-, өг-, үг-)*** ,,варланмаг, дөвләтләнмәк (јығмаг топламаг)"; ***өл-*** „өлмәк, зәифләмәк, күчлән дүшмәк"; ***өт-*** кечмәк, өтмәк, кирмәк, сохулмаг"; ***үз-*** „үзмәк, гопартмаг"; ***ыд-*** «көндәрмәк»; ***ый-*** „данышмаг, демәк, сөјләмәк"; ***ыт-*** „көндәрмәк".

Самит+саит типли кәкләр: ***ба-*** «бағламаг»; ***са-***,,сајмаг, һесабламаг"; ***сы-*** „гырмаг, сындырмаг"; ***тэ-*** „демәк"; ***ти-*** „демәк"; ***ту-***«бәнд чәкмәк, габағыны бағламаг (сујун), долмаг, долдурмаг (учгунла)»; ***йи-*** „јемәк".

Самит+саит+самит типли көкләр: ***бан-*** «бағламаг, сарымаг»; ***бар-*** «кетмәк, јола салмаг, јеримәк»; ***бас-*** „басмаг, һүчум етмәк"; ***бат-*** „батмаг, отурмаг, әјләшмәк, минмәк"; ***бэр-***, ***бир-*** ,,вермәк"; ***бил-*** „билмәк"; ***бин-*** ,,минмәк"; ***бул-***, ***бол-*** „олмаг, булмаг, тапмаг"; ***буз-*** „корламаг, позмаг, дағытмаг, хараб етмәк»; ***бөк-*** «ләззәт вермәк, һәзз вермәк, разы галмаг»; ***бүт-***, ***бөт-*** „гуртармаг, бигирмәк, тамамламаг"; ***быч-*** „бичмәк"; ***йағ-*** «јапышмаг»; ***йаз-*** «сәһв етмәк, күнаһ етмәк»; ***йай-*** «совурмаг, дағытмаг, сәпмәк, јајмаг»; ***йан-*** «галиб кәлмәк, удмаг, говмаг»; ***йан-*** «гајытмаг, кери дөнмәк»; ***йат-*** „јатмаг, кечәләмәк"; ***йат-*** ,,јајмаг, ачмаг, узатмаг, дағытмаг, сәпәләмәк"; ***йсп-*** ,јолуна гојмаг, гајдаја салмаг, гурмаг, тәшкил етмәк"; ***йэл-*** «сүр'әтлә кетмәк, сәјиртмәк, атылмаг, сычрамаг»; ***йэт-*** „чатмаг, јетмәк»; ***йэт-*** «апармаг»; ***йит-*** «мәһв олмаг, һәлак олмаг, јох олмаг»; ***йол-***, ***йул-*** «гопармаг, хилас етмәк, азад етмәк»; ***йүз-*** «үзүб кечмәк»; ***йығ-*** «јығмаг»; ***йөр-***, ***йүр-*** „јеримәк,, кетмәк»; ***йығ-*** «јерә төкмәк, галиб кәлмәк»; ***кэз-*** «кечмәк јеришә өјрәтмәк»; ***кэл-*** «кәлмәк»; ***кэч-*** «кечмәк, ашмаг» ***кир-*** «кирмәк, дахил олмаг»; ***күк-*** «мәшһур олмаг, шөһрәтләнмәк»; ***күт-*** «көзләмәк»; ***кал-*** «галмаг»; ***кат-*** «бирләшдирмәк, үстүнә гојмаг»; ***кач-*** «гачмаг»; ***код-*** «гојмаг, үст-үстә јығмаг»; ***кол-*** „истәмәк, диләмәк"; ***кон-*** «јашамаг, сакит олмаг, кечәләмәк»; ***кыд-*** «әјилмәк, сапмаг, бурахмаг»; ***кыз-*** «алышыб јанмаг, гызармаг»; ***кый-*** «кәсмәк, доғрамаг, јармаг»; ***кыл-*** «етмәк»; ***кыс-*** «әзмәк, басмаг, мәчбур етмәк, вадар етмәк»; ***сөк-*** «әјилмәк гатланмаг, бүкүлмәк, јармаг, парчаламаг, икијә бөлмәк»; ***сүр-*** «говмаг, сүрмәк»; ***сык-*** «сыхышдырмаг, сыхмаг, гыснамаг»; ***шаш-***„пәрт олмаг, утанмаг, чашмаг, гарыхмаг, горхмаг, һүркмәк, диксинмәк»; ***таб-***, ***тап-*** „тапмаг"; ***тап-*** «хидмәт етмәк»; ***тэг-*** «чатмаг, јетишмәк, һүчум етмәк, басмаг»; ***тэз-*** «гачмаг»; ***тел-*** «ачылмаг, араланмаг, јарыг ачмаг (торпагда)»; ***тик-*** «дикәлтмәк, тикмәк, гурмаг, учалтмаг, санчмаг, батырмаг, сохмаг»; ***тир-*** «јығмаг, дәрмәк»; ***тоз-*** „доғмаг, тох олмаг"; ***тоғ-*** „доғмаг"; ***туй-*** „дујмаг, һисс етмәк"; ***тур-*** „јашамаг, дурмаг"; ***тут-***„ тутмаг, јапышмаг, идарә етмәк, јеринә јетирмәк"; ***төк-*** ,,төкмәк, ахмаг, јағмаг (јағыш)"; ***түш-***, ***түс-***,,дүшмәк, енмәк".

Саит+самит+самит типли көкләр: ***арт-*** ,,артмаг, чохалмаг"; ***элт-*** ,,чәкмәк, апармаг"; ***үрк-*** ,,горхмаг, үркмәк, галхмаг".

Самит+саит+самит+самит типли көкләр: ***корк-***, ***корг-*** ,,горхмаг"; ***санч-***,,санчмаг, инчитмәк, галиб кәлмәк, удмаг".

ИКИҺЕЧАЛЫ КӨК ФЕ'ЛЛӘР.

Саит+самит+саит типли көкләр: ***азы-*** „кар олмаг, көрмәмәк"; ***ары-*** ,,јорулмаг"; ***элэ-*** ,,мүһарибә етмәк, вуруш-

маг, әзиjjәт вермәк, инчитмәк, гәләбә чалмаг"; ***ула*** „бағламаг, бирләшдирмәк"; ***уды-*** „jатмаг"; ***уна-*** „разылашмаг, инанмаг".

Саит+самит+саит+самит типли көкләр: ***адыр-*** „мәһрум етмәк, әлиндән алмаг, аjырмаг, бир-бириндән аjырмаг" ***ағыт-*** „говмаг, бурахмаг"; ***арыт-*** „ахтарыб тапмаг"; ***эгэр-*** „дөврәjә алмаг"; ***эгид-, игид-*** „jүксәлмәк, галхмаг, зәнкинләшдирмәк"; ***эсид-, исид-*** „ешитмәк"; ***эчин-*** „һөрмәт етмәк, бағышламаг, һәдиjjә етмәк"; ***эшин-*** „ат сүрмәк"; ***олур-*** „отурмаг"; ***опул-*** „удулмаг, jенилмәк, һопмаг, кирмәк, дахил олмаг"; ***өдүр-*** „сечмәк"; ***өкин-*** „гәмләнмәк"; ***өкүн*** „пешман олмаг, тәәссүф етмәк"; ***өтүн-*** „истәмәк, диләмәк, jалвармаг"; ***үкүл-*** „артмаг, чохалмаг, бөjүмәк, кенишләнмәк".

Самит+саит+самит+саит типли көкләр: ***бити-*** „jазмаг"; ***йайы-*** „гәләбә чалмаг, говмаг"; ***йара-*** „ач олмаг, хоша кәлмәк, әһәмиjjәтли олмаг"; ***йаша-*** „jашамаг"; ***йаса-*** „тә'мин етмәк, тә'jин етмәк"; ***йоры-*** „jеримәк, кетмәк"; ***кары-*** „гарымаг, гочалмаг"; ***сана-*** „саjмаг, һесабламаг"; ***тилә-*** „диләмәк"; ***токы-*** „дүшмәк, зәрбә ендирмәк, jараламаг, вурмаг"; ***төрү-*** „төрәмәк, доғулмаг"; ***түкә*** „түкәнмәк".

Саит+самит+самит+саит типли көкләр: ***алка-*** „хеjирдуа вермәк, уғурламаг"; ***ағла-*** „зар-зар ағламаг, һөнкүр-һөнкүр ағламаг"; ***ағры-, ағыра-*** „ағрымаг"; ***өрги-*** „тикмәк, һөрмәк"; ***оғра- (оғура-)*** „баш вермәк"; ***ығла-*** „ағламаг"; ***ынҗсы (т)-*** „инчитмәк, ағламаға мәчбур етмәк".

Саит+самит+самит+саит+самит типли көкләр:

алкын- „зәифләмәк, азалмаг"; ***артат-*** „тәләф етмәк, мәһв етмәк"; ***эмгэт-*** „инчитмәк, сыхмаг, сыхышдырмаг"; ***эртэн-*** „саjмаг, еһтирам етмәк, пәрәстиш етмәк"; ***ычғын-*** „бурахмаг, әлиндән чыхмаг, итирмәк"; ***инлиг-*** „мөһкәм арзуламаг".

Самит+саит+самит+саит+самит типли көкләр: ***бэдиз-*** „бәзәмәк"; ***йаныл-*** „jанылмаг, jол азмаг"; ***йарат-*** „jаратмаг, гурмаг"; ***йабыр*** „тәләф етмәк, сыхышдырмаг, әзиjjәт вермәк"; ***йобал-*** „әзаб вермәк, инчитмәк"; ***йоғын-*** „һөрмәт етмәк, jүксәлтмәк, учалтмаг"; ***йолук-*** „көрүшмәк, гаршылашмаг"; ***йуғыр-*** „тапталамаг, аjагламаг (г а р ы)"; ***йүгүр-*** „jүjүрмәк, гачмаг"; ***йүкүн-*** „саламламаг"; ***кабыш-, кабыс-*** „бирләшдирмәк, гаршылашмаг, тоггушмаг"; ***камаш-*** „зәифләмәк (аjағын)"; ***кобар-*** „jүксәлмәк, учалмаг, зәнкинләшмәк"; ***көтүр-*** „галхмаг"; ***сакын-*** „фикирләшмәк, дәрдләнмәк, гәмләнмәк"; ***сэбин-*** „севинмәк"; ***сүнүс-, сүнүш-*** „вурушмаг"; ***тирил-*** „дирилмәк, сағ галмаг"; ***түзел-*** „дүзәлмәк".

Самит+саит+самит+самит+саит типли көкләр: ***булға-*** „һәjәчанланмаг, нараһат олмаг"; ***сыгта-*** „ағлаjыб сызламаг"; ***карға-*** „гарғамаг, ләнәтләмәк"; ***толға-*** „инчитмәк, әзаб вермәк"; ***токта-*** „тохтамаг, даjанмаг, дурмаг".

Самит+саит+самит+самит+саит+самит типли көкләр: ***казған-*** „газанмаг, әллә етмәк"; ***калйур-*** „гудурмаг, азғынлашмаг, гәзәбләнмәк, һирсләнмәк"; ***йалкын-*** „шәфәг сачмаг, ишыг сачмаг, парылдамаг".

Беләликлә, М. А. Ахметовун һесабламасына көрә, Орхон-Jенисеj абидәләриндә 178 фе'л көкү ишләнмишдир. Бунлардан 108-и бирһечалы, 70-и исә икиһечалы фе'лдир. Фе'лләрин һеча типләри үзрә саjы беләдир:

Г[29]-2	ГСГ-6
ГС-31	СГСГС-19
СГ-6	СГСГ-11
СГС-64	ГССГ-6
ГСГС-14	ГССГС-6
ГСС-3	СГССГ-5
СГСС-2	СГССГС-3

[29] Г саитләри, С самитләри ишарә едир.

Көрүндүјү кими, Орхон—Јенисеј јазылы абидәләриндә ән чох ишләнмиш фе'л көкү **СГС** һеча типиндәдир. Дикәр һеча типләринин сајы исә бу ардычыллыгдадыр: **ГС—31, СГСГС—19, ГСГС—14, СГСГ—11, СГ—6, ГСГ—6, ГССГ—6, ГССГС—6, СГССГ—5, ГСС—3, СГССГС—3, Г—2, СГСС—2.** Бизим арашдырмаларымыза көрә, бу һеча типләри ичәрисиндә ән гәдим вә илкин оланлары бунлардыр: **Г, ГС, СГ.** Јердә галан һеча типләри, әсасән, бунлардан тәшәккүл етмишдир. Һәтта, һәм Орхон—Јенисеј јазылы абидәләриндә, һәм дә мүасир түрк дилләриндә сај мигдары илә үстүнлүк тәшкил едән **СГС** һеча типи төрәмә көкләрдир. Онлар **СГ** һеча типиндән формалашмышдыр. Мөвчуд дилчилик тәдгигатларынын бир чохунда түрк дилләриндәки сөз көкләри **Г, СГ, ГС, ГСС, СГСС** һеча типләри әсасында изаһ едилмишдир. Бунлардан **СГС** һеча типини илкин һесаб едән дилчиләр дә аз олмамышдыр.[30] Лакин бир даһа гејд едирик ки, бизим тәдгигатларымызын нәтичәсинә көрә, **Г, СГ,**[31] **ГС** һеча типләри нисбәтән илкин көкләрдир. Јердә галан һеча типләри бу илкин көкләрдән тәшәккүл тапмыш төрәмә көкләрдир.

Орхон—Јенисеј јазылы абидәләриндә ишләнмиш фе'лләрин һеча типләри мүасир түрк дилләриндә, әсасән, ејни сәвијјәдә горунуб сахланылмамышдыр. Мәсәлән; мүасир башгырд дилиндә горунанлар бунлардыр.[32] **СГ, СГС, ГСС, СГСС** вә **СГССГ.** Ејни заманда башгырд дилиндә **Г, ГС, ГСГС, СГСГС** вә **СГССГС** һеча типиндә олан фе'лләр демәк олар ки, галмамышдыр.[33] Бунлары мүгајисә етдикдә көрүрүк ки, Азәрбајчан дилиндә, әсасән, ишләнән фе'лләрин һеча типләри беләдир: **СГ** (де-, је- вә с.), **ГС** (ал-, аз- вә с.), **СГС** (јат-, јаз- вә с.), **ГСС** (өлч-, өрт- вә с.), **СГСС** (горх-, гырх- вә с.), **ГСГ**

---

[30] Бах: М. И. Јусифов. Огуз групу түрк дилләринин мүгајисәли фонетикасы. «Елм», Бакы, 1984, с. 110.

[31] Бу һеча типиндә олан фе'л көкләри барәсиндә мә'лумат алмаг үчүн бах: Булудхан Хәлилов. Азәрбајчан дилиндә тәкһечалы фе'лләрин әсасында дуран илкин көкләрин фоно-семантик инкишафы (мүгајисәли-тарихи истигамәтдә). Бакы, 1995, с. 57—69. Үмумијјәтлә, бизим арашдырмаларымыздан ајдын олур ки, икиһечалы фе'лләр, әсасән, *СГ* вә *ГС* һеча типли фе'ллəрдән тәшәккүл тапмышдыр. Бах: Булудхан Хәлилов. Азәрбајчан дилиндә икиһечалы фе'лләрин фоно-семантик инкишафы. Бакы, 1996, с. 25—77.

[32] М. А. Ахметов. Глагол в языке Орхоно—Енисейских памятников. Издательство Саратовского университета, 1978, с. 27.

[33] Бах: Јенә орада.

(ула-, елә- вә с.), **ГСГС** (ајыр-, әјир- вә с.), **СГСГ** (сана-, тоху- вә с.), **СГССГ** (гарға-, тохта- вә с.), **ГССГ** (ағла-, ағры- вә с.), **СГСГС** (јүјүр-, јоғур- вә с.). Демәли, Орхон—Јенисеј абидәләриндә ишләнмиш фе'лләрдән **Г, СГ, СГССГС** һеча типләри Азәрбајчан дилиндә горунмамышдыр. Бу чүр мүгајисәләри конкрет олараг һәр бир түрк дилиндә апармаг мүмкүндүр.

Түрк дилләринин әски чағларына мәхсус илкин көкләрдән бири **Г** һеча типиндә олмушдур. Дилчилик әдәбијјатларында **Г** һеча типли көкләр барәсиндә мараглы фикирләрлә гаршылашмалы олуруг. Бу фикирләрин бә'зиләриндә белә һесаб олунур ки, тәк бир саитдән ибарәт **Г** һеча типли көкләр сонралар јаранмышдыр. Куја шумерчәдә сону самитлә битән бир чох сөзләрдән самитләр дүшмүш вә нәтичәдә јени сөз формалары үзә чыхмышдыр. Мәсәлән; **бил-, сағ-, сых-** кими сөзләрдән сонралар **би-, са-, сы-** формалары јаранмышдыр.[34] Ејни заманда бу типли сөзләрдән бир чохунда самитләрин дүшмәси јолу илә јениләри формалашмышдыр.[35] Јә'ни сөздә тәк саитин галмасы јени бир көкү әрсәјә кәтирмишдир. Һәм дә бу фикирдә олан дилчиләрә көрә, **Г** һеча типли көкләрин узун вариантлары да саит+самитдән ибарәт сөзләрдә сондакы самитләрин дүшмәсијлә јаранмышдыр.[36] Буну дәстәкләјән дилчиләрә көрә, һәм дә сөзүн (самит+саитдән ибарәт оланлар) әввәлиндәки самитин дүшмәси јолу илә дә **Г** һеча типли көкләр әмәлә кәлмишдир. Мәсәлән; **су** сөзүндә **«с»**-нын дүшмәси јакут дилиндә **у-ну** (су мә'насында) јаратмышдыр. Јахуд; јакут дилиндә **сағ-** фе'линдә әввәлчә сондакы **«г»**, сонра әввәлдәки **«с»** самитләри дүшмүш вә «сағма, сағыш (судү)» мә'насында олан **и-көкү** мејдана чыхмышдыр.[37] Бурадан белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, ән әски дөврләрдә илк сөзләр садә, бәсит дејил, бир чох дилчиләрин дедији кими, чох гарышыг вә чөзүлмәз шәкилдә олмушдур.[38] Онларын фикринчә, илк дил садә сөзләрдән гурулмамышдыр. Куја әввәлләр бөлүнмәз көрүнән гарышыг—мүрәккәб сөзләр олмуш сонралар онлар бөлүнмүшдүр. Вә онлар садә, бәсит

---

[34] Бах: Prof. Naim Hazım Onat. Arapçanın türk diliyle kuruluşu. II., İstanbul, 1951, с. 47.

[35] Јенә орада, с. 2.

[36] Јенә орада.

[37] Јенә орада.

[38] Јенә орада с. 66.

формалара—тәкһечалылыға доғру инкишаф етмишдир. Бурадан белә көрүнүр ки, тәкһечалылыг дилин сонракы инкишаф мәрһәләләриндә мејдана чыхмышдыр. Мараглы-дыр ки, дилчиликдә илкин сөзләрин ән азы икиһечалы ол-масы фикри дә мөвчуддур.[39] Икиһечалылыгы гәбул едәнләр гејд едирләр ки, илкин көкләрин икиһечалылығыны сөзләрин физиоложи бахымдан тәләффүзү дә тәсдигләјир. Онларын фикринчә, бирһечалы сөзләри тәләффүз едәркән данышыг үзв-үзвләри бирдән-бирә дајанмыр. Ејни заманда данышыг нитгиндә ләринин эталәти гә'ти олмур: Она көрә дә ушаг нитгиндә баба, дәдә, нәнә кими икиһечалы сөзләр хүсуси јер тутур. Лакин бизә белә кәлир ки, ушаг нитгиндәки бу чүр сөзләр тәзә-тәзә дил ачмага чан атан көрпәнин асан тәләффүз етди-ји елементләрдир. Бу елементләр ејни сөзүн тәкрары илә гурулмушдур. ба-ба, дә-дә, нә-нә. Тәкрар олунан бу елемент-ләр—сөзләр тәкһечалыдыр. Үмумиjјәтлә, биз тәдгигатлары-мызда икиһечалы фе'лләрин (сөзләрин) тәкһечалылардан тәшәккүл тапмасыны кениш арашдырмышыг.[40] Бизчә, тәк бир саитдән ибарәт Г һеча типли көкләрә кәлдикдә исә јухарыда гејд олунан нәзәри фикирләрин һеч биринин инандырычы олдуғуну көрмүрүк. Хүсусилә, икиһечалы сөзләрин илкинли-ји фикри садәдән мүрәккәбә доғру инкишаф хәттини инкар едир. Һеч чүр инанмаг олмур ки, икиһечалы сөзләр (үчһеча-лылар вә с.) азһечалылыга доғру инкишаф етмиш вә тәкһе-чалы сөзләри әмәлә кәтирмишдир. Буну ирәлидәки фәсил-ләрдә бир даһа тәсдиг едәчәјик.

Г һеча типли көкләрин илкинлијини, гәдимлијини јазылы абидәләримиз дә тәсдигләјир. Јазылы абидәләримизлә бир-ликдә бир сыра арашдырмалар да сүбут едир ки, Г һеча ти-пиндә олан илкин көкләр әски түркчәдә ишләнмәклә јанашы, чағдаш түрк дилләринин бә'зиләриндә дә горунуб сахла-нылмышдыр. Бизә көрә, Г һеча типли көкләр, әсасән, ашағыдакылардыр.

И- көкү:

а) **и**[41] «гоху» (мүгајисә ет, **иј**).

б) **и**[42] «әјмәк» (гырғыз, телеут, казан татарларынын дил-ләриндә), «биринә баш вурмаг» (гара гырғыз дилиндә), «төкүлмәк», «түк төкмәк» (казан татарларынын дилиндә), «чү-рүмәк» (казан татарларынын дилиндә), «бурахмаг», «көндәр-мәк» (алтај, телеут, лебедин дилләриндә). «Әјмәк» мә'насы көстәрир ки, **и-** вә **әј-** фе'лләри ејни мәнбәдәндир. Бурадан көрүнүр ки, тарихән түрк дилләриндә и- ә кечиди баш вер-мишдир.

в) **и-**[43] «көндәрмәк», «тәрк етмәк», «гачырмаг». **Ит-, итә-лә-, иткин** вә с. сөзләр **и-** көкү вә онун бу мә'налары илә бир мәнбәдә бирләширләр.

г) **и-**[44] «бағламаг». **Илкәк, илмә, ип, ел//илиг** (түрк дил-ләринин бир чохунда) вә с. сөзләр **и-** көкүнүн бу мә'налары илә бир јуваја дахил олур. **И-** көкүндән јаранмыш **ел** сөзү түрк дилләриндә и-е кечидини јашадан дил фактларындан биридир.

ғ) **и-**[45] «етмәк». Бизчә, **иш, ишләмәк, етмәк** вә с. сөзләр **и-** көкүнүн бу мә'насы илә илишкәли олурлар. Бурада ет- фе'ли и—е кечидини түрк дилләриндә горујуб сахлајыр.

И- көкү синкретик хүсусиjјәтә малик олмушдур. Көкүн синкретиклијини ад- фе'л мә'на групларында көстәрмәк олар. Ад мә'насы будур: «гоху». Фе'л мә'насы исә нисбәтән даһа кенишдир: «әјмәк», «биринә баш вурмаг», «төкүлмәк», «түк төкмәк», «чүрүмәк», «бурахмаг», «көндәрмәк», «тәрк етмәк», «гачырмаг», «бағламаг», «етмәк». **И-** синкретик көкүнүн ад-фе'л мә'наларындан сонралар јени-јени сөзләр тәшәккүл тап-мышдыр.

Ы- көкү:

а) **ы-**[46] «битки, әкин, орман» (јазылы мәнбәләрдә вә ујғур дилиндә ишләнир). **Ағач** сөзү бу көклә илишкәли олур. Һәм дә ы—а кечидини горујур.

б) **ы-**[47] «ағлама», «ағлајыш» (шор дилиндә). Бизчә, **ағла-, ула-** сөзләри бу көкүн төрәмәләридир. **Ула-** сөзү ы—у кечидини керчәкләшдирән дил фактыдыр.

О- көкү:

а) **о-**[48] «ағу» (лебедин, шор, сағај дилләриндә). **Ағу** сөзү

[39] Јенә орада. с. 67.
[40] Бах: Булудхан Хәлилов. Азәрбајчан дилиндә икиһечалы фе'llә-рин фоно-семантик инкишафы. Бакы, 1996.
[41] Prof Naim Hazım Onat. Ады көстәрилән әсәр. с. 1.
[42] Јенә орада.

[43] Бах: Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu. Türk dilinde yapı bakımın-dan filler. Ankara, 1991, s. 31.
[44] Бах: Јенә орада. с. 24, 99.
[45] Бах: Јенә орада. с. 18.
[46] Prof Naim Hazım Onat. Ады көстәрилән әсәр. с. 2.
[47] Јенә орада.
[48] Јенә орада.

о- көкү илә ејни етимоложи мәнбәдәндир. Бу сөз **о—а** кечидини тәсдигләјир.

б) **о-**[49] «јанмаг». **Од, одун, очаг** вә с. сөзләр бу көклә бир јуваја дахилдир.

Ө- көкү:

а) **ө-**[50] «дүшүнмәк». **Өјүд, өјүнмәк, өјрәнмәк** вә с. сөзләр бу көкдәндир.

б) **ө-**[51] «охумаг, өјрәнмәк». Бу көкдән јаранмыш **охумаг, окул** (түрк дилиндә «мәктәб») вә с. сөзләр **ө—о кечиди** әсасында јаранмышдыр.

У- көкү:

а) **у-**[52] «гарышдырмаг, овмаг» (казан вә барабин татарларынын дилләриндә). Көкүн «овмаг» мә'насы көстәрир ки, **у—о** кечиди илә **ов-** фе'ли јаранмышдыр.

б) **у-**[53] «ағу, зәһәр» (телеут дилиндә), «әлдән кәлмәк, едә билмәк» (ујғур дилиндә). **Ағу** сөзү **у-** көкүндән јаранмышдыр. Бу сөз **у—а** кечиди илә формалашмышдыр.

в) **ӯ-**[54] «гарышдырмаг, овмаг» (сагај дилиндә).

г) **ӯ**[55] «ев» (шор дилиндә), «јуху» (јакут дилиндә). Мә'лумдур ки, әски түрк дилләриндә у «јуху» мә'насында ишләнмишдир. **У-** көкүндән јаранмыш **ев** сөзү **у—е** кечиди илә јаранмышдыр.

ғ) **у-**[56] «анламаг». **Ус** «ағыл», **усанмаг, һуш** сөзләри бу көкүн төрәмәләридир.

д) **у-**[57] «гүввә, күч, тагәт, бачарыг, иитидар, күчү чатмаг, гадир олмаг, едә билмәк». **Удмаг, удузмаг, удуш** вә с. сөзләр бу көкдән тәшәккүл тапмышдыр.

Ү- көкү:

а) **ү-**[58] **«ев»** (барабин вә шор дилләриндә). Бу көкүн «ев» мә'насы көстәрир ки, **ү—е** кечиди илә **ев** сөзү әмәлә кәлмишдир.

---

[49] Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu. Ады көстәрилән әсәр. с. 18, 25.
[50] Јенә орада. с. 18.
[51] М. А. Ахметов. Ады көстәрилән әсәр. с. 13.
[52] Prof. Naim Hazım Onat. Ады көстәрилән әсәр. с. 2.
[53] Јенә орада.
[54] Јенә орада.
[55] Јенә орада.
[56] Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu. Ады көстәрилән әсәр. с. 25.
[57] М. А. Ахметов. Ады көстәрилән әсәр. с. 13.
[58] Prof. Naim Hazım Onat. Ады көстәрилән әсәр. с. 2.

б) **ү-**[59] «овмаг» (сагај дилиндә), «топламаг, бирләшдирмәк, бирикдирмәк» (алтај, телеут дилләриндә). **Ү-** көкүнүн «овмаг» мә'насы **ов-** фе'линин илкин **ү-** көкү илә илишкәли олдуғуну көстәрир. Һәм дә **ү—о** кечидинин тарихи мөвчудлуғуну үзә чыхарыр.

в) **ү-**[60] «пајлашмаг». Түрк дилләриндә «пај, һиссә» мә'насында олан **үл** сөзү **ү-** көкүнүн төрәмәсидир. **Үл** сөзү Азәрбајчан дилиндә **пај-пүш** јахын мә'налы сөзүнүн **пүш** компонентиндә горунмушдур.

г) **ү̄-**[61] «јүксәлмәк, јухары чыхмаг». **Учалмаг, уча, јүксәлмәк, јухары, үст** вә с. сөзләр **ү-** көкүнүн төрәмәләридир.

Е-көкү:

а) **ē-**[62] «саһиб, малик» (алтај, телеут, сагај дилләриндә). **Јијә** (саһиб мә'насында), **јијәләнмәк** сөзләри бу көклә ејни јувада бирләшир вә **е—и** кечидини јашадыр.

б) **е-**[63] «сәсләнмәк». **Үн, үнләмәк** сөзләри дә бу көклә бирләшир. Бу сөзләр **е—ү** кечидини јашадыр.

А-көкү:

а) **а-**[64] «ајырмаг». **Ашмаг, ачмаг, адаг//ајаг, ајырмаг, ахмаг, атмаг, азмаг, ајмаг** (демәк, сөјләмәк мә'насында) вә с. сөзләр бу көкүн төрәмәләридир.

Үмумијјәтлә, ирәлидәки фәсилләрдә Г һеча типли көкләрлә гаршылашачагыг.

---

[59] Јенә орада.
[60] Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu. Ады көстәрилән әсәр. с. 25.
[61] Јенә орада.
[62] Prof. Naim Hazım Onat. Ады көстәрилән әсәр. с. 1.
[63] Prof. Necmettin Hacıeminoğlu. Ады көстәрилән әсәр. с. 24.
[64] Јенә орада. с. 19.

III ФӘСИЛ

САИТ+САМИТ ҺЕЧА ТИПЛИ ФЕ'ЛЛӘРИН ФОНОСЕМАНТИК ИНКИШАФЫ

Азәрбајҹан дилиндәки саит+самит һеча типли фе'лләр әски мәнбәләрдә дә мүстәгил лексик-семантик мә'наја малик ваһид кими чыхыш етмишдир. Саит+самит һеча типиндә олан фе'лләр гәдим мәнбәләрдәки лексик-семантик хүсусиј-јәтләрини, әсасән, сахлаја билмишдир. Ашағыдакы дил фактларында бу, ајдын шәкилдә нәзәрә чарпыр.

Орхон—Јенисеј абидәләриндә	Азәрбајҹан дилиндә
ал-	ал-
ат-	ат-
ач-	ач-
аш-	аш-
ет-	ет-
ин-	ен-
ит-	ит-
уч-	уч-
өл-	өл-
өт-	өт-
үз-	үз-

Көрүндүјү кими, мүасир Азәрбајҹан дилиндәки саит+самит һеча типиндәки фе'лләрин әксәријјәти лексик вә морфоложи хүсусијјәтләринә көрә јазылы мәнбәләрдә олдугу кимидир. Јалныз фәрг ондадыр ки, Азәрбајҹан дилиндәки саит+самит һеча типли фе'лләрин нүвә семантикасында вә

мә'на тутумунда мүәјјән семантик шахәләр баш вермишдир. Белә ки, бу типли фе'лләр гәдим олдуғуна көрә төрәмә мәнбәји кими чыхыш етмиш, инкишаф едәрәк сонралар јени семантик чаларларыны үзә чыхармышдыр. Буну саит+самит һеча типиндә олан фе'лләрин һәр биринин фоносемантик инкишафы тәсдигләјир.

Атмаг. Бу сөз әксәр түрк дилләриндә, о ҹүмләдән мүасир Азәрбајҹан дилиндә һәм ад, һәм дә фе'л (ад⇄фе'л) кими ишләнир. Фоносемантиканын тәләбләринә әсасән ат- сөзүнүн ад⇄фе'л омонимлији бир систем һалында өјрәнилмәлидир. Белә ки, сөзүн һәм фе'л, һәм дә ад мә'насы изаһ едилмәли, гәдим көкүн чохмә'налылығы, семантикасында баш вермиш шахәләр вә с. мәсәләләр ајдынлашмалыдыр. Гәдим түрк[65] вә түрк дилләринә даир етимоложи лүғәтләрдә,[68] мәшһур түрколог В. В. Радловун[67] лүғәтиндә омоним **ат** сөзүнүн «ат» (һејван мә'насы), «ад» инсан ады, «атмаг», «тулламаг», «говмаг», «ад алмаг», «атмаг» (үрәјин вурмасы) кими мә'наларда ишләндији көстәрилмишдир. Омоним **ат** сөзүнүн бу көстәрилән мә'налары М. Кашғаринин лүғәтиндә дә гејдә алынмышдыр. «Дивани Лүғәт-ит-Түрк» әсәриндә «ter attı» бирләшмәси дә ишләнмишдир.[69] **Тер атты** «бәдән тәри дышарыја атты» демәкдир.[70] Бурада **атты** «чыхартмаг» мә'насында баша дүшүлүр. Мүасир әдәби дилимиздәки **сөз атмаг** (//сөз чыхармаг//сөз демәк//сөз вурмаг), **үрәјин атмасы** (//үрәјин вурмасы//үрәјин дөјүнмәси) вә јазылы мәнбәләрдәки **тәр атты** бирләшмәләриндә **ат** фе'ли ејни мә'нададыр. Бизә белә кәлир ки, **тәр атты** бирләшмәсиндә **ат** фе'линин мә'насы **сөз атмаг** вә **үрәјин атмасы** бирләшмәләриндә галмышдыр. Дејиләнләрдән ајдын олур ки, моносиллабик гурулушлу, саит+самит һеча типиндә олан **ат** сөзү әски мәнбәләрдә һәм

---

[65] Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 64.

[66] Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974, с. 88, 197, 199.

[67] В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1893, I т., с. 440, 474.

[68] Divanü lugat-it—Türk. Ankara, 1985, I c., s. 34, 78.

[69] Јенә орада. II c., Ankara, 1992, s. 303.

[70] Јенә орада.

ад,[71] һәм дә фе'л кими ишләнмишдир.[72] Демәли, пратүрк дөврүндә бу сөзүн нүвә семантикасынын мә'на тутуму индики кими бөјүк олмушдур. Фикримизчә, пратүрк дөврүндәки мә'на тутуму вургу вә тон фонемләри илә даһа чох бағлыдыр. Бу мә'нада пратүрк дөврүндә һечадүзәлдичи кејфијјәтә малик олан сонант сәсләр семантик фәргләрин јаранмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Нәтичәдә **ат** сөзүндә «а» саитинин узун вә ади тонда тәләффүзү семантик фәргләри јаратмышдыр. Бу барәдә Ә. Рәчәбов јазыр: «Предположение о наличии долгих гласных в языке орхоно-енисейских памятников древнетюркской письменности в тюркологии не новость. Как известно, в орхоно-енисейских памятниках некоторые слова, имеющие одиноковый фонетический состав, пишутся то со знаками, изображающими гласные фонемы, то без них. Некоторые тюркологи считают, что в словах, где знаки гласных звуков изображены, гласные произносятся долго, а в словах, где знаки гласных не изображены,—произносятся как обычные звуки».[73] О, даһа сонра давам едәрәк јазыр: «Иногда тюркологи начертание (наличие) или отсутствие гласных знаков связывают с семантикой слов. Например, такие тюркологи утверждают, что в языке орхоно-енисейских памятников слово «имя» произносилось как $\bar{а}т$, а слово «лошадь»—как ат».[74] Демәли, сонант сәсләрин узун тәләффүзү сөзүн семантикасында фәргләр јаратмышдыр. Бу һал јәгин ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндән чох-чох әввәлләрә аид олмушдур. Мә'лумдур ки, узун саитләр «үмумтүрк һадисәси» кими түрк дилләринин бир гисминдә инди дә мүһафизә олунмушдур. Узун саитләр алтај, гагауз, гырғыз, тува, түркмән, хакас, шор вә јакут дилләриндә фоноложи әһәмијјәтә маликдир. Қәмијјәтчә фәргләнән узун саитләр Азәрбајчан дилинин шивәләриндә дә өзүнү горујур: Шәки шивәсиндә узун **а:** илә тәләффүз олунан **ја:ғы** сөзү «дүшмән», ади **а** илә тәләффүз олунан **јағы** сөзү **јағ** сөзүнүн тә'сирлик һалындакы мә'насыны билдирир.[75]

Азәрбајчан дилинин илк дөврләриндә бир чох саитләр узанмаг, гысалмаг, бурунда дејилмәк, сөз тәркибиндә һеча тәшкил етмәмәк, дифтонглашмаг кими хүсусијјәтләрә малик олмушдур.[76] Бу хүсусијјәтләрин бә'зиләри чанлы данышыг дилиндә, шивәләрә аид јазылы дил материалларында, классикләримизин дилиндә даһа јахшы мүһафизә олунуб сахланылмышдыр. Конкрет олараг саитләрин узанмасы исә Азәрбајчан дилинин ән гәдим дөврләриндә характерик үмумтүрк һадисәси олмушдур. Елә буна көрә дә чанлы данышыг дилиндә, о чүмләдән классикләримизин дилиндә саитләрин узанмасы һаллары илә гаршылашмалы олуруг. Әлбәттә, бу, ајрыча бир арашдырманын мөвзусудур. Она көрә дә кәләчәк тәдгигатларымызда бу мөвзудан даһа кениш шәкилдә бәһс едәчәјик.

Јазыја гәдәрки тарихи дөврдә **ат** сөзүнүн чохмә'налылыгында нормалашма просеси кетмишдир.[77] Јери кәлмишкән гејд едәк ки, нормалашма чохмә'налылыгла синкретиклијин

---

[71] Азәрбајчан дилиндә јахын мә'налы сөзләрин бирләшмәсиндән јаранмыш ***ад-сан*** сөзү ишләнир. Бу сөзүн икинчи һиссәси „сан" ***шан-*** сөзү илә бағлыдыр. ***Шан-*** сөзү чин дилиндә горунур: ***шан*** „гијмәтләндирмәк", „тәлгиф етмәк"; „мүкафат". Марагльдыр ки, ***Шан*** сөзү чин дилиндә фамилија кими дә ишләнир. (Бах: Китайско-русский словарь. М., 1959, с. 783). Азәрбајчан дилиндә ***шан-*** сөзү мүстәгил дејил, ***шан-шөһрәт*** шәклиндә мүһафизә олунур.

[72] Санскрит дилиндә at сөзүнүн „сәјаһәт етмәк, кәзиб долашмаг, кәзмәк"; „јүјүрмәк, гачмаг" мә'налары (Санскритско-русский словарь. М., 1978, с. 25), о чүмләдән atya сөзүнүн „гачаган"; „тез, ити, јејин, чәлд, сү'рәтли"; „ат мә'налары ад-фе'л кими ишләнән **ат** морфеми илә илишкәли көрүнүр.

[73] А. А. Раджабов. Историко-этимологические разыскания по языку орхоно-енисейских памятников.—Түрк дилләринә даир етимоложи вә тарихи-морфоложи тәдгигатлар (Елми әсәрләрин тематик мәчмуәси). АДУ-нун нәшри, 1987, с. 89.

[74] Јенә орада, с. 89.

[75] Ә. Дәмирчизадә. Мүасир Азәрбајчан дили. «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1984, с. 45.

[76] Әлавә мә'лумат алмаг үчүн бах: Билал Ибраһимов. Азәрбајчан дилинин тарихи фонетикасына даир семинар мәшғәләләри. Бакы, 1979, с. 3—15.

[77] Б. Хәлилов. Дастанларымызда ишләнән бә'зи сөзләрин фоносемантик инкишафы.—Азәрбајчан фолклорунун актуал проблемләри. БДУ., 1991, с. 34.

сәрһәддиндә баш вермишдир. Бу просес ја синкретикликдән чохмә'налылыға доғру, ја да әксинә кетмишдир. Она көрә дә ад⇄фе'л гаршылығы түрк дилләриндә сабитләшмишдир. Бу заман фе'лин мә'на тутуму ад⇄фе'л гаршылығы үчүн әсас шәрт олмушдур. Мәсәлән; **ат** сөзүнүн «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанында ад⇄фе'л омонимлији өзүнү әкс етдирсә дә, бурада һәм дә бу сөзүн «ад» мә'насы **ад** вариантында ишләнмишдир:[78] ***„Ол заманда бир оғлан баш кәсмәсә, ган дөкмәсә, ад гојмазларды"; „...Дәдәм Горгуд кәлди, оғлана ад годы"; „Галын оғуз бәкләри әл көтүрдиләр, дуа гылдылар:—Бу ад бу јикидә гутлу олсун"-дедиләр*** вә с. Јухарыдакы нүмунәләрдән дә көрүнүр ки, **ат** сөзүнүн ад омонимлији IX—XI әсрләрдә **ад** вариантында нормалашмышдыр. Беләликлә, **ат** сөзүнүн семантикасында пратүрк дөврү илә мүгајисәдә сонралар даралма баш вермишдир. Јери кәлмишкән ону да гејд едәк ки, **ат-** сөзүнүн фе'л мә'насы онун ад гаршылығынын нүвә семантикасында да өзүнү көстәрмишдир. Белә ки, сөзүн ад⇄фе'л гаршылығында фе'л семантикасы апарычы рол ојнамышдыр. Одур ки, һәтта исим кими ишләнән **ат** сөзү фе'л омонимлијинин семантик әламәти—һәрәкәт, јердәјишмә просеси әсасында әкс олунан аддыр. Фикримизи IX—XI әсрләрә аид олан «Оғузнамә»дә топланмыш аталар сөзү вә мәсәлләр тәсдиг едир:

Атда ајаг кәрәк, итдә гујруг кәрәк.[79]

Демәли, ***атда ајаг кәрәк*** атын һәрәкәт вә јериш просесини әкс етдирмишдир. Бурада **ат** сөзү исим олса да, фе'л мә'насы онун нүвә семантикасында горунмушдур. Мүгајисә үчүн гејд едәк ки, **Бајат** сөзүндәки **«ат»**—компоненти «чәсурлуг, өткүнлүк» анламындадыр.[80] Бу барәдә Ајдын Гасымов һаглы олараг јазыр: «Адын мә'насы да тәгрибән «адлы-санлы», «мә'руф» вә «мәшһур» демәкдир.[81] Бизим фикримизчә, адлы-санлы, мәшһур олмағын өзү дә мүәјјән ишлә, просеслә—фе'лә бағлыдыр. «Короғлу» дастанындакы **Гырат** вә **Дүрат** сөзләриндәки икинчи **«ат»** елементләри дә фе'л мә'насыны өзүндә еһтива етмишдир. Мә'лумдур ки, **ат** түрк халгларында мифоним олмушдур: ***Әр гара кәрәк, ат туры кәрәк.***[82] Бурада ***„Ат туры кәрәк"*** атын тәмизлијинә, сафлығына ишарәдир. Мә'лумдур ки, ат мураддыр. Һәм дә јухуда ат көрмәк арзуја чатмаг демәкдир. Түрк халглары үчүн тәгвим или олан **«ат или»** әсл мә'нада иш, һәрәкәт, арзуја вә мәгсәдә чатмаг илидир. Дејиләнләри јекунлашдырсаг, **ат** (һејван мә'насында) сөзү фе'лин семантик әламәти, әсасән, иш, һәрәкәт просесләри әсасында формалашмышдыр. Бир чох епосларымызда **ат** икидлијин әсас көстәричиләриндән биридир. «Бејрәјин оғлу Бамсы Бејрәк» бојунда Бајбечан бәјин гызы Банучичәклә Бејрәјин ат чапмасы бир даһа буну сүбут едир.[83] Јахуд; «Короғлу» дастанында Короғлунун икидлијинин јарысы Гыратла бағлыдыр. «Һәмзәнин Гыраты апармасы» голунда меһтәр Муртуз дејир ки, Короғлунун икидлијинин дүз јарысы Гыратдадыр. Нә гәдәр ки, о, (Короғлу—Б. Х.) Гырат үстүндәдир, биз она һеч нә едә билмәрик. Әкәр Короғлуну муз-мәһәл етмәк истәјирсәнсә, биртәһәр елә о аты онун әлиндән чыхарт.[84] Тарихи шәхсијјәтләрин чох сүр'тлә ат сүрмәси[85] дә јухарыда сөјләнмиш мүлаһизәни тәсдиг етмәјә әсас верир. Фе'л омонимлији әсасында формалашан **ат** (һејван мә'насында) сөзү рус, монгол вә дикәр дилләр үчүн төрәмә мәнбәји олмушдур.[86]

Мүасир Азәрбајчан дилиндә вә дикәр түрк дилләриндә **ат** сөзүнүн бир сыра синонимләри дә вардыр. Мәсәлән; **Ај-**

---

78 Китаби-Дәдә Горгуд. Бакы, 1988, с. 53, 54.

79 Оғузнамә. Бакы, 1987, с. 63.

80 Ајдын Гасымов. Бајат боју, «Бајат» сөзү, Бајатлылар.—Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри, Бакы, 1984, с. 166.

81 Јенә орада.

82 Оғузнамә. Бакы, 1987, с. 42.

83 Китаби-Дәдә Горгуд даст[анлары]. «Јазычы», Бакы, 1988, с. 130.

84 Короғлу. Бакы, 1975, с. 127.

85 Әлавә мә'лумат алмаг үчүн бах: С. Әлијаров. «Дәдәм Горгуд» китабында «Бәриагыз», «Ширәкүвәз» анлајышлары.—Түрк дилләринә даир етимоложи вә тарихи-морфоложи тәдгигләр (Елми әсәрләрин тематик мәчмуәси). АДУ-нун нәшри, Бакы, 1987, с. 19.

86 В. И. Маһмудова. Түрк дилләриндә бә'зи атчылыг терминләринин етимолокијасына даир.—Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. Бакы, 1983, с. 63.

Әрәб дилиндә **һәт** сөзү **ат** исми кими ишләнир вә түрк дилләри илә илишкәлидир. (Бах: Р. С. Әһмәдов. Сами вә түрк дилләриндә бә'зи лексик параләлләр.—Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. Бакы, 1983, с. 177).

гыр, **бејгир, алаша, јабы, јунд** вә с. Бизчә, **Ат** сөзү бунларын һамысындан даһа гәдимдир. Она көрә дә синоним кими гејд олунан јухарыдакы сөзләрә пратүрк дөврүнә аид мәнбәләрдә раст кәлинмир. Мүасир түрк дилләринә кәлдикдә исә јалныз **бејгир//бегир** сөзү мүасир түрк вә гагауз дилләриндә мүшаһидә олунур.[87] Гејд едәк ки, гагауз дилиндә **ат** (һејван мә'насында) сөзү илә бәрабәр **бејгир** сөзү дә фолклор мәтнләриндә ишләнир:[88] ***Аданмыш*** **бејгирин** ***аазына бахмерлар***[89]. **-Бағышланылмыш атын ағзына (дишинә) бахмазлар.** Фолклор мәтнләриндә **ат** (һејван мә'насында) сөзүнүн ишләнмәси көстәрир ки, бу лексик ваһид синонимләриндән даһа гәдимдир. Демәли, фолклор вә онун јарадычылары нә гәдәр гәдимдирсә, **ат** сөзү дә бир о гәдәр гәдимдир.

Дил фактлары көстәрир ки, **ад** сөзү дә (ат ~ ад) **ат** фе'линин фоносемантик инкишафындан төрәмишдир. Мә'лумдур ки, мүасир Азәрбајчан дилиндә **ад** исим кими, **ат** исә ад⇄фе'л кими ишләнән сөзләрдир. Бунлардан **ад** сөзү мәнбәләрдә (исим кими) **ат** вариантларында да горунмушдур:[90] **at ber, at bul, at goj, at tap, at tut, at alur.**

Ат фе'ли илә бир јувадан төрәјән **ад** сөзү «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында кен-бол ишләнмишдир. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларындан ајдын олур ки, «ад алмаг» үчүн һәр бир әр оғлу гәһрәманлыг көстәрирди. Гәһрәманлығына көрә һәр бир икидә ел ағсаггалы—дәдә ад верирди. Адын мә'насы исә һәр бир әрин гәһрәманлыг фәалијјәтинин мәзмунуна ујғун олурду. Беләликлә, бурадан да көрүнүр ки, «ад алмаг» ишә, фәалијјәтә, габилијјәтә көрә верилирди.

«Ат јувасы»ндан адаг//ајаг алломорфлары да төрәмишдир. Бунлардан **ајаг** алломорфу Азәрбајчан әдәби дилиндә нормалашмышдыр. **Ајаг** сөзүнүн Азәрбајчан дилинин диалектләриндә **адаг//адах//адак** вариантлары вардыр. Бунлардан **адах** варианты (Ағдамда) исим кими: ***ушғын илк аддымы мә'насында*** вә зәрф кими: ***Ај рәһмәтлијин оғлу, бирәз јеин*** тәрпәнсәнә, ***адах-адах*** (аддым-аддым) **һаваға кедиф кәләжәксән** ишләнир[91]

Ајаг сөзүнүн **ајах** варианты Нахчыван диалектиндә сифәт кими «узаг, кәнар» мә'наларында ишләнир:[92] ***Нахчыван мәркәздән ајахды.***

Адаг//ајаг алломорфлары **ат-** фе'линин «һәрәкәт (јеримәк)» мә'насыны адландырыр. Конкрет десәк, **ат-** фе'ли бу сөзләрдә асемантикләшмишдир. Амма бу асемантикләшмә **ат-** фе'линин семантик шахәләнмәси вә фонетик дәјишиклијә уғрамасы (ат-//ад-//ај-) јолу илә баш вермишдир. Бунунла белә, бә'зи түрк дилләриндә **ат-** фе'ли һеч бир фонетик дәјишиклијә ағрамадан төрәмә сөзләрдә асемантикләшмишдир: Мәсәлән; јакут дилиндә ишләнән **атах** формасы буна мисал ола биләр. Дилимиздә **адах** алломорфундан әмәлә кәлмиш **адахла** сөзү дә вардыр. Бу сөз диалект вә шивәләримиздә ишләнир. Диалектолог Р. Рүстәмов гејд едир ки, **адахла**—илк дәфә аддым атан, илк дәфә јеримәјә башлајан ушага аиддир.[93] Онун фикринчә, **адахла**—фе'ли Дашкәсән шивәсиндә «ајаг, илк аддым, илк јериш» мә'насында олан **адах** исминдән дүзәлмишдир.[94] **Адахла** сөзү **адакла** формасында түрк дилинин Ван шивәсиндә ејни илә јухарыдакы мә'нада ишләнир.[95] Бундан башга, «ајаг» мә'насында түрк дилләринә аид гәдим јазылы абидәләрдә **адаг** вә сајан диалектиндә **адак** исми өзүнү көстәрир.[96] Дил фактларындан ајдынча көрүнүр ки, гејд олунан төрәмәләрин һамысында **ат-** фе'ли вә онун мә'насы ја семантик шахәләнмә јолу илә, ја да фонетик дәјишиклијә уғрамагла асемантикләшмишдир. Јери кәлмишкән **адаг//ајаг** алломорфлары барәсиндә Ј. Мәммәдовун да фикри мараг доғурур: «Мүасир Азәрбајчан дилиндәки ајаг сөзү гәдимдә мүхтәлиф түрк тајфаларынын дилиндә ашағыдакы фонетик вариантларда ишләнмишдир: атак//адак//адзак//азак//ајак//ајаг//ајағ//ајах. Азәрбајчан данышыг дилиндә адак//адах варианты асеман-

87 В. И. Маһмудова. Түрк дилләриндә бә'зи атчылыг терминләринин етимолокијасына даир.—Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. Бакы, 1983, с. 64.
88 Јенә орада.
89 Јенә орада.
90 Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 64—65.

91 Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти. Бакы, 1964, с. 22.
92 Јенә орада. с. 25.
93 Р. Рүстәмов. Азәрбајчан дили диалект вә шивәләриндә фе'л. Бакы, 1965, с. 48.
94 Јенә орада.
95 Јенә орада.
96 Јенә орада.

тик сөз кими адах—чичәк ифадәсиндә галмышдыр. Көрүнүр, јазыјагәдәрки Азәрбајчан дилиндә ајак//ајах варианты илә јанашы адак//адах формасы да олмуш, сонра икинчи форма асемантикләшмишдир».[97] Әслиндә ајаг//адак вә дикәр вариантларын һәр бириндә асемантикләшмә просеси кетмишдир. Бурада ад-//ат-//ај- вә дикәр алломорфлар асемантик сөзә чеврилмишдир. Ирәлидә бу алломорфларын асемантикләшмәси бир даһа тәсдиг олуначагдыр.

«Ат»- фе'линин төрәмәләриндән бири дә **ата** сөзүдүр. **Ата** сөзү **ат-** фе'линин «чағырма», «адландырма», «чағырылмаг», «ад вермәк» мә'наларындан төрәмишдир. Мараглыдыр ки, **ата** сөзүнүн **ада** варианты инди дә сагај, ујғур дилләриндә «адландырмаг», «ад вермәк» мә'наларында ишләнир.[98] Бу барәдә түрк дилләринин етимолокија лүғәтиндә јазылыр: «Возможно, что к а:т∼ат имеет отношение at «зов», «клич», «призыв» и образованный от него глагол ata—«звать», «кричать», глаголы ат-, ай- и производные от них, о чем более систематически».[99] Даһа сонра давам едиләрәк гејд олунур: «Из производных ат а:т∼ат необходимо отметит отыменный глагол с афф. -а -ата- в северо-западных и среднеазиатских языках, ада- алт., хакас., тув. со значениями «именовать», «называть», «звать» им «в названных языках».[100] Азәрбајчан дилчиләри В. Гукасјан вә В. Асланов јазыр: «Ада-<ата- имеет значения «называть; упоминать; обещать».[101] Беләликлә, **атмаг** фе'линин мә'насы **ата** сөзүнүн нүвәсиндә семантик шахәләнмәјә уғрамышдыр.

«Түрк дилләринин етимолокија лүғәти»ндә гејд олунмушдур ки, Г. Вамбери **ат-, ит-** фе'лләрини бир көкдән һесаб едир вә «бросать», «терять», «погибать» мә'наларыны әсас көтүрүр.[102] Бизә belә кәлир ки, **ат-, ет-, ит-** фе'лләринин мә'наларынын бир-биринә јахынлашмасы сәбәби онларын сонундакы **-т** елементи илә бағлыдыр. Јери кәлмишкән дејәк ки, түрк дилләриндә **-т** елементи һәрәкәти (онун истигамәтини) узаглашдырмаға хидмәт едир. Буну **ат-** фе'линин мә'наларында ајдын шәкилдә дујмаг олур:[103] «Бир шеји әлиндән бурахараг јахына ја узаға тулламаг, фырлатмаг»; «бир шеји һүндүр јердән ашағы тулламаг, салмаг», «салмаг//һәбсә атмаг»; «тәрк етмәк, бурахмаг, үз дөндәрмәк»; «рәдд етмәк, әмәл етмәмәк»; «долдурулмуш түфәнкдән, тапанчадан, топдан вә с. силаһдан атәш ачмаг»; «мәчази мә'нада (данышыгда)—вурмаг, өлдүрмәк, јараламаг (түфәнк ја тапанча илә)»; «өртмәк, салмаг, сәрмәк»; «сәпмәк//тохум атмаг»; «сөкүлмәк»; «дөјүнмәк, вурмаг, тәрпәнмәк»; «чыхармаг, бурахмаг, позмаг»; «мәчази мә'нада узатмаг»; «мәчази мә'нада (данышыгда) ичмәк»; «чан атмаг»; «әл атмаг»; «аддым атмаг»; «пүшк атмаг». **Ат** фе'линин бу мә'наларь түрк дилләринин әксәријјәтиндә ишләнир. Јазылы абидәләрдә дә **ат-** фе'линин мә'наларь һал-һазырда мөвчуд олан мә'наларла үст-үстә дүшүр. Мәсәлән; В. В. Радловун лүғәтиндәки мә'налара диггәт јетирәк:[104] «бросать, кидать»; «стрелять (из лука или ружья)»; «делать движение бросания, махать взадь и вперодь»; «выпускать»; «допускать»; «выходить, начинаться»; «биться»; «зазубриться». Бундан башга, лүғәтдә, **ат-** фе'линин **ат** варианты да гејдә алынмышдыр. Бу вариант марагльдыр ки, шор дилиндә «разбить, разломать» мә'наларында ишләнир:[105] **алтын аптыраны** *атып* **чадыр**-он разламывать золотой ящик.

Бу сәтирләрин мүәллифи ат- фе'линдән јаранмыш **ајырмаг** сөзүнүн фоно-семантик инкишафыны тәдгиг едәркән белә бир нәтичәјә кәлмишдир ки, бу сөз **ај-** вә **-ыр** һиссәләринә ајрылыр. Мүәллиф **aj-** һиссәсини илкин көк кими бәрпа етмишдир. Даһа сонра давам едәрәк јазмышдыр: «**Aj-** морфеминин илкин мә'насы өз изләрини јазылы мәнбәләрдә горумамышдыр. Түрк дилләри ичәрисиндә исә **aj-** морфемини көк кими јалныз ујғур дилиндә мүшаһидә етдик. Ујғур дилиндә (шәрг груп диалектинин лобнор-ојман данышығында) **aj**-илкин көкү «ајырмаг, ајрылмаг, араламаг, бөлүнмәк» мә'наларында ишләнир. Көкүн илкин мә'наларь—

---

[97] Јунис Мәммәдов. Азәрбајчан дилиндә сөзләрин лексик-семантик инкишафы. Бакы, 1987, с. 52.

[98] В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1893, I т., с. 174.

[99] Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974, с. 198.

[100] Јенә орада. с. 199.

[101] Ворошил Гукасян, Вагиф Асланов. Исследования по истории азербайджанского языка дописьменного периода. «Елм», Баку, 1986, с. 191.

[102] Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974, с. 199.

[103] Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти. I ч., «Елм» нәшријјаты, Бакы, 1966, с. 142—143.

[104] В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. I т., СПб., 1893, с. 445—449.

[105] Јенә орада, с. 449.

ны бәрпа етмәк үчүн онун төрәмәләрини ахтармаг лазым кәлир. Бу заман төрәмәләрдә көкүн илкин мә'насыны үзә чыхармаг мүмкүн олур».[106] Мүәллиф илкин көкүн төрәмәләрини груплашдырдыгдан сонра белә бир нәтичәјә кәлир ки, **аj-** морфеминин **ад-//ат-** алломорфлары да мөвчуд олмушдур. Ejни заманда мүәллиф бу алломорфларын төрәмәләрини груплашдырмагла өз фикринин даһа да инандырычы олдуғуну сүбута јетирмишдир.[107]

аj-[108] ***аjаг (аj-аг)***
аjагламаг (аj-аг-ла-маг)
аjыг (аj-ыг)
аjылмаг (аj-ыл-маг)
аjырд (аj-ыр-д)
аjрыч (аj-(ы)р-ы-ч)
аjрыча (аj-(ы)р-ыч-а)
аjышмаг (аj-ыш-маг)
аjытмаг (аj-ыт-маг)
аjлан (аj-лан)
аjран (аj-(ы)р-ан)
аjры (аj-(ы)р-ы)
аjрылыг (аj-(ы)р-ы-лыг) вә. с.

ат- ***атмаг (ат-маг)***
атыб-тутмаг (ат-ыб-тут-маг)
атылмаг (ат-ыл-маг)
атым (ат-ым: бир атым чај, бир атым барыт), атычылыг (ат-ычы-лыг)
атышма (ат-ыш-ма)
атмача (ат-ма-ча)
атдырмаг (ат-дыр-маг) вә с.

ад- ***адаг (ад-аг)***
адах (ад-ах)
адахламаг (ад-ах-ла-маг)
адданмаг (ад-да-н-маг)
аддатмаг (ад-да-т-маг)
аддым (ад-дым)
адламаг (ад-ла-маг)
адлама (ад-ла-ма)
вә с.

[106] Булудхан Хәлилов. Азәрбајчан дилиндә икиһечалы фе'лләрин фоно-семантик инкишафы. Бакы, 1996, с. 33.

[107] Јенә орада.

[108] Санскрит дилиндә **аj** сөзү «идти, бежать, гнать» мә'наларында ишләнир. (Бах: Санскритско-русский словарь. М., 1978, с. 23). Бу да аj- илкин көкү илә олан јахынлыгдан хәбәр верир.

Бу төрәмә сөзләрдән **адаг//аjаг** сөзүнүн диалект вә шивәләримиздә **јаjаг//јаjах//јаjак** варианты да вардыр. **Јаjаг//јаjах//јаjак** вариантында әввәлдә кәлән «ј» самити сәсартымы, «аj» морфеми исә **ат//ад** праформасынын алломорфу кими диггәти чәлб едир. Аj- морфеминә гошулан **-аг, -ах, -ак** шәкилчиләринә кәлинчә бунлар фе'лдән исим јарадыр. Дилимиздә бу моделә ујғун кәлән онларла сөз вардыр: **санчаг, јатаг, дөшәк, галаг, будаг, тапдаг, сынаг** вә с.

Јаjаг//јаjах//јаjак сөзү диалект вә шивәләримиздә «аjагла кетмәк, пијада кетмәк» мә'наларында ишләнир. Сөзүн бу мә'насы јазылы абидәләримиздә мөвчуд олмушдур:

Kendileri atlı, babanı yayak yürüttüler[109]-Өзләри атлы бабаны пијада//аjагла көндәрдиләр.

Ат—фе'ли илә бир јуваја дахил олан төрәмә көкләри ашағыдакы шәкилдә вермәк олар.

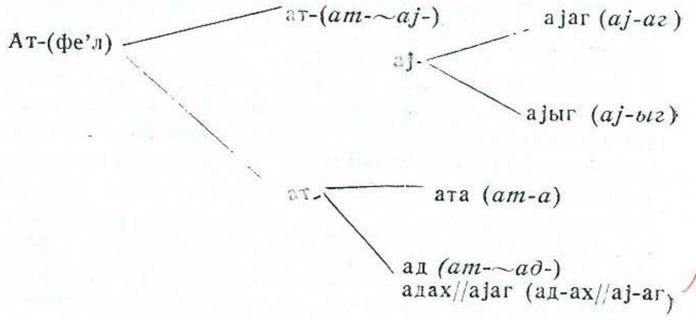

Схемдән көрүндүјү кими бу сөзләрин һамысыны **ат-** фе'линин төрәмәләри һесаб едирик. **Ат-** фе'линин праформалылығы вә мә'насы төрәмәләрин әсасында,нүвә семантикасында аз вә ја чох дәрәчәдә горунмушдур. Бу төрәмә көкләрин һәр бириндән дә бир груп дикәр сөзләр тәшәккүл тапмышдыр.

Ат- фе'линин өзү исә илкин **а-** көкүнүн «аjырмаг» мә'насындан диференсиаллашмышдыр. А- **көкүнә -т** самити бирикәрәк көкүн диференсиаллашма јолу илә мүстәгил бир

[109] Бах: Orhan Saik Gökyay. Dede Korkut hikayeleri. İstanbul, 1985, с, 39.

голуну эмэлэ кэтирмишдир: **а-т-(ат-),** Ирэлидэ көрэчэјик ки, **а-** көкүндэн дикэр фе'ллэр дэ диференсиаллашмышдыр. Буну китабын «хүласэ» адланан һиссэси дэ тэсдиг едэчэкдир.

Ахмаг. Бу фе'л түрк диллэриндэ **ах-//ак-//ағ**—вариантларында ишлэнир. Бу вариантлар јазылы мэнбэлэрдэ ад⇄фе омонимлијини горумушдур: **ак** варианты «ахмаг», «галмаг», «учалмаг», «јүксэлмэк», «ағ (рэнк)», «тэмиз»; **ах** варианты «ахмаг», «ағ (рэнк)», «һисс-һэјэчан вахты чыхарылан сэс» мэ'наларында олмушдур.[110] **Аг//ағ** вариантлары да мэнбэлэрдэ гејд олунан мэ'налары билдирмишдир.[111] Муасир Азэрбајчан дилиндэ вариантлардан **икиси—ах-, ағ** мүстэгил лексик ваһид кими сабитлэшмишдир. Аг//ак вариантлары исэ муасир Азэрбајчан дилиндэ горунмаса да, праазэрбајчан дөврү үчүн мэгбулдур. Она көрэ ки, «х», «ғ» самитлэри «г», «к» самитлэринин аллофонлары олмагла фонем кими нисбэтэн кеч формалашмышдыр.[112] Белэ олан тэгдирдэ **аг//ак** вариантлары даһа гэдимдир. Үмумијјэтлэ, «г», «к» самитлэри дикэр аллофонлары илэ мүгајисэдэ гэдимдэ даһа чох ишлэнилмишдир. Буну јазылы абидэлэр, о чүмлэдэн классик эдэбијјат да тэсдиглэјир. Мэсэлэн; **«г»** самитинин аллофонларына нисбэтэн гэдим олдуғуну сүбут едэн дил фактларына фикир верэк: **Огул, чобан** ***ганда*** **кедирсэн?**—Китаби-Дэдэ Горгуд; ***Гачан*** **сэн мэни алыб кафир сэрһэддинэ чыхардын?**—Китаби-Дэдэ Горгуд. Мэ'лумдур ки, «г», «к» самитлэри ејни фонематик јүкү дашыјан аллофонлардыр[113] Бу да бир даһа јухарыдакы **аг//ак** вариантларынын гэдимлијинэ дэстэкдир Тэсадүфи дејилдир ки, праазэрбајчан дөврү үчүн мэгбул олан **аг** варианты «Китаби-Дэдэ Горгуд» дастанында ишлэнмишдир: **Гамын** ***аган*** **јүкрэк судан бир огул ағытдынса, декил мана**[114].

110 В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1893, с. 86, 131.

111 Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 48.

112 Ф. А. Чэлилов. Азэрбајчан дилинин морфонолокијасы. Б., 1988, с. 72.

113 Н. А. Баскаков. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988, с. 72.

114 Китаби-Дэдэ Горгуд. «Јазычы». Бакы, 1988, с. 38.

В. В. Радлов **ак** вариантынын мэ'наларыны түрк диллэриндэ ашағыдакы кими груплашдырмышдыр:[115]

1) **ак-** «ахмаг»

2) **ак** (эксэр түрк диллэриндэ) «ағ»

3) **ак**[116] (ујғур дилиндэ) «галхмаг, дырмашмаг, дырмашыб чыхмаг»; «артмаг, чохалмаг, бөјүмэк, кенишлэнмэк»; «күчлэнмэк»

4) **ак**[117] (ујғур дилиндэ) «маје»; «дуру маддэ»; «јаш, нэм, рүтубэт»; «көз јашы»

5) **ак**[118] (гырғыз, ујғур диллэриндэ) «һэгигэт, һагг»; «аллаһ, танры» (гырғыз дилиндэ); «дэјэр, гијмэт»;[119] «музд, һагг» (ујғур дилиндэ); «вэзифэ, борч»

6) **ак**[120] (шор дилиндэ) «хырда, кичик, балача».

Ак морфеминин **аг** варианты асемантиклэшмэјэ доғру инкишаф хэттини кечиб баша вурмушдур. **Аг** морфеминин «галхмаг, учалмаг, јүксэлмэк, бөјүклүк» мэ'наларын **ага** сөзүндэ асемантиклэшмишдир. **Ага** эксэр мэнбэлэрдэ «бөјүк гардаш» мэ'насында ишлэнир: **men titsu agam arcug bila ajtsip**-я, Тытсу, договорившись со своим старшим братом Арчуком.[121] Амасија шивэсиндэ атаја вэ бөјүк гардаша һөрмэт мэ'насында ага дејэ мүрачиэт едирлэр.

115 Бах: В. В. Радлов. Опыт словаря тюркский наречий. I т., СПб., 1893, с. 86—96.

116 **Ағнамаг** сөзү дэ бу көклэ нэшкэлидир: **ак-//аг-на-маг.** Мэнбэлэрдэ **ак-** морфеминин алломорфу кими **аг** (османлы, чығатај дилллэриндэ) «галхмаг, галхмаг (тоз)» мэ'наларында ишлэнир. Бах: В. В. Радлов. Ады көстэрилэн эсэр. I т., СПб., 1893, с. 142.

117 **Ағламаг, ағы, ағры** сөзлэри **ак** көкүнүн «көз јашы» мэ'насы илэ бағлана билир: **ағ-ла-маг, ағ-ы, ағ-ры.** Гэрб груп диалект вэ шивэлэриндэ ишлэнэн **ағнамаг** сөзүндэ ујғурчадакы **ак** морфеминин «јаш, нэм, рүтубэт» мэ'наларын асемантиклэшмишдир: **евин ағнамасы, диварын ағнамасы.**

118 **Һагг** сөзү дэ бу көклэ ејни јуваја дахил олур. **Аллаһ һаггы** бирлэшмэси бу мэ'наны јашадыр. **«Өлүм һагдыр чыхмаг олмаз эмрдэн»** (Ашыг Алы) мисрасы «өлүм һагдыр//һэгигэтдир//керчэкдир чыхмаг олмаз эмрдэн» мэ'насында баша дүшүлүр.

119 Бу мэ'на **эмэк һаггы** бирлэшмэсиндэки **һаггы** сөзүндэ горунур.

120 Диалект вэ шивэлэримиздэ ишлэнэн **уфаг** сөзүндэ **«аг»** һиссэси бу көклэ бағлыдыр: **уф-аг. «Уф-»** һиссэси **ов-** фе'линин фоновариантты, **«аг»** исэ «хырда, кичик, балача» мэ'насындадыр.

121 Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 48.

Аг морфеминин «галхмаг, учалмаг, јүксәлмәк, бөјүмәк» мә'налары илә чох јахын олан бир мә'на да јазылы абидәләримиздә ишләнир. «Китаби-Дәдә Горгуд» епосунда **аг** морфеминин алломорфу **ағ** сөзү «һүндүр» мә'насындадыр: ***Ағ мејданын ортасында бахды-турды***[122] -Һүндүр мејданын ортасында дурду-бахды; ***Бајандар ханын ағ мејданында бу оғлан чәнк етмишдүр***[123]-Бу оғлан Бајандыр ханын уча мејданында вурушмушдур. Пратүрк дөврү үчүн мәгбул һесаб етдијимиз аг//ак вариантларынын фоносемантик инкишафы илә әдәби дилимиздә нормалашан сөзләрин схемини белә вермәк олар:

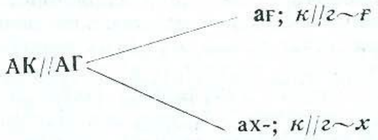

Демәли, дилимиздәки **ағ, ах-** сөзләри **ак//аг** вариантларынын мә'на шахәләнмәси јолу илә нормалашмышдыр.

Аг//ағ вариантларынын һәр бири «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанында «аг рәнк» мә'насында ишләнир:[124] ***Бәрү кәлкил,*** **аг** ***сүдин әмдиким, гадуным ана.*** **Ағ** ***бирчәклү, иззәтлү, чаным ана.*** Јахуд; **Аг** ***һасар гәләсинин бүрчин јыгдым.*** **Аг** ***агча көтүрдиләр, „багырдыр“ дедим*** вә с. Нүмунәләрдән дә көрүнүр ки, **аг** морфеминин («аг рәнк» мә'насынын) **ағ** вариантына кечмәси «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын гәләмә алындығы дөврлә бағлыдыр. Мараглыдыр, **аг** морфеминин фоносемантик инкишафы илә јаранан **ағ** сөзүнүн рәнк анламы әски түркләрдә мифоним олмушдур. Һәм дә **ағ** компоненти илә бағлы дилдә чохлу сајда ономастик ваһидләр јаранмышдыр. Мәсәлән; **Ағдаш, Ағдам, Ағсу, Ағбаба, Аға** вә с. Бу барәдәки изаһла ирәлидә бир даһа гаршылашачағыг. Нағылларымызда, дастанларымызда **ағ** сөзүнүн «рәнк» мә'насы мифоним кими дә ишләнир (ағ күн, ағ гоч, ағ гојун вә с.) вә зүлмәтә, рәзаләтә, хәбислијә гаршы дајаныр. Тәсадүфи дејилдир ки, Н. Кәнчәвинин «Једди көзәл» поемасында Венера планети

[122] Китаби-Дәдә Горгуд. «Јазычы», Бакы, 1988, с. 36.
[123] Јенә орада.
[124] Јенә орада. с. 39, 118.

чүмә күнүнү ағ рәнкдә, јә'ни ағ сарајда тәмсил едир. Санки ағ рәнк гара рәнкин—зүлмәт дүнјасынын әкси кими ишләнир, шәр гүввәләрлә зиддијјәтдә, мүбаризәдә олур. Н. Кәнчәви ағ рәнк, ағ сарај симасында шәрә—Бәһрам Гуру хејирхаһлыгдан узаглашдырмаға чалышан гүввәләрә гаршы мүбаризә апарыр.

Аг//ак морфеминин фоносемантик инкишафы илә формалашан **ағ** сөзү диалектал семантикаја да маликдир. Бу сөз Бакы диалектиндә сифәт кими «тамамилә» мә'насында (мәсәлән; Онун дидији ағ јаланду),[125] Шамхор диалектиндә исим кими «шалварын пача наһијәси олан јер» мә'насында (мәсәлән; Кәдәнин шалварынын **ағы** чырылыф, мәрәкәдә бијавыр олуф)[126] ишләнир. Бурадан белә бир нәтичәјә кәлмәк олур ки, доғрудан да **аг//ак** морфеминдән төрәјән **ағ** сөзүнүн Азәрбајчан дилиндә һәм дә диалектал семантикасы вардыр. Беләликлә, **аг** морфеминин Азәрбајчан дилиндәки семантик шахәләрини ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

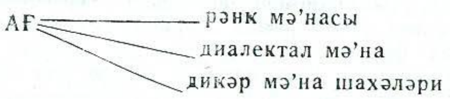

Јухарыда адлары чәкилән **Аға, Ағсу, Ағдаш, Ағбаба** вә с. лексик ваһидләр **ағ** сөзүнүн дикәр мә'на шахәләридир. **Ағ** сөзүнүн инама чеврилмиш—мифонимләшмиш мә'насы бу чүр ономастик ваһидләрин нүвә семантикасында дашлашмышдыр. **Ағ** сөзүнүн ареалы Азәрбајчан дили илә мәһдудлашмыр. Бу сөз ермәни дилинә дә кечмишдир: «аг», «бәјаз», «тәмиз» мә'насына көрә Азәрбајчан дилиндән алынан **ағ** сөзүнү ермәниләр «дуз» мә'насында ишләдирләр.

Беләликлә, ајдын олур ки, мүәјјән јувадан, көкдән әмәлә кәлмиш һәр бир сөзүн өзү дә јени мә'налы лексик ваһидләрин јаранмасы үчүн төрәдичи база ролуну ојнајыр. Бу

[125] Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти. Бакы, 1964, с. 17.
[126] Јенә орада.

мә'нада **аг//ак** морфеминдән төрәјән **ағ** сөзү дә бу хүсусијјәтә маликдир.

Аг//ак морфеминдән төрәјән ах-сөзү дә аг//ак//аг вариантлары кими түрк дилләриндә кениш шәкилдә ишләнир.[127] Вариантлардакы **«г», «к», «х», «ғ»** самитләри түрк дилләриндә бир-бирини әвәз едә билән сәсләрдир. Бу аллофонларын һәр бири һазырда түрк дилләриндә фонем кими нормалашмышдыр. Алломорфлара кәлдикдә исә көрүрүк ки, **аг-** морфеминин **ах-** варианты (фе'л) кими јазылы мәнбәләрдә, о чүмләдән Гази Бүрһанәддин јарадычылығында да кениш шәкилдә ишләнир:

> ***Һичрүн илә ирмахлар*** **ахәр** ***ишбу көзимдән,***
> ***Ирмахлар*** **ахытмаз** ***исә, бу көз дәхи нәмдүр***[128].

Демәли, XIV јүзилликдә гәдәр **ах-** фе'ли мүстәгил лексик ваһид кими там шәкилдә формалашмышдыр. XIV јүзилликдән сонра исә **ах-** фе'линин мә'на тутуму праазәрбајчан дөврү илә мүгајисәдә даралмаға башламышдыр. Мараглы чәһәт одур ки, праазәрбајчан дөврүндәки мә'на тутуму өз изини мүәјјән дил фактларында горујуб сахлаја билмишдир. Белә ки, **ах-** фе'ли субстантивләшмәклә мүәјјән топонимләрин, һидронимләрин јаранмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Үмумијјәтлә, фе'л көкләринин субстантивләшәрәк адлара чеврилмәси түрк дилләриндә чох кениш јајылмышдыр.[129] Бу мә'нада **ах-** фе'ли дә праазәрбајчан дөврүндәки семантик чаларлар әсасында субстантивләшәрәк адлара чеврилмишдир. Түркологијада бир чох дилчиләрин бу барәдә мараглы фикирләри вардыр. Мәсәлән; А. Н. Кононов тәркибиндә **ағ** компоненти олан чоғрафи адлары—һидронимләры **ах-** фе'линин «ахмаг, төкүлмәк» мә'налары илә әлагәләндирир.[130] С. Атаныјазов исә тәркибиндә **ак//ах** компоненти олан адлары рәнк билдирән **ағ** сөзү илә бағлајыр.[131] Е. Г. Меһрәлијев **ағ** топоформантыны булаг, көл адларына сујун шәффафлығына көрә верилдијини гејд едир.[132] Ону да демәк лазымдыр ки, мәнбәләрдә **ак//аг//ах//аг** вариантларынын һәр бири ад⇄фе'л кими ишләнмишдир. Фе'л кими «галхмаг, јүксәлмәк, учалмаг», ад кими «рәнк» мә'налары моносиллабик гурулушлу бу вариантларын нүвә семантикасында јерләшмишдир. Она көрә дә вариантларын һәр биринин адлара чеврилмәсиндә үмуми характерли чәһәтләр вардыр. Һәмин үмуми характерли чәһәтләр одур ки, «галхмаг, јүксәлмәк, учалмаг, ахмаг, аг рәнк» мә'налары вариантларын һамысынын нүвәсиндәдир. Истәр, **аг**, истәр **ах**, истәрсә дә **ак** сөзләри әсасында формалашмыш ономастик ваһидләрдә бу үмуми чәһәтләри нәзәрә алмаг лазымдыр. Јә'ни тәркибиндә **аг** компоненти олан чоғрафи адлары, о чүмләдән һидронимләри конкрет олараг «ахмаг, төкүлмәк», јахуд да «аг рәнк»лә бағламаг дүзкүн дејилдир. **«Аг** сөзү илә бағлы чохлу сајда чоғрафи адлары **ах-** фе'линин «ахмаг», төкүлмәк» мә'налары илә әлагәләндирмәк дә аглабатан көрүнмүр. Вә **Агбаба, Агдаш, Агсу, Агдам** вә с. чоғрафи јер адларыны конкрет олараг «аг рәнк» анламы илә, јахуд да **ах-** фе'линин «ахмаг, төкүлмәк» мә'налары илә әлагәләндирмәк олмаз. Белә ки, бу сөзләрдә **аг** топоформантлары «аг рәнк», «галхмаг, учалмаг, јүксәлмәк», һәм дә аз да олса, **ах-** фе'линин «ахмаг, төкүлмәк» мә'на анламларыны өзүндә еһтива етмишдир. Мә'лумдур ки, халг арасында «ахар су тәмиз олар, чирк сахламаз» дејирләр. Демәли, **ах-** фе'линин «ахмаг» мә'насында «тәмиз, аг, гарышығы олмајан» вә с. мә'на анламлары да вардыр. Беләликлә, мә'на анламлары **ак//аг//ах//аг** топоформантларынын нүвә семантикасында о гәдәр гајнајыб-гарышмышдыр ки, мүасир дил бахымындан онлары бир-бир ачмаг олдугча чәтиндир. Беләликлә, **ах-** фе'линин нүвә семантикасындакы дашлашмыш мә'на анламларыны ашағыдакы кими вермәк олар:

АХ —
- **ахмаг мә'насы**
- **тәмиз, аг, гарышығы олмајан мә'налары**
- **јүксәклик, галхмаг, учалмаг, дашмаг мә'налары**

---

[127] В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. I т., I ч., СПб., 1905, с. 131.
[128] Гази Бүрһанәддин. Диван, Бакы, 1988, с. 33.
[129] Бах: И. Є. Мәликов. Гәдим хетт вә Азәрбајчан дил ујгунлуглары.—Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. «Елм» нәшријјаты, Бакы, 1983, с. 130.
[130] А. Н. Кононов. Семантика цветообозначении в тюркских языках.— Тюркологический сборник. «Наука», М., 1975, с. 170.
[131] С. Атаныјазов. Түркмәнистанын топонимијасы. Ашхабат, 1981, с. 78—80.

[132] Е. Г. Меһрәлијев. Тәркибиндә «гара» вә «аг» (ак, ах) терминләри олан чоғрафи адларын маһијјәти вә локал дәјишилмәси.—Азәрбајчан топонимијасынын өјрәнилмәсинә һәср едилмиш елми конфрансын материаллары. «Елм» нәшријјаты, Бакы, 1973, с. 10.

«Јүксәлмәк, галхмаг, учалмаг, дашмаг, тәмиз, аҕ, гарышыгы олмајан» мә'налары **ах-** фе'линин «ахмаг» мә'насынын нүвә семантикасына гајнајыб-гарышмышдыр. Ејни заманда **ахмаг** фе'линин доминантлыгы бу мә'на анламларыны өзүнә табе етмиш вә нүвә семантикасында әритмишдир. Мәһз она көрә дә мә'на анламлары «ахмаг просеси»ндә (сујун ахмасы, чајын ахмасы вә с.) көрүнмүр. Бунунла белә просесин көрүнмәз, лакин дәркедилән тәзаһүрләринә чеврилир. Јә'ни ахар сујун тәмизлији, јүксәлмәси, галхмасы, дашмасы **ахмаг** фе'линин нүвәсиндә дашлашмыш, лакин дәркедилән мә'налара чеврилмишдир. Мараглыдыр ки, **ах-** фе'линин нүвә семантикасында дашлашмыш «дашмаг» мә'насы Салјан диалектиндә ишләнир: ***Араз ахыб, быраны су басыб.*** Бурадан көрүнүр ки, «дашмаг» мә'насынын өзүндә дә јүксәлмәк, галхмаг анламлары вардыр.

Ак//аг//аҕ алломорфлары илә ејни јуваја дахил олан **ах-** фе'ли топоформант кими бир сыра ојконимләри дә јаратмышдыр. Мәсәлән; Күрчүстанын Марнеули рајонунда **Ахлы** ојконими буна мисал ола биләр. Мүгајисә үчүн дејәк ки, **ах-** кими **ар-** морфеми дә топоформанта чеврилә билмишдир. Күрчүстанын Болниси рајонунда **Арыхлы//Архлы** ојконими буну тәсдигләјир. Әски түркчәдә **ах-** вә **ар-** «һәрәкәт» (фе'л), «јер, мәкан» анламларына көрә синоним морфемләрдир. **Ах-** кими **ар-** морфеминин дә түрк дилләриндә вариантлары вардыр. Ф. Чәлилов һәмин вариантлары **ар** морфеминин алломорфу адландырыр:

ар-[133]

әр//һәр
ир//и:р
ер//һер
ор//өр//һәр
ур
ыр//ы:р
ар//һа:р

О, түрк дилиндә ишләнән бу алломорфлары үч семантик група бирләшдирир: *1. „Һәрәкәт-ајрылма“, 2. „Јер-мәкан“, 3. „Инсан-танры“.*

[133] Ф. Чәлилов. Ар морфемли сөзләр.—Азәрбајчан дили морфолокијасынын актуал проблемләри (елми әсәрләрин тематик топлусу). АДУ-нун нәшри, Бакы, 1987, с. 34—39.

ара
арыг
ары
араг
араба

1. ар-көкүнүн вә онун алломорфларынын „һәрәкәт-ајрылма“ анламынын төрәмәләри.

орта
ара
арха
орман
арх//арых
арпа
Арҕы//Аҕры
(даҕ ады мә'насында)
аран

2. ар-көкүнүн вә онун алломорфларынын „јер-мәкан“ анламынын төрәмәләри.

еркәк (киши мә'насында)
әр (киши мә'насында)
арвад

3. ар-көкүнүн вә онун алломорфларынын „инсан-танры“ анламынын төрәмәләри.

Биз **ар** көкүнүн *„инсан-танры“* анламына чин дилиндә дә раст кәлирик: әр[134] «оҕул»; «оҕулчуг, оҕулчыҕаз»; «ушаг»-«киши»; «еркәк».

Көрүндүјү кими, «һәрәкәт» вә «јер-мәкан» анламлары **ар-** морфеминин синоними һесаб етдијимиз **ах-** фе'линә дә мәхсусдур. Белә ки, **ах-** морфеми **ахмаг** фе'линдә «һәрәкәт», **Ахлы** (јер ады), **Ахыркәләк** (јер ады) ојконимләриндә исә «јер-мәкан» анламыны билдирир.

[134] Китайско-русский словарь. М., 1959, с. 724.

Беләликлә, **ак//аг** праформалары илә ејни јуваја кирән **ах-** фе'ли илкин **а-** кәкүндән диференсиаллашмышдыр. «Ајырмаг» (һәрәкәт) мә'насында олан илкин **а-** көкүнә гошулан «к», «г» аллофонлары праформалары јаратмыш, «х» исә мәһз «ахмаг» мә'насында олан **ах-** фе'лини әмәлә кәтирмишдир. **А-** көкүндән бу чүр диференсиаллашма китабын «хүласә» һиссәсиндә бир даһа әксини тапачагдыр.

Алмаг. Бу фе'л Орхон-Јенисеј абидәләриндә кен-бол ишләнмишдир: ***Терт булундакы будуныг коп*** **алмыс;** ***Кағанын анта өлиртимиз, илин*** **алтымыз** вә с. **Ал** сөзүнүн мәнбәләрдә «көтүрмәк», «тутмаг», «һијлә», «рәнк», «истигамәт» мә'налары вардыр.[135] В. В. Радлов **ал** сөзүнүн мә'наларыны белә груплашдырмышдыр:[136] 1) **ал** (түрк дилләринин һамысында) «брать, взят, взять себе»—«көтүрмәк, алмаг»; 2) **ал**[137] (ујғур вә казан татарларынын дилләриндә) «передняя часть»—«өн, габаг тәрәф»; 3) **ал**[138] (чығатај вә ујғур дилләриндә «хитрость, обмань, уловка»—«јалан, һијлә, кәләк, фырылдаг, һијләкәрлик»; 4) **ал**[139] «возвышенный, могущественный, лютый»—«уча, јүксәк, һүндүр, гүдрәтли, гүввәтли, әзәмәтли, гәддар, амансыз, вәһши, јыртычы»; 5) **ал** (гырғыз, ујгур, чығатај, османлы, казан татарларынын дилләриндә) «алый»—«ал, ал-гырмызы»; 6) **ал**[140] (ујғур дилиндә) «состояние, положение»— «һал, вәзијјәт». Демәли, **ал** сөзү мәнбәләрдә фе'л, исим, сифәт, зәрф кими ишләнмиш вә ад⇄фе'л гаршылығына малик олмушдур. **Ал** сөзүнүн истәр ад, истәрсә дә фе'л гаршылығы «а-» вә «-л» елементләриндән гурулмушдур. Сөзүн фе'л гаршылығы «-л» елементи әсасында ишин ичрасыны «алмаг» анламында етмишдир. Ишин ичрасы субјектин хејринә һәлл олмушдур: «л-» елементи субјектдән објекти узаглашдырмамыш, әксинә, субјектин малына чевирмишдир. Бурада белә бир фикир сөјләмәли олуруг ки, «л» елементи «т»-нын әкси вә антонимидир. Бу елементләр өз фонематик јүкләрини түрк дилләриндә горујуб јашадыр: «т» елементи узаглашмаг, «л» исә јахынлашмаг фонематик јүкүнү һәрәкәтин истигамәтиндә тәзаһүр етдирир. Мәсәлән; **ат-, ет-, ит-, кет-, сат-** сөзләриндә «-т» елементи һәрәкәтин истигамәтини узаглашдырыр, **ал-, кәл-** сөзләриндә исә «-л» елементи һәрәкәтин истигамәтини јахынлашдырыр.

Ад⇄фе'ли кими ишләнән **ал** морфеминин фе'л мә'насы бир груп «ал» көклү сөзләрин нүвә семантикасында мүһафизә олунур. **Ал-** көкүнүн фе'л мә'насы **ал//һал** сөзүндә-мифоложи варлыгда горунур. **Ал//һал** көрпәјә, анаја хәтәр јетирән мөвһуми сурәтдир. Көзә көрүнмәјән вә мифоложи варлыг сајылан **ал//һал** өз ишинә, һәрәкәтинә, әмәлинә көрә мифонимләшмишдир. Заһы гадын доғаркән чохлу ган итириб һалдан дүшәндә, өзүндән кедәндә дејирләр ки, гадыны һал апарды. Көрүнүр ки, **һал** сөзү **алмаг** фе'ли илә бир мәнбәдәндир. Демәли, **ал//һал** мөвһуми сурәти **ал** морфеминин «алмаг» мә'насы әсасында јаранмыш мифоложи варлыгдыр. Бизчә, мифоложи варлыг **ал//һал** һәрәкәтинә (алмаг) көрә адландырылмышдыр. Һәрәкәт (алмаг) анламы мифонимләмиш **ал//һал** морфеминин нүвә семантикасында (семантик доминантлығында) әримишдир. Башга сөзлә десәк, **ал//һал** морфеминин нүвә семантикасында мифоложи анлам семантик доминант, һәрәкәт (алмаг) анламы семантик минимума чеврилмишддир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, ал//һал мифоложи варлығы **ал** морфеминин «уча, јүксәк, һүндүр, гүдрәтли, гүввәтли, әзәмәтли, вәһши, гәддар, амансыз, јыртычы, залым» мә'налары илә дә илишкәли ола биләр.

Ал//һал мифоложи варлығы илә ејни јувада бирләшән урарту дилиндәки бир сыра сөзләри мүгајисәјә чәлб етмәк мүмкүндүр: **al(a) sui-(i) ne**[141] «бөјүк, улу»; **alsui-se**[142] «бөјүк-

---

[135] Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974, с. 124; Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 32; Divanü lugat-it-Türk. I c., Ankara, 1984, s. 168; В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. I т., I ч. СПб., 1893, с. 342; С. М. Ганиев. Самоучитель татарского языка Тифлис, 1902, с. 268

[136] В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. I т., СПб., 1893, с. 341—350.

[137] **Алын, алт** сөзләри дә бу көкдән тәшәккүл етмишдир.

[138] **Алдатмаг, јалан** сөзләри **ал** көкүнүн бу мә'наларындан формалашмышдыр.

[139] **Улу, улуғ** сөзләри көкүн бу мә'налары илә илишкәли көрүнүр. **Аладағ, алагарға, алабаш, алагапы, алачаты** сөзләриндә **«ала»** һиссәси ал морфеминин бу мә'налары илә бағлыдыр. **«Илан вуран алачатыдан горхар»** мисалында **алачаты** сөзү горунмушдур.

[140] «Һал, вәзијјәт» мә'насында ишләнән **һал (һ-ал)** сөзү көкүн бу мә'насындан нәш'әт етмишдир.

[141] Бах: И. М. Дьяконов. Урартские письма и документы. Издательство Академии Наук СССР, Москва—Ленинград, 1963, с. 87.

[142] Јенә орада.

лук, әзәмәт»; **al(i)-usi**[143] «һөкмдар, һаким»; **allai, allae**[144] «ханым»; **ala(i)-ve**[145] «аллаһ, танры» (мүгајисә ет; аллаһ).

Ал көкүнүн «јалан, һијлә» мә'насында да һәрәкәт (алмаг) анламы вардыр. Бурада да һәрәкәт (алмаг) анламынын семантик минимуму семантик доминантлыга—«јалан, һијлә» мә'насына табедир. Доғрудан да **ал** морфеминин «јалан, һијлә, ал дилә тутмаг» анламынын нүвә семантикасында «алмаг» мә'насы да еһтива олунмушдур. Лакин **ал** морфеминин «јалан, һијлә, ал дилә тутмаг» анламы доминант рол ојнајараг «алмаг» мә'насыны өзүнә табе етмишдир. Топладығымыз дил фактларына әсасән дејә биләрик ки, **ал** морфеминин «јалан, һијлә, ал дилә тутмаг» мә'насынын изләрини евен вә јакут дилләриндә дә мүшаһидә едирик. Бу дилләрдә **ал** морфеминин заһири формасы дәјишиклијә уғрамыш шәкилдә ишләнир. Мәсәлән; евен дилиндә **албана**[146] «һијләкәрлик етмәк, алдатмаг»; јакут дилинә **албас** «һијлә, кәләк, фәнд, бичлик». Мараглыдыр ки, санскрит дилиндә **alika**[148] сөзү «ложный, отвращение, неправда, ложь»—«јалан, ујдурма, нифрәт» мә'наларындадыр. Бизчә **alika** сөзү дә **ал** морфеминин „јалан, һијлә" мә'налары илә ејни јуваја кирир. Диалект вә шивәләримиздә «јаланчы, фырылдаг, һијләкәр» мә'наларында олан **әллам-галлам** сөзү вардыр. Бу сөздә **«әллам»** һиссәси **ал** морфеминин «јалан, һијлә» мә'налары илә бирләшир.

Ал морфеминин «ал-гырмызы, ал рәнк» мә'налары түрк халгларында мүгәддәс олдуғу үчүн мифонимләшмишдир. Тәсадүфи дејилдир ки, әски түркләрдә дөвләтли адамларын атлары ал рәнкли парча илә өртүлмүшдүр.[149] **Ал** морфеми

143 Јенә орада.
144 Јенә орада. с. 60.
145 Јенә орада.
146 Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. I т., Л., 1975, с. 27.
147 Јенә орада.
148 Санскритско-русский словарь. М., 1978, с. 73.
149 Divanü lugat-it-Türk, I с., 1984, s. 81.

вә онун «ал-гырмызы, ал рәнк» мә'налары **алов,**[150] **алышган, алышыг, алышмаг, аллашмаг** вә с. сөзләрин нүвә семантикасында горунур. **Ал** морфеминин «ал-гырмызы, ал рәнк» мә'налары тунгус-манчур дилләриндә дә ишләнир. Ејни заманда бу морфемин монгол, бурјат, кореја дилләриндәки изләринин мүгајисәјә чәлб олунмасы да чох инандырычы көрүнүр. Онлардан бә'зиләринә диггәт јетирәк: евен дилиндә **һулака**[151] «гырмызы рәнкә бојамаг»; солон дилиндә **ӯла̃, ӯлари /хулá, хулáн, уларін-ӯларін**[152]/ «гырмызы»; некидал дилиндә **хола-хола**[153] «чох гырмызы»; монгол дилиндә **һulán** «гырмызы»; бурјат дилиндә **улаабтар**[154] «гырмызы тәһәр»; кореја дилиндә **пу/л/к-та**[155] «гырмызы» вә с. Санскрит дилиндә „гырмызы боја, гырмызы лак" мә'насында олан **alakta**[156] сөзү дә вардыр. Бу сөз јухарыда верилән нүмунәләр кими **ал** морфеми илә ејни јуваја дахил олур.

Ал- морфеминин «алмаг» мә'насы **јол//јул** вариантында да олмушдур. **Јол//јул** варианты **јолуг** сөзүндә асемантикләшмишдир. **Јул** варианты әски мәнбәләрдә «алмаг» мә'насында ишләнмишдир.[157] **Ал**-фе'ли диалектал семантикаја да маликдир. Белә ки, **ал-** фе'ли Гах диалектиндә «дидмәк, јолмаг, тәмизләмәк»,[158] Губа диалектиндә «кәтирмәк, көтүрмәк»[159] мә'наларында ишләнир. **Ал-** фе'линин диалектал семантикасындан **аламанчы** сөзү төрәмишдир. **Аламанчы** сөзү Дәрәләјәз шивәсиндә «көрмәмиш, утүк, дагыдан, һәр нә

150 **Алов** сөзү ермәни дилинин лүғәт тәркибинә кечмишдир. Ермәни дилиндәки **алав** Азәрбајчан дилиндәки **алов** сөзүнүн дәјишмиш формасыдыр. Бах: Мәсим Мәммәдов. Дилләрин гаршылыглы әлагәси (Азәрбајчан вә ермәни дилләринин материаллары әсасында). Јереван, 1986, с. 51.
151 Бах: Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. II т., Л., 1977, с. 343.
152 Јенә орада.
153 Јенә орада.
154 Јенә орада. с. 344.
155 Јенә орада.
156 Санскритско-русский словарь. М., 1978, с. 72.
157 Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 277.
158 Р. Рүстәмов. Азәрбајчан дили диалект вә шивәләриндә фе'л. «Елм», Бакы, 1965, с. 28.
159 Јенә орада.

көрдү ону көтүрән» мә'наларындадыр.[160] Јери кәлмишкән гејд едәк ки, **ал-** фе'ли **әл** сөзү илә мә'на вә модел јахынлығы јарадыр. **Әл** сөзү исә **еләмәк//ејләмәк, әлләмәк** фе'лләри илә ејни семантик јуваја дахил олур. **Ал-** фе'линин ишләнмә ареалы да мараглыдыр. Бизим топладығымыз фактлара көрә **ал-** фе'ли тунгус—мунчур дилләриндә дә ишләнир. Мәсәлән; евен дилиндә **ал-** «алмаг, гәбул етмәк» мә'наларындадыр.[161] Бу мә'налар евен дилиндә там сабитләшмәклә јанашы, һәм дә јени семантик дериватларыны әмәлә кәтирмишдир: «гојмаг, тутмаг, дајамаг, горумаг, галхан, сипәр»[162] вә с. Гејд едәк ки, Азәрбајчан дилиндә **ал-** фе'линин гәрибә бир семантик чалары вардыр. Мәсәлән; өзүнү һәр һансы бир тә'сирдән горујан адам һәдәфинә гаршы мүгавимәт көстәрән заман **«ал»** сөзүндән истифадә едир: **ал кәлди.** Азәрбајчан дилиндәки бу семантик чалары евен дилиндәки «горумаг, галхан, сипәр» мә'налары илә мүгајисә етмәк олар. Евен дилиндәки мә'наларла бағлы көрүнән төрәмә сөзләрә диггәт јетирәк: ороч дилиндә **али**[163] «габағыны тутмаг, һасарламаг»; **алинки**[164] «гуту» (балыг тутмаг үчүн дөрд тәрәфли тозағачындан һазырланмыш)»; **алу**[165] «габ»; удеј дилиндә (бикин данышығы) **алу**[166] «чашка»; улуч дилиндә **алку̇-алуку̇**[167] „сини“; орокс дилиндә **алуку**[168] „бошгаб, нимчә“. Јахуд; монгол, бурјат, јакут, кореја дилләриндәки мисаллара фикир верәк: монгол дилиндә **algui**[169] „газан“; јакут дилиндә **алғы-олгуі**[170] „чән (габ), бөјүк газан“; кореја дилиндә **арым** (ал+ым)[171] «гучаг, гучум» вә с. Көрүндүјү кими **ал** фе'ли фоно-семантик инкишаф нәтичәсиндә

---

[160] Бу факты бизә филолокија елмләри доктору, профессор Һ. Мирзәјев вермишдир. Факта көрә профессора дәрин миннәтдарлығымызы билдиририк.

[161] Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. I т., Л., 1975, с. 26.

[162] Јенә орада.

[163] Јенә орада, с. 27.

[164] Јенә орада.

[165] Јенә орада.

[166] Јенә орада.

[167] Јенә орада.

[168] Јенә орада.

[169] Јенә орада.

[170] Јенә орада.

[171] Јенә орада.

јухарыдакы модел вә семантик төрәмәләрини әмәлә кәтирмишдир. **Ал-** фе'линин өзү исә **а-** вә **-л** елементләриндән гурулмушдур. **А-** «ајрылмаг» мә'насында олан илкин көк, **-л** исә һәрәкәтин истигамәтини субјектә јахынлашдыран елементдир. Китабын «хүласә» һиссәсиндә бир даһа буну көрәчәјик.

Азмаг. Бу фе'л түрк дилләриндә **аз-//ас-** вариантларындадыр. **Аз-** варианты Азәрбајчан, гагауз, газах, **ас-** исә хакас, тува дилләриндә ишләнир.[172] **Аз-//ас-** вариантларындакы **а-, -з, -с** елементләри праазәрбајчан, пратүрк дөврү үчүн фонем кими формалашмышдыр. Она көрә дә архетип форманы түрк дилләриндә **аз-//ас-** вариантларында гәбул етмәк мәгбулдур. **Аз-** фе'ли Азәрбајчан, түрк, гырғыз, газах вә с. дилләрдә «јол итирмәк», «јол азмаг» мә'наларыны билдирир.[173] **Аз-** фе'линин «јол азмаг» мә'насы **азғын, азман** сөзләринин нүвәсиндә дә дајаныр. Мәнбәләрдә **аз** морфеми мүасир түрк дилләринин бир чохунда олдуғу кими «сајы аз», «мигдары аз», «аз халгы» мә'наларында да ишләнмишдир.[174] Беләликлә, **аз** морфеминдән ајрылмыш семантик шахәләнмә белә олмушдур:

Аз →
- **аз-азман**[175] (бөјүк, нәһәнк... мә'наларында)
- **азмаг** (јол азмаг, јол итирмәк мә'наларында)
- **аз** (сајы аз, мигдары аз мә'наларында)
- **аз** („аз халгı“ мә'насында)

Аз сөзүнүн **«аз халгы»** мә'насы һаггында бирбаша вә долајысы јолла гијмәтли мүлаһизәләр јүрүдүлмүшдүр.[176] Бу

---

[172] Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974, с. 93—94.

[173] Јенә орада; Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 72; В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. I т., I ч., СПб., 1893, с. 555.

[174] Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 71, 72; С. М. Ганиев. Самоучитель татарского языка. Тифлис, 1909, с. 172.

[175] **Асиман** сөзүндә дә «бөјүклүк, учалыг, нәһәнклик, јүксәклик» анламлары вардыр. Јәгин ки, бу сөз **аз//ас** көкүнүн төрәмәсидир. Һәр һалда бу сөзүн кәләчәкдә тәдгигата еһтијачы вардыр.

[176] М. Сејидов. Азәрбајчан халгынын сојкөкүнү дүшүнәркән. «Јазычы», Бакы, 1989, с. 13; Р. Гурбан. «Азәри», «Атропатен», «Азәрбајчан» сөзләри һаггында. Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (Әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы), 1968, № 3, с. 85; Играр Алиев. «Несколько слов о скифо-сакской проблеме». Известия АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права, 1986, № 1, с. 129 вә с.

сөзүн «аз халгы» кими ишләндикдә һансы анламда олдуғуну ајдынлашдырмаг үчүн мәсәләјә түрк мәфкурәсиндән диггәт јетирмәк даһа мәгсәдәујғундур. Јери кәлмишкән ону да гејд едәк ки, **аз** морфеми «аз халгы» мә'насында 7-чи әср јазылы абидәләриндә ишләнмишдир.[177] Бизә belә кәлир ки, **аз** морфеминин «аз халгы» мә'насы **азыг//азых//азык** вариантларында асемантикләшмишдир. Чох күман ки, **азыг//азых//**
//азык вариантларынын тарихән **азы** формасы да олмушдур. Доғрудан да академик В. В. Бартолд **азы** формасынын мөвчуд олмасындан бәһс етмиш вә белә һесаб етмишдир ки, Или, Чу чајлары әразисиндә **азылар** јашамышдыр.[178] Онун фикринчә, **азы** сөзү илә бәрабәр **азах** сөзүнүн дә мөвчудлуғу еһтимал олуна биләр.[179] Марағлыдыр ки, В. В. Бартолд һәм дә бу сөзләрин **аз** тајфасы илә олан әлагәсини диггәтдән гачырмамышдыр.

Аз морфем сагај дилиндә **азык//азуг//озуг//азыг**[180] вариантларында асемантик көк кими ишләнир. Бунлардан **азык** варианты крым татарларынын дилиндә «азугә», «еһтијат (азугә еһтијаты олан)», «әлверишли» мә'наларыны билдирир.[181]. Демәли, **азык** сөзү түрк дилләриндә тарихән «рузусу олан», «еһтијаты олан», «азугәси олан» вә с. анламларда олмушдур. Нәзәрә алсаг ки, **азык//азуг//азыг** вариантларынын һамысында **аз** сөзү асемантик морфемдир, онда белә бир нәтичәјә кәлирик ки, **аз** морфеми тарихән «аз халгы» мә'насында «рузулу», «еһтијатлы», «азугәли» (рузусуну, еһтијатыны, азугәсини танры јетирән—Б. Х.) анламында ишләнмишдир. Јәгин ки, **аз** сөзү «еһтијат», «азугә», «рузу» танрысынын адыдыр. Бизчә, һәмин танры мәһз күнәшлә бағлы олмушдур. Даһа доғрусу, әски дөврләрдә түрк тајфаларынын күнәшә—ода инамы елә һәмин танрынын варлығы кими дәрк едилмишдир. Ејни заманда танрынын (күнәшин—одун) ады **аз** олмушдур. **Аз** адында олан танры түрк гәбилә вә тајфа бирликләринин бир гисми үчүн мифонимләшмишдир. Она көрә дә түрк гәбилә вә тајфа бирлик-

[177] С. Е. Малов. Памятник древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, с. 362.

[178] В. В. Бартольд. Сочинения. II т., I ч., М., 1963, с. 485.

[179] Јенә орада.

[180] В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. I т., I ч., СПб., 1893, с. 564.

[181] Јенә орада.

ләринин бир гисми өзләрини **Аз халгы** адландырмышдыр. Бу халгын исә азәрбајчанлыларын етнокенезиндә дајанан түрк гәбилә вә тајфа бирликләриндән ән әсасы олдуғу һеч дә шүбһә доғурмур. Марағлыдыр ки, бир чох түрк халглары кими Азәрбајчан түркләринин характериндә дә јашајышы, кәләчәји үчүн азугә, еһтијат топламаг психолокијасы вардыр. Ејни заманда ахирәт азугәсини, ахирәт күнүнү фикирләшмәк бир даһа буна мисалдыр. Аллаһ (танры), рузу, азугә илә бағлы аталар сөзләри, алгышлар, гарғышлар да фикримизи тәсдиг едир: ***Арзун варса, рузун да вар; Арзу олмајан јердә рузу да олмаз; Аллаһ рузуну јетирсин; Аллаһ бирини мин еләсин; Рузун көјә учсун; Урватын артыг олмасын*** вә с. Реал һәјат һадисәләринин сынағындан чыхмыш вә халгымызын милли хәзинәсинә чеврилмиш бу типли дејимләр-дујумлар минләрләдир.

Гәдим түрк дилиндә **аш** сөзү (хөрәк, јемәк мә'насында) «азугә, рузу, еһтијат» мә'наларында олан **азык//азуг//озуг//**
//азыг вриантларындакы асемантикләшмиш **аз** морфеми илә бир јувада бирләшир. **Аш** сөзү барәсиндә Ф. А. Чәлилов јазыр: «Һәмин варианты (јә'ни аш вариантыны—Б. Х.) түркләрдән алан фарслар ону **азугә** формасына салмыш вә бу формада јенидән Азәрбајчан дилинә гајытмышдыр».[182] Јери кәлмишкән Азәрбајчандакы **Азых** мағарасынын ады мараг доғурур вә **азык//азуг//озуг//азыг** вариантлары илә нә дәрәчәдә илишкәли олдуғу бизи дүшүндүрүр. **Азых**[183] (мағара

[182] Ф. А. Чәлилов. Азәрбајчан дилинин морфонолокијасы. «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1988, с. 141.

[183] ***Азых мағарасында*** газынты заманы тапылан азыхантроплар өз гәдимлијинә көрә кечмиш ССРИ-дә биринчи, дүнјада исә үчүнчү олмагла мәшһурдур. ***Азых мағарасы*** Фүзули рајонундан 14 км шимал-гәрбдә Гуручајын сол саһилиндә јерләшир. Мағаранын бир-биринә дар кечидләрлә бирләшән 6 салону вар. Бунлардан ән бөјүјү үчүнчү салондур. Онун саһәси 104 квадрат метрдир. Мағараја кириш ики тәрәфдәндир. Дејиләнләрә көрә, ***Азых*** сөзүнүн мә'насы „ајы" демәкдир. Бу сөз гәдим түрк дилиндә „ајы" мә'насында ишләнмишдир. Лакин ***азых*** сөзүнүн мә'насы ***аз*** тајфасынын ады, јахуд да бөјүк, азман мағара мә'наларында да ола биләр. ***Азых*** аз- морфеминдән вә -ых шәкилчисиндән формалашмышдыр.

ады кими) сөзүндәки **аз** морфеми **азык//азуг//озуг//азыг** вариантларында олдуғу кими асемантикләшмишдир. Беләки, **Аз** морфеминин «азугә», «рузу», «еһтијат» мә'налары (таңры-күнәш-од) мағара ады кими ишләнән **Азых** сөзүндә дә асемантик көкдүр.

Аз морфеми «аз халгы» мә'насында өз изини **азәр (аз-әр)**, **хәзәр (хәз-әр)** етнонимләриндә јашадыр. Бизә белә кәлир ки, **Каспи** етнониминдә **кас-** һиссәси дә **аз** етноними илә бағлыдыр. Һәм дә **Каспи** вә **Хәзәр** сөзләри ејни бир етнонимин паралел ишләнмиш вариантларыдыр. Академик В. В. Бартолдун фикринчә, Хәзәр дәнизинин кәнарында јашајанлары јунанлар **Хәзәрләр** адландырмышдыр.[184] Бејләган шәһәри, Араз вә Күр әразиләриндә мәскунлашмыш халглар исә өзләринә **Каспиләр** демишләр.[185] Биз јунанларын адландырдыглары **Хәзәрләрлә** Бејләган шәһәри, Араз вә Күр әразиләриндәки **Каспиләр** арасында һеч бир фәрг көрмүрүк. **Азәр//Хәзәр//Каспи** паралелләринин «аз халгы» мә'насында олан **аз** сөзү илә ејни көкдән тәшәккүл тапдығына инанырыг. Буну Ф. А. Чәлиловун арашдырмалары да тәсдиг едир. Онун фикринчә, **азәр//хәзәр** паралелләри ејни јуваја кирир. Мүәллиф јазыр: «...∅//к диалект фәрги әсасында **азәр//хәзәр** паралелләри ејни јуваја кирир:

аз — аз/ас — — аз + әр (азәр)
аз — каз//кас — — каз + әр (хәзәр)

Артыг бу јувадан төрәјән **каз//кас** көкүнүн етноним јарадан **-пи, -ит, -аг, -әр** морфемләри илә ортаја чыхан **каспи, касит, касаг, казах, казар//хәзәр** етнонимләриндәки формаларынын изаһы чәтинлик төрәтмир».[186] Аз тајфа ады кими

---

[184] В. В. Бартольд. Сочинения. II т., I ч., М., 1963, с. 654.

[185] Јенә орада.

[186] Ф. А. Чәлилов. Азәрбајчан дилинин морфонолокијасы. Бакы, 1988, с. 271.

мүхтәлиф фонетик вариантларда академик В. В. Бартолдун диггәтини чәлб етмишдир. Она көрә дә В. В. Бартолд бу тајфадан јан кечә билмәмиш, мараглы фикирләр сөјләмишдир. О, Јенисеј, Алтај, Тјан-Шан әразиләриндә орта әсрләрә аид олан топоним вә етнонимләрдән **аз, ас (һәм дә ус)** адларынын үзәриндә хүсуси олараг дајанмышдыр. В. В. Бартолд белә һесаб етмишдир ки, бу адлар гырғызларла әлагәлидир.[187] Һәм дә В. В. Бартолд гырғызларын мәнбәләрдә **ас** ады илә хатырландығыны да гејд етмишдир.[188] Бу фикрин нә дәрәчәдә доғру олдуғу гәрибә көрүнсә дә, гырғызларын формалашмасында ***аз халгынын*** ојнадығы рол инандырычыдыр. Һәтта бизә белә кәлир ки, **аз** етник термини ***хакас, гырғыз, гагауз*** вә ***оғузларын*** формалашмасында да иштирак етмишдир. Бу бахымдан В. В. Бартолдун фикри јенә дә мараг доғурур. О, ***гырғыз*** вә ***хакас*** адларында икинчи һиссәнин (јә'ни „гыз" вә „ас" һиссәләринин) чоғрафи вә етник термин олан **аз, ас, ус** сөзләриндән әмәлә кәлмәсинин истисна олунмадығыны нәзәрә алмышдыр.[189] Ејни заманда Алтај әразисиндә ***төрт ас*** тајфасынын мөвчуд олдуғуну да гејд етмишдир.[190] Әксәр түркoложи әдәбијјатларда вә лингвистик арашдырмаларда ***оғуз, гырғыз,***[191] ***гагауз*** сөзләринин икинчи һиссәсинин

---

[187] В. В. Бартольд. Сочинения. II т., I ч., М., 1963, с. 485.

[188] Јенә орада.

[189] Јенә орада.

[190] Јенә орада.

[191] **Гырғыз** сөзүнүн мә'насы барәдә мүхтәлиф фикирләр мөвчуддур. Түркологларын бир чоху бу сөзүн **гырмызылар//гырмызы адамлар//гырмызы оғузлар** мә'насында олмасы гәнаәтинә кәлмишләр. (Бах: Ф. Зејналов. Түрколокијанын әсаслары. Бакы, 1981, с. 187—188). Бә'зиләри бу сөзүн лингвистик изаһыны ***гырх*** сајына чәмлик билдирән ***-(ы)з*** шәкилчисинин гошулмасы илә бағлајырлар. (Бах: В. В. Бартольд. Сочинения. II т., I ч., М., 1963, с. 474). Бу чүр изаһларын һеч бири инандырычы көрүнмүр. Бизә көрә, **гырғыз** сөзү **«гыр»** вә **«ғыз»** һиссәләриндән ибарәтдир. **Гыр** сөзү «әкилмәјән, бичилмәјән, дағлыг, дашлыг, дашлыг јер» мә'наларыны билдирир. Гәрб груп диалект вә шивәләриндә **гыр** сөзү гејд олунан мә'наларда ишләнир. **«ғыз»** һиссәси исә ***оғуз*** сөзүнүн галығыдыр. Демәли, **гырғыз** сөзү «дашлыг, дағлыг, әкилиб-бичилмәјән јердә јашајан огуз» мә'насыны билдирир. Доғрудан да бу изаһ гырғызларын јашадығы әразинин чоғрафи тәбиәтинә дә ујғун кәлир. Гырғызстан әразиси дағлыг јердир. Бурадакы ***гырғыз түркләри*** узун мүддәт дағлыг әразидә јашадыглары үчүн шәһәр мәдәнијјәтинә дикәр түрк халглары илә мүгајисәдә кеч јијәләнмишләр.

чәмлик, топлулуг билдирән шәкилчи олдуғу көстәрилмишдир. Бизчә бунлар **аз** сөзүнүн үмумиләшдиричи характери илә әлагәлидир. Белә бир фикир сөјләмәк олар ки, ***аз халгы*** түрк халгларынын тәшәккүлүндә мүстәсна хидмәтә малик олмушдур. Она көрә дә **аз** сөзү мүхтәлиф фонетик вариантларда бир сыра түрк халгларынын адында үмумиләшдиричи термин кими горуну сахланылмышдыр. Һәлкә дә В. В. Бартолд буну дујдуғу үчүн түркләрин ***тохсылар*** вә ***асијалылар*** голуну хүсуси олараг хатырламышдыр. Һәм дә ***асија түркләри*** илә ***аз халгы*** арасында олан јахынлығы да көрә билмишдир. Она көрә дә гејд етмишдир ки, Орхон-Јенисеј абидәләриндә хатырланан ***аз халгы*** асијалы түркләрә бәнзәр, охшар, бир-биринин ејни оландыр.[192] Демәли, Орта Асија түркләринин-газахларын, гыргызларын, түркмәнләрин, өзбәкләрин формалашмасында аз халгынын ролуну һеч чүр данмаг мүмкүн дејилдир. **Газах** сөзүндә «газ», гырғыз сөзүндә „ғыз//ыз“, **өзбәк** сөзүндә „өз“ һиссәләринин ***аз етник*** термини илә олан әлагәси барәдә дүшүнмәјә дәјәр. Мә'лумдур ки, **оғуз** сөзүндәки **оғ//ок//ог** „тајфа, гәбилә, сој“ мә'насында, **-уз** исә чәмлик көстәричиси кими түрколожи арашдырмаларда әсасандырылмышдыр. Лакин биз **оғуз** сөзүндәки **-уз** һиссәсинин үмумиләшдиричи ***аз етник*** термини илә әлагәли олдуғуну көрүрүк. Һәтта ***доггуз оғуз*** тајфасынын ујушмасындан, гајнајыб-гарышмасындан јаранан ***ујғурларын*** да оғузларла, конкрет десәк **уз//аз** етник термини илә бағлылығыны сөјләмәли олуруг. **Ујғур** сөзү **уј-** вә **-ғур** һиссәләринә ајрылыр. **Уј-** һиссәси ***ујушмаг, ујғунлашмаг, ујғун, ујдурмаг, ујар, ујарсыз*** вә с. сөзләрдәки **уј-** компоненти илә ејни мәнбәдәндир. **Уј-** сөзү јазылы мәнбәләрдә **уі** шәклиндә ишләнмишдир. В. В. Радлов чығатај дилиндә **уі** сөзүнүн мә'наларыны белә көстәрмишдир:[193]

[192] В. В. Бартольд. Сочинения. II т., I ч., М., 1963, с. 485.

[193] В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. I т., СПб., 1893, с. 1594.

„следовать за кемь“-„архасынча кетмәк“; „подражать сообразжаться“ - „бәнзәтмәк, охшатмаг, ујғунлашмаг“; „походить, быть похожим“ -„охшамаг, бәнзәмәк“; „быть так, как следует быть“ - „лазыми гәдәр олмаг“; „быть дещевымь“ -“учуз олмаг“. Мүгајисә үчүн гејд едәк ки, санскрит дилиндә **уи** сөзү вардыр ки, бу да **уі** морфеми илә илишкәли көрүнән дил фактыдыр. Санскритдәки **уи** сөзү «надевать, натягивать, связыват, завязыват, брать себе, обладать чем-л.»—«кејдирмәк, гојмаг, тахмаг, дартмаг, кәрмәк, чәкмәк, зорла кејмәк, бағламаг, дүјүнләмәк, өзүнә көтүрмәк, нәјәсә саһиб олмаг//малик олмаг» мә'наларындадыр.[194] Бундан башга, санскритдәки «укреплять, прикреплять, связывать; соединять кого-л., что-л., связанный с чем-л., парный, попутчик; товарищ»—«бәркитмәк, бағламаг, мөһкәмләндирмәк, кимәсә, нәјәсә бирләшдирмәк, нәјинәсә бағланмыш, гоша, чүт, јол јолдашы, јолдаш» мә'наларында олан **уиј**[195] вә «связанный, подходящий, пригодный; товариш; связь; родство»—«бағлы, јахынлашан, јанашан, јарарлы; јолдаш; әлагә; гоһумлуг» мә'наларында олан **уијуа**[196] сөзләри түркчәдәки **ui** морфеми илә чох јахын көрүнүр.

Ујғур сөзүндәки **уј-** һиссәси мәнбәләрдәки *уі* сөзү илә ејниләшир. Мараглыдыр ки, чығатај дилиндә **ујғур** сөзү «послушный, поддающийся; следовать за кем, последователь, союзникь»—«итаәткар, сөзә бахан; киминсә далынча кедән, тәрәфдар, мүттәфиг» мә'наларында[197] баша дүшүлүр. Мә'лумдур ки, **ујғурлар** ***доггуз оғуз*** тајфасынын гајнајыбгарышмасындан формалашмышдыр. Она көрә дә **ујғур** сөзүндәки **-ғур** һиссәсинин **оғуз** сөзү илә әлагәли олдуғуну да көрүрүк.

Оғузларын печенегләрлә дә кениш әлагәләри олмушдур. Она көрә дә чох зама ***печенегләр*** бир тајфа кими оғуз-

[194] Санскритско-русский словарь. М., 1978, с. 530.

[195] Јенә орада. с. 531.

[196] Јенә орада.

[197] В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. I т., СПб., 1893, с. 1598.

ларын тәркибиндә верилмишдир.[198] Бизчә печенегләрлә јанашы, дикәр гыпчаг тајфаларынын да, о чүмләдән *половесләрин, команларын* огузларла олан әлагәләрини дә инкар етмәк олмаз. Проф. С. Е. Малова вә проф. Н. А. Баскакова көрә ***печенегләр, половесләр, команлар*** **гарагалпаг** дилинин формалашмасында бөјүк рола маликдир.[199] Мараглыдыр ки, гарагалпаглар орта әсрләрә аид рус мәнбәләриндә ***„черным клобукам“***[200]-***„гарапапаг“*** (клобук сөзү рус дилиндә „уча шиш раһиб папагы“ мә'насындадыр) вә ***гарабөркли***[201] адлары илә дә адландырылмышдыр. ***Гарабөркли*** ирәлидә көрәчәјик ки, огуз бојларындан бири кими М. Кашғари тәрәфиндән ***Гара-бөлүк*** шәклиндә гејдә алынмышдыр. Бундан башга, ***печенегләр*** гәдим дөврләрдә ***кангар*** вә ***канглы*** адлары илә тарихдә галмышдыр.[202] Бурадан да көрүнүр ки, огузларын, Азәрбајчандакы **кәнкәрләрин** бу тајфалара дәмәк олар ки, еjнилиjи вардыр.

Оғуз сөзү бир сыра түрк дилләрини үмумиләшдирән етник аддыр. Бу ад 10—11-чи әсрләрдән сонра даһа кениш характер алараг огуз тајфаларынын бир-бириндән ајрылмасы вә дилләриндәки диалектал фәргләрин үзә чыхмасы илә характеризә олунур. Мә'лумдур ки, оғуз групу түрк дилләри дедикдә Азәрбајчан, түрк, түркмән вә гагауз дилләри нәзәрдә тутулур. Бу дилләрин бир-бириндән диалектал фәргләри олмагла јанашы, һәм дә огуз групу башлыгы алтында үмумиләшмәси дә тәкзиболунмаздыр. Биз Азәрбајчан, түрк, түркмән, гагауз дилләрини үмимиләшдирән **огуз** сөзүнүн ***аз етник*** ады илә әлагәли олдуғуну нәзәрә алырыг. Мә'лумдур ки, оғузларла бағлы хејли арашдырмалар апарылмышдыр. Арашдырмаларын һамысы тәсдиг етмишдир ки, оғуз бојлары Оғуз ханын төрәмәләридир. Оғуз ханын 6 оғлу олмушдур. Онларын һәр бириндән дә 4 оғул төрәмишдир. Оғуз ханын оғуллары вә нәвәләри бирликдә оғуз тајфаларыны әмәлә кәтирмишдир. Оғуз тајфаларынын (бојларынын) адлары М. Кашғари, Рәшидәддин тәрәфиндән гејдә алынмышдыр. Маһмуд Кашғари Оғуз бојларыны белә груплашдырмышдыр:[203]

1. Кынык	***12. Гара-бөлүк***
2. Кајығ	***13. Алка-бөлүк***
3. Бајундур	***14. Игдир***
4. Ива (јыва)	***15 Үрәкир (јүрәкир)***
5. Салғур	***16. Тотырка***
6. Әфшар	***17. Ула-јунтлуғ***
7. Бәк-тили	***18. Төкәр***
8. Букдуз	***19. Бәчәнәк***
9. Бајат	***20. Чувалдар***
10. Јазғыр	***21. Чәпни***
11. Ејмур	***22. Чаруклуг***

Академик В. В. Бартолд М. Кашғаринин вә Рәшидәддинин гејдә алдыглары огуз бојларыны мүгајисә етдикдән сонра белә бир нәтичәјә кәлир ки, һәр ики мүәллифдә (М. Кашғари вә Рәшидәддиндә) фәргли бојлар вардыр. Мәсәлән; М. Кашғаринин гејд етдији ***чаруглуг*** тајфасы Рәшидәддиндә јохдур.[204] Јахуд; Рәшидәддин башга үч тајфа көстәрмишдир ки, о да М. Кашғари тәрәфиндән гејдә алынмамышдыр: ***јајырлы, карык, каркын.***[205] Бизим үчүн

---

198 Бах: Н. С. Насыров. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Нукус—Казань, 1976, с. 78.

199 Јенә орада, с. 70.

200 Јенә орада, с. 82.

201 Бах: Јенә орада, с. 108.

202 Бах: Јенә орада, с. 86, 89.

203 Оғуз бојларынын М. Кашғари тәрәфиндән груплашдырылмасыны Фаруг Сүмәрин «Огузлар» китабындан көтүрмүшүк. Бах: Фаруг Сүмәр Оғузлар. «Јазычы», Бакы, 1992, с. 216.

204 В. В. Бартольд. Сочинения. II т., I ч., М., 1963, с. 575.

205 Јенә орада.

мараглы чәһәт одур ки, огуз бојлары оғуз түркләринин улу әчдадлары олмушдур. Бу бојлар оғуз түркләринин формалашмасында мүстәсна әһәмијјәтә малик олублар. Мәсәлән; ***Әфшар***, ***Бајат***, ***Кајығ***, ***Бајундур***, ***Ејмур*** вә с. бојларын азәрбајчанлыларын етнокенезиндә ојнадығы ролу һеч чүр инкар етмәк мүмкүн дејилдир. Еләчә дә дикәр бојләр огуз түркләринин тәшәккүлүндә әһәмијјәтли рол ојнамышлар. Мараглыдыр ки, Ф. Сүмәр огуз бојларына аид олан јер адларынын бир чохуну Түркијә әразисиндә арајыб тапмагла[206] тәсдиг етмишдир ки, бу бојларын изләри түркләрин јајылдығы рекионларда дәрин көк сала билмишдир. Чох күман ки, оғуз бојларынын изләри оғуз түркләринин һәр биринин јајылдығы әразиләрдә ахтарыларса, даһа мараглы вә санбаллы нәтичәләр үзә чыха биләр. Бизә белә кәлир ки, аз халгынын формалашмасында да јухарыдакы адлары садаланан оғуз бојларынын күчлү мөвгеји олмушдур. Белә олан тәгдирдә Азәрбајчан, түрк, түркмән вә гагаузларын ***аз етник*** термини илә илишкәлилији фикрини дә сөјләмәли олуруг. Һәм дә ***аз етник*** терминининн оғуз групу түрк дилләри ичәрисиндә Азәрбајчан дилинин—азәрбајчанлыларын етнокенезиндә бирбаша лајандығыны шәксиз-шүһбәсиз гәбул едирик. Конкрет десәк ***аз етник*** термини саф шәкилдә Азәрбајчан сөзүндә—азәрбајчанлыларын етнокенезиндә мүһафизә олунмушдур.

Аз- морфеминин «јол азмаг, јол итирмәк» мә'наларынын изаһы да мараглыдыр. Бу мә'налар **аз-** көкүнүн ***ад-//aj-//am-*** морфемләринин алломорфу олдуғуну тәсдигләјир.[207] ***Ад-//aj-//am-*** алломорфлары «һәрәкәт, ајрылмаг, узаглашмаг» мә'насында олан илкин көкләр кими төрәмә сөзләрдә асемантикләшмишдир: ***аддым***, ***адаг//ајаг***, ***ајырмаг атылмаг*** вә с. Мараглыдыр ки, түрк дилләриндә ***ајаг//ајак//атах// адах*** вариантларында ишләнән **ајаг** сөзү В. В. Радловун лүғәтиндә һәм дә **азак**[208] кими гејдә алынмышдыр. М. Кашғари дә гејд етмишдир ки, бир чох түрк бојларында **ајаг** сөзүнә ***азак*** демишләр.[209] ***Азак*** сөзүндә **аз** морфеми асемантикләшмишдир.

Ад-//aj-//am-//аз- көкләринин алломорфлуғуну ***д-j(ад-//aj-)***, ***д-т (ад-//am-)***, ***д-з (ад-//аз-)*** мүнасибәтләри дә инандырычы едир. Алломорфлардан аз- (***азмаг***) вә ат- ***(атмаг)*** мүасир түрк дилләриндә мүстәгил көк кими горунур. **Ад-** вә **aj-** алломорфлары исә төрәмә сөзләрдә асемантикләшмиш шәкилдә ишләнир: ***аддамаг, аддымламаг, ајрылмаг, ајран, ајаглашмаг*** вә с.

М. Кашғаринин түрк бојларында мүшаһидә етдији бир сыра дил фактлары да тәсдиг едир ки, ***„д“***, ***„j“***, ***„з“*** самитләри тарихән бир-бирини әвәз едә билмишдир. Түрк бојларынын бә'зиләриндә ***„д“*** самити илә ишләнән сөзләр башга бојларда ***„j“*** илә ишләнмишдир. Јахуд; ***„j“*** илә олан сөзләр ***„д“*** вә ***„з“*** самитләри илә дејилмишдир. М. Кашғаријә көрә ***Јағма***, ***Тохсы***, ***Кыфчаг***, ***Јабаку***, ***Татар***, ***Кај***, ***Чомул*** вә ***Оғузлар*** бир-биринә ујғун олараг ***„д“*** һәрфини ***„j“*** һәрфинә чевирмишләр: ***кадһын*** кәлмәсинә онлар ***кајын*** демишләр.[210] Рус вә Рум өлкәләринә гәдәр узанан ***Булгар***, ***Сувар***, ***Јемек***, Кыфчаг бојлары ***ајаг*** сөзүнә **азак**, о бири түрк бојалары исә **ајаг** вә **адһаг** демишләр.[211] ***Чыгыл*** түркләри **„karın doydu“** чүмләсини **„karın todhtı“**, ***Булгар***, ***Сувар***, ***Јемек***, ***Кыфчаг*** түркләри исә **«karın tozdı»** кими ишләтмишләр.[212] Бу фактлардан ајдын көрүнүр ки, ***Булгар***, ***Сувар***, ***Јемек***, ***Кыфчаг*** бојлары ***„j“*** самити илә олан сөзләри ***„з“*** илә, бир чох түркләр, о чүмләдән ***Чыгыл*** түркләри исә ***„д“*** илә сөјләмишләр.

---

206 Бах: Фаруг Сүмәр. Оғузлар. «Јазычы», Бакы, 1992, с. 402—427.

207 ***Ад-//aj-//am-*** алломорфлары барәсиндә кениш мә'лумат алмаг үчүн бах: Булудхан Хәлилов. Азәрбајчан дилиндә икиһечалы фе'лләрин фоно-семантик инкишафы. Бакы, 1996, с. 32—34.

208 В. В. Радлов. Опыть словаря тюркских наречий. I т., СПб., 1893, с. 558.

209 Divanü lugət-it—Türk. I c., Ankara, 1992, s. 32

210 Јенә орада

211 Јенә орада.

212 Јенә орада.

Аз- фе'ли М. Кашғаринин лүғәтиндә «азмаг, јолдан чыхмаг» мә'наларында ишләнмишдир; **ol yol azdı**[213]-о јол азды. В. В. Радловун лүғәтиндә дә **аз-** фе'ли гырғыз, казан (татар), османлы, азәрбајҹан, таранчин дилләриндә „јол азмаг, јол итирмәк" мә'наларында әкс олунмушдур.[214] **Аз-** фе'линин чығатај вә крым татарларынын дилләриндә **ас-** вариантлары да вардыр.

Аз- морфеми вә онун «јол азмаг, јол итирмәк» мә'налары **азғын, азғынлашмаг, аздырмаг, азытмаг, азыхмаг** вә с. сөзләрдә бәрпа олунур. Дилимиздәки **азман** сөзү дә (бөјүк, нәһәнк мә'насында) **аз-** морфеминин «јол азмаг, јол итирмәк» мә'наларындан төрәјән семантик дериват ола билләр. Үмумијјәтлә, **ад-//аj-//ат-//аз-** алломорфларынын мүасир түрк дилләриндәки изләрини ахтармаға еһтијач вардыр.

Аз сөзү мүасир дилимиздә олдуғу кими тарихән түрк дилләриндә дә гејри-мүәјјән мигдар сајы олмушдур. Сај кими јазылы абидәләрдә ишләнмишдир: **az neng̃-aznesne.**[215] Көрүнүр ки, **аз** сөзүнүн омонимлијинин тарихи чох гәдим дөврләрә кедиб чыхыр. Мараглыдыр ки, **аз-** сөзү **-раг** шәкилчисини гәбул едәрәк **азраг** формасында «даһа аз» мә'насыны билдирмишдир:[216]

Bulmış neng̃ing̃ seversen,
Akrun ang̃ar Sevingil,
Barmış neng̃ing̃ Sakınma,
Azrak ang̃ar öküngil.[217]

Мүасир Азәрбајҹан әдәби дилиндә **азраг** формасы ишләнмир. Бу форманын ишләкликдән галмасы онун архаикләшдијини көстәрир. **Аз** сајынын дилимиздәки бир сыра грамматик хүсусијјәтләри тарихән түрк дилләриндә долғун шәкилдә әкс олунмушдур. Һәр шејдән әввәл **аз** сөзү сај кими Азәрбајҹан, гырғыз, таранчин, чығатај, крым татарларынын дилләриндә «мало, немного, незначительно»—«аз, бир аз, азлыг» мә'наларында ишләнмишдир.[218] **Аз** сајынын В. В. Радловун лүғәтиндәки бир сыра хүсусијјәтләри Азәрбајҹан дилиндә дә галмышдыр. Онлара диггәт јетирәк:

1) **Аз** сөзү казан татарларынын дилиндә **аз-аз** шәклиндә «немножко, мало по малу»—«бир аз, бир гәдәр» мә'наларында ишләнир:[219] ***аз-аз*** акчам бар-у мен очень немного денег-бир аз пулум вар.

2) **Аз сајы** гырғыз дилиндә «маз» үнсүрү илә биркә «бир аз» мә'насыны билдирир:[220] **аз-маз**

3) **Аз** сајы гырғыз дилиндә кәмијјәтин азлығыны чохалтмаг үчүн «п» үнсүрүнү гәбул едир вә «очень мало»—«чох аз» мә'насында олур:[221] **апаз** «очень мало»—«чох аз».

4) **Аз сајы -дан** шәкилчисини гәбул едәрәк **аздан аз** формасында Азәрбајҹан дилиндә «менье и менье»[222] мә'насында ишләнир.

5) **Аз** сајы османлы дилиндә **чок аз** вә Азәрбајҹан дилиндә **аздан чохдан** формасында «очень немного» мә'насыны билдирир.[223]

6) **Аз** сајы **аз-чох** формасында Азәрбајҹан вә османлы дилләриндә «то мало, то много» мә'наларында ишләнир.[224]

Аз омоним сөзү **а-** вә **-з** елементләриндән гурулмушдур. Бу елементләрин фонематик јүкләри **аз-** фе'линин мә'насында өзүнү даһа чох доғрулдур. **А-** елементи «ајырмаг» мә'насында олан илкин көк, **-з** исә бу көкүн семантик дериваты олан **аз-** фе'лини јарадан елемент—шәкилчидир. Китабын

---

213 Јенә орада.

214 В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. I т., I ч., СПб., 1893, с. 556.

215 Divanü lugat-it—Türk. I c., Ankara, 1992, s. 80.

216 Јенә орада. III c. Ankara, 1992, s. 361.

217 Бу нүмунәнин тәрчүмәси беләдир: ***Әлдәки мала севинирсәнсә, она аз севин, кедән мала ачыма, она чох пешман олма.***

218 В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. I т., I ч., СПб., 1893, с. 555—556.

219 Јенә орада, с. 556.

220 Јенә орада.

221 Јенә орада.

222 Јенә орада.

223 Јенә орада.

224 Јенә орада.

«хүласә» һиссәсиндә бир даһа бу мәсәләнин изаһы илә гаршылашачағыг.

Ачмаг. Бу фе'л түрк дилләриндә **ач-//аш-//ас-//ус-** вә с. вариантларда ишләнир. Бунлардан **ач-** варианты бизим истифадә етдијимиз әксәр мәнбәләрдә гејдә алынмышдыр.[225] Демәли, мәнбәләрдә **ач-** фелинин ишләнмә имканы кениш олмушдур. Јазылы мәнбәләрдәки мисаллара диггәт јетирәк: ***Башын галдырды, јылабыдаг көзүн ачды***[226]***; Нә мими ач, нә сими көсдәр андан, нә сини көстәрүрсән бу нәмими***[227]***; Шәкәрү лә'лдән кечәр сөз чох, Ағызун ач ки, гаму сөз кәсилә***[228] вә с.

Ач- фе'ли ***а-*** вә ***-ч*** елементләриндәр ибарәтдир. **А-** „ајырмаг" мә'насында олан илкин көкә ***-ч*** елементи бирқәрәк «ачмаг» мә'налы фе'ли формалашдырмышдыр. Бурада конкрет олараг **ачмаг** фе'линин јаранмасы **-ч** елементинин фонематик јүкү илә баглыдыр. Бу елемент фе'лин мә'насындакы експрессивлији, чошғунлуғу бир фонематик јүк кими дашымышдыр. Јери кәлмишкән ону да гејд едәк ки, фе'лин мә'насында експрессивлик, чошғунлуг јарадан елементләр түрк дилләриндә синоним чәркә тәшкил етмишдир. Әсасән, ***-ч, -ш, -с*** елементләри синоним чәркәдә даһа чох фәргләнмишләр; ***-ч, -ш*** елементләри барәдә түрк дилләринин етимолокија лүгәтиндә белә јазылмышдыр: „...Форма с геминированным ***-чч, -шш*** является экспрессивной по приосхождению и связана с действием"[229]. Мараглыдыр ки, ***-ш*** елементинин фе'лин мә'насында јаратдығы експрессивлији нәзәрә алан дилчиләр ону сөздүзәлдичи шәкилчи кими дә адландырмышлар.[230] ***С*** елементинин фонематик јүкү дә «һүчум етмәк», «горхутмаг» «һәдә-горху» вә с. анламлары експрессивлијин семантик дериваты кими диггәти чәлб едир. **Бас-, сус-, пус-** вә ити һәдәфә јөнәлтмәк үчүн истифадә олунан **кыс...//гыс...** сөзләриндә бу анламлары ајдынча дујмаг олур. Мараглыдыр ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә **сү** «гошун», **сүләмәк** «чәкмәк», **сүнкү** сөзләриндә, о чүмләдән **сү сүләмәк** мисалында ***„с"*** елементинин дашыдығы фонематик јүкүн ролуну бир даһа гәбул етмәли олуруг. Белә бир нәтичәјә кәлмәк олур ки, ***-с, -ч, -ш*** елементләринин бир биринә јахын олмасынын сәбәби вардыр. Бу да онларын һәр үчүнүн ејни сәс јувасындан тәшәккүл етмәси илә бағлыдыр. Она көрә дә бу елементләр мүхтәлиф мәгамларда бир-биринә кечә билирләр: Мәсәлән; **ач-** фе'ли орфоепијада **аш-** шәклиндәдир. Бундан башга, алтај, телеут, таранчин, ујгур вә с. дилләрдә **ач-** шәклиндә ишләнән фе'л шор, гырғыз дилләриндә **аш-** формасындадыр. Јахуд; **аш-** фе'ли јакут дилиндә **ас-**, **ач-** фе'ли исә **ас-** кими ишләнир. Түрк дилләриндә бу чүр мүгајисәләри даһа кениш сәвијјәдә апармагла ***„с", „ч", „ш"*** елементләринин мәншә ејнилијини тәсдиг етмәк мүмкүндүр. Ирәлидә бунун изаһына јенә дә јер верәчәјик.

Ашмаг. Бу фе'л түрк дилләриндә, әсасән, **а:ш//а:с//аш** вә с. вариантларда ишләнир. **Аш-** варианты јазылы абидәләрдә вә классикләрин дилиндә изини јашатмышдыр: ***Аган туры сулардан хәбәр кечә, аргуры јатан Ала тағдан тәбәр-***аша***, ханлар ханы Бајындыра хәбәр вара***[231] ***-Ахан дуру сулардан, чылпаг јатан Ала дағдан сөз сов адлајыб-кечәр, ханлар ханы Бајындыра хәбәр чатар;***[232] ***Шаһинин ардына дүшди, дәрә-тәпә ашды;***[233] ***Мүмкүн ола ки, ирә гәдинә әлүм кәр, Башума сев-дасы ирмағы*** ашар ***исә***[234] вә с.

---

225 Древнетюркский словарь. Л. 1969, с. 3; Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974, с. 209; С. М. Ганиев. Самоучитель татарского языка. Тифлис, 1902, с. 234, 304; В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. I т., I ч., СПб., 1893, с. 498.

226 Китаби-Дәдә Горгуд. «Јазычы», Бакы, 1988, с. 39.

227 Г. Бүрһанәддин. Диван. Бакы, 1988, с. 31.

228 Јенә орада. с. 86.

229 Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974, с. 92.

230 Э. В. Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. М., 1962, с. 133—138, 355, 532, 534, 536.

231 Китаби-Дәдә Горгуд. «Јазычы», Бакы, 1988, с. 37.

232 Јенә орада. с. 135.

233 Јенә орада. с. 116.

234 Г. Бүрһанәддин. Диван, Бакы, 1988, с. 56.

Аш сөзү јазылы мәнбәләрдә ад—фе'л коррелатлылығына малик олмушдур. В. В. Радлов бу сөзүн ад вә фе'л мә'наларыны гејдә алмышдыр. О, **аш** сөзүнүн ад мә'насыны түрк дилләринә мәхсус дил фактларына әсасланмагла беләгруплашдырмышдыр:[225] **аш** (телеут, алтај, лебедин, шор, гырғыз, таранчин, барабин, казан татар вә коман дилләриндә) «пища, кормь»—«јемәк, јем»; **аш** (казан татар, коман, ујғур дилләриндә) «пирь, пиршество, угощение»—«јемәк-ичмәк, гонаг етмә, гонаглыг»; **аш** (чығатај, Азәрбајчан дилләриндә) «плов»—«плов»; **аш** (османлы дилиндә) «мучной супь»—«ундан һазырланмыш суп»; **аш** (телеут, алтај дилләриндә) «хлеб»—«чөрәк»; **аш** (барабин, шор, дилләриндә) «ячмень»—«арпа»; **аш** (казан татарларынын дилиндә) «клейстерь из муки для закрыпления нитки или тканей»—«сапы вә парчаны бәркитмәк үчүн ундан һазырланмыш јапышган».

Бурадан белә бир нәтичәјә кәлмәк олур ки, **аш** сөзүнүн ад мә'насынын тутуму түрк дилләриндә тарихән кениш олмушдур. Лакин сонралар **аш** сөзүнүн ад мә'насы семантик дараламаға догру бир инкишаф хәтти кечмишдир. Бу һал Азәрбајчан дилиндә дә беләдир. Азәрбајчан дилиндә **аш** сөзүнүн ад мә'насы јалныз «плов» вә даһа чох диалектләрдә ишләнән «хөрәк», «јемәк», «сулу хөрәк» мә'наларында галмышдыр.

В. В. Радлов **аш**- сөзүнүн фе'л мә'наларыны да диггәтдән гачырмамышдыр:[236] **аш** (телеут, алтај, лебедин, шор, чулым, барабин, таранчин, тобол, казан, коман дилләриндә) «переходить через что, переправиться через горный хребеть»—«нәји исә кечмәк, дағын белини, дағ силсиләсини ашмаг, кечмәк»; «горный перевал» (телеут дилиндә)—«дағ кечиди»; «подняться» (казан, османлы дилләриндә)—«галхмаг»; «выдаваться, перевосходить»—«өтүб кечмәк, ирәли чыхмаг»; «проходить» (караим вә коман дилләриндә)—«кечмәк, ашмаг».

Аш сөзүнүн ад вә фе'л мә'наларыны нәзәрдән кечирдикдән сонра белә бир нәтичәјә кәлмәк олур ки, дилимизин

---

[235] Бах: В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. I т., СПб., 1893, с. 583—586

[236] Јенә орада. с. 586.

јазылы дөврүндә „*ш*“ елементи мүстәгил бир фонем кими чыхыш етмишдир. Биз јухарыда **ач**- фе'линин изаһында „*ч*“, „*ш*“, „*с*“ самитләринин әски чағларда ејни фонематик јүк дашымаларындан бәһс етмишдик. Инди исә бу мәсәләјә бир даһа диггәтимизи јөнәлтмәли олуруг. Дил фактлары тәсдиг едир ки, „*ч*“, „*ш*“ самитләри јазылы мәнбәләрдә вә классикләрин әсәрләриндә бир-бирини әвәз етмиш, һәм дә ејни фонематик јүкү дашымышдыр. Һәтта ***ч***-нын ***ш***-ја кечмәси һадисәси 18—20-чи әсрләрин јазылы дилиндә дә өзүнү көстәрмишдир. Бу барәдә Һ. Мирзәзадә јазмышдыр: «18—20-чи әсрләрин јазылы дилиндә ***ч***-нын ***ш***-ја кечмәси һадисәсинә раст кәлирик. Бу һадисә, әсасән, фе'лләрдә вә дүзәлтмә исимләрдә чох мүшаһидә олунур. ***Д, м, к*** сәсләриндән әввәл кәлән ***ч*** бүтүнлүклә ***ш*** сәсинә кечир. мәс.:

1. Ол гуш... бәним ардымча кәл дејиб ушди.

2. Анд ишкинән ***амма мән белә елијим ки, ... сән мәнинән әһд-пејман еләдүн анд ишдүн... Бир дәрвазә*** ашдылар... ***диди*** гашманам ***кәл мәним әлими бағла.***

3. Сарынмыш бир бәјаз тона.
Бөчәкләр ушди ***јанына.***

4. Сәламәт олан ишки ***тәмиз суди.***

5. Јемәк-ишмәкдән ***галмијасан***“[237]

Профессор А. Ахундов бу фикрә әлавә едәрәк јазыр: «Шүбһә јохдур ки, бу, әдәби дилимизин 18-чи әсрдән башланан хәлгиләшмәси нәтичәсиндә үмумхалг дилинин тә'сири илә олмушдур. «ч» самитинин «т» вә «д» самитләриндән әввәл «ш» самити илә әвәзләнмәси, мә'лум олдуғу үзрә, мүасир дөврдә шифаһи әдәби дилимиздә дә өзүнү көстәрмәкдәдир».[238] Доғрудан да шифаһи әдәби дилимиздә ***ч*** самитини ***ш*** әвәз едир: ***көч-көш***; ***кеч-кеш; ач-аш; уч-уш; ич-иш; гач гаш;*** вә с. ***Ч*** самитинин ***ш*** самитини бу чүр әвәз етмәси әдәби тәләффүздә баш верир. Демәли,

---

[237] Бах: Агамуса Ахундов. Азәрбајчан дилинин тарихи фонетикасы. Бакы, 1973, с. 80—81.

[238] Јенә орада.

әдәби тәләффүз „ч" вә „ш" самитләринин ејни мәнбәд и тәшәккүл тапдығыны тәсдиг едир. Мараглыдыр ки, сагај дилиндә „с", „ч", „ш" самитләринин гоһумлуғуну сүбут едән фактлар вардыр. Белә ки, сагај дилиндә „с" самити „ш" вә *с+ч* самит бирләшмәси исә гоша «*шш*» шәклиндә тәләффүз олунур: ***асчан-ашшан***. Һал-һазырда Газах шивәсиндә *ш* самитинин *шш* шәклиндә тәләффүз олунмасы фактларына раст кәлирик: ***ашыг-ашшых***. Амасија шивәсиндә дә *ш* самити гоша „*шш*" кими тәләффүз олунур: ***ашағы-ашшағы***. Гәрб груп диалект вә шивәләринин әксәријјәтиндә **ш** самитинин гошалашмасы ганунауј ғун бир һалдыр; ***кедәчәксән-кедәшщән, кәләчәксән-кәләшшән***.

Ч-нын *ш*-ја кечмәсинин әсас сәбәбләриндән бири һәр ики самитин дил-јуваг, новлу (сүртүнән) олмасыдыр. Бу самитләрин түрк дилләриндә мөвгеји дә мараглыдыр. Түрк дилләри ичәрисиндә „ш" самитинин мөвгеји ногајчада даһа күчлүдүр. Азәрбајчан дилиндә „ч" самитли бир чох сөзләр ногајчада „ш" илә ишләнир:

Азәрбајчан дилиндә	Ногај дилиндә
гач-	*каш-*
уч-	*уш-*
ич-	*Иш-*
нечә	*неше*
чых-	*шык-*
чыхар-	*шыгар-*
чағыр-	*шакыр-*
чағырт-	*шакырт-*

Демәли, ногај дилиндә „ч" самити өз јерини „ш" самитинә вермишдир. Мүгајисә үчүн гејд едәк ки, Азәрбајчан дилиндә „ч" самитли бир гисим сөзләр дә ногајчада „ш" самити илә ишләнир:

Азәрбајчан дилиндә	Ногај дилиндә
русча	*русша*
мәнчә	*менимше*
алтынчы	*алтыншы*
икинчи	*экинши*
гучаг	*кушак*

„*ч*", „ш", „*с*" самитләринин фонематик јүкләринин јахынлығыны түрк дилләриндә мүхтәлиф вариантларда ишләнән *уч*- фе'ли дә горујур: *ус*- (хакас, башгырд дилләриндә), **уш**- (газах, тувин дилләриндә), ***вес***- (чуваш дилиндә). „*с*", „*ч*", „ш" самитләринин мараглы хүсусијјәтләриндән бири дә онларын һәр үчүнүн кәмијјәт билдирмәсидир: ***до-с-доғма, го-с-гоча, гы-с-гывраг, гы-ч, га -ш, го-ш-а*** вә с. Бу хүсусијјәт дә һәр үч самитин фонематик јүкүнү бир-биринә јахынлашдырыр. Бизим топладығымыз фактлар көстәрир ки, Азәрбајчан дилиндә „ш" самитинин кәмијјәт билдирмәси, әсасән, ашағыдакы шәкилчиләрдә асемантикләшмишдир:

1) Јерлилик, һәмрә'јлик вә иштирак билдирән исми дүзәлдән -даш шәкилчиси: **әмәкдаш, сирдаш, вәтәндаш** вә с. ***Гејд: -даш шәкилчиси гардаш сөзүндә дашлашмышдыр.***

2) Фе'лдән исим әмәлә кәтирән **-ыш (-иш, -уш, -үш; -ш)** шәкилчиси: **јарыш, вуруш, дөјүш, сөјүш, көрүш, таныш** вә с.

3) исим, фе'л вә јамсыламалардан фе'л дүзәлдән **-аш (-әш, -ш)** шәкилчиси: **јанаш-, дараш-, туташ-, сарыш-, тоггаш-** вә с.

4) Фе'лин гаршылыглы нөвүнү әмәлә кәтирән **-ыш (-иш, -уш, -үш), -аш (-әш, -ш)** шәкилчиси: **јазыш-, севиш-, вуруш-, көрүш-** вә с.

Гејд: Фе'лин гаршылыглы нөвүнүн шәкилчиси илә

Фе'лдән исим әмәлә кәтирән -ыш *(-иш, -уш, -үш) шәкилчисини гарышдырмаг олмаз. Мүгајисә ет; вурушмаг-вуруш, көрүшмәк-көрүш вә с. Фе'лин гаршылыглы нөвүнүн шәкилчисиндән сонра мәсдәр вә заман шәкилчиси ишләнир: јазыш -маг, јазыщ-ды. Фе'лдән исим дүзәлдән шәкилчиләрдән сонра мәсдәр вә заман шәкилчиси ишләнмир: көрүш, чағырыш, кәлиш, кедиш билдириш вә с.*

5) Исимдән фе'л дүзәлдән -лаш (-ләш) шәкилчиси: **дилләш-, зәнкләш-, үзләш-, видалаш-, сөзләш-** вә с.

Гејд: -лаш (-ләш) шәкилчили дүзәлтмә фе'лләрлә -ла (-лә) шәкилчили дүзәлтмә фе'лләрә артырылараг гаршылыглы нөвү јарадан -ш *шәкилчисини гарышдырмамалы: сәслә*-ш-, *дашла*-ш-, *көзлә*-ш-, *бағла* -ш- *вә с.*

6) Көк вә шәкилчијә ајрылмајан **күләш-, барыш-, битиш-, јапыш-, чалыш-, алыш-** вә с. сөзләрдә.

7) Фе'лин мүштәрәк нөвүнүн морфоложи көстәричиси **-ыш (-иш, -уш, -үш, -ш)** шәкилчиси: **гајнаш-, һүрүш-, мәләш-, ағлаш-** вә с.

„ш", *„с"*, *„ч"* елементләринин ејни сәс јувасынын төрәмәләри олмасыны Азәрбајчан дилиндә бир чох дил фактлары да тәсдиг едир. Бунлардан бир нечәсини нәзәрдән кечирәк.

ч-с[239]

чискин-сискин
чиләмәк-суламаг
исланмаг сөзүндә **ис**-һиссәси метатезаја уғрамышдыр. Әслиндә **ис**- һиссәси тарихән **си-чи** шәклиндә олмушдур.

239 Бах: Т. И. Һачыјев. Азәрбајчан дилиндә гејри-огуз елементләри.—Түрк дилләринин гурулушу вә тарихи. Бакы, 1983, с. 22.

ш-с

шиллә-силлә
шапалаг-сапалаг
ашыг-асых
гаш-гас
даш-дас
шунгар-сунгар
Шәки-Саки[240]

ч-ш

чашгын-шашгын
чаш-шаш

ш—с[241] вә **ч—ш**[242] әвәзләнмәләри гарагалпаг дилинин диалектләриндә дә өзүнү горујуб сахламышдыр. Бу мә'нада ашағыдакы дил фактларына фикир верәк:

шимал—шәрг диалектиндә **тас** ~ чәнуб—гәрб диалектиндә **тас//таш** «даш»
шимал—шәрг диалектиндә **ас-** ~ чәнуб—гәрб диалектиндә **ас-//аш-** «ас-»
шимал—шәрг диалектиндә **сол** ~ чәнуб—гәрб диалектиндә **сол//шол//шул** «бу»
шимал—шәрг диалектиндә **шап-** ~ чәнуб—гәрб диалектиндә **чап-//шап-** «чап-»
шимал—шәрг диалектиндә **иш-** ~ чәнуб—гәрб диалектиндә **ич-//иш-** «ич-»
шимал—шәрг диалектиндә **аш** ~ чәнуб—гәрб диалектиндә **ач//аш** «ач»
шимал—шәрг диалектиндә **шар** ~ чәнуб—гәрб диалектиндә **чаар//шар** «дөрд»

Н. А. Баскаков **ч—ш** әвәзләнмәсинин ногај, газах дилләриндә, о чүмләдән гәдим гыпчаг вә оғузларла гарышмыш дилләрдә өзүнү көстәрдијини гејд етмишдир.[243] **ч—ш** әвәзләнмәси Амасија рајонунун диалект вә шивәләриндә дә горуну6 сахланылмышдыр: Күллүбулаг вә Күллүчә кәндләриндә **јахшы** сөзү әвәзинә **јахчы** ишләнир. Бу һалы Бакы-

240 Бу сөзләр Чәбрајыл рајонунун Сирик кәнд шивәсиндә ишләнир. Бах: Т. И. Һачыјев. Азәрбајчан дилиндә гејри-огуз елементләри.—Түрк дилләринин гурулушу вә тарихи. Бакы, 1983, с. 22.
241 Бах: Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык. II, фонетика и морфология, I ч., М., 1952, с. 77.
242 Бах: Јенә орада, с. 75.
243 Бах: Јенә орада.

нын, Нахчыванын диалект вә шивәләриндә дә мүшаһидә едирик. Мараглыдыр ки, Азәрбајҹан дилиндә **«ч»** самити илә гуртаран бирһечалы сөзләрин әксәријјәти орфоепијада **«ш»** кими тәләффүз олунур: **көч- көш, кеч-кеш, ач-аш, уч-уш, гач-гаш** вә с. Бу да **ч—ш** әвәзләнмәсинин орфоепијамызда горунуб сахланылдығыны тәсдиг едән фактдыр. Амма бу да мараг догурур ки, Азәрбајҹан дилиндә **«ш»** самити илә гуртаран бирһечалы сөзләрдә «ш» «ч» кими тәләффүз олунмур: аш, иш, биш, дүш, гаш вә с. Бизә белә кәлир ки, бунун бир нечә сәбәби вардыр. Биринчиси, **«ч»** самити **«ш»** самити үчүн төрәдичи јувадыр. Јә'ни **«ш»** самити **«ч»** самит јувасындан төрәмишдир. Она көрә дә **«ч»** төрәдичи самит кими «ш»-ны тәләффүздә јашатмамышдыр. Икинчиси, «ч» самити бир фонем кими «ш»-ја нисбәтән даһа гәдимдир. Сонралар түрк дилләриндә «ч» самити илә јанашы «ш» самити дә мүстәгил фонем кими сабитләшмишдир. Бунунла белә һәр икиси фонематик јүк јахынлығыны горујуб сахламышдыр.

Асмаг. Ас- фели түрк дилләриндә **ас-//ус-//аш-** вә с. вариантларда ишләнир. Мәнбәләрдә **ас-** варианты «асмаг», «биширмәк», «һазыр етмәк», «аш (хөрәк, јемәк)», «јол азмаг», «ачмаг», «ач», «аз» (сајы аз мә'насында)», «ашмаг», «чәкмәк (нәјинсә чәкисини чәкмәк)» мә'наларындадыр.[244] В. В. Радлов **ас-** фе'линин «асмаг, биширмәк, һазыр етмәк» мә'наларыны көстәрмишдир.[245] **Ас-** Азәрбајҹан дилиндә «асмаг», «биширмәк», «һазыр етмәк», «чәкмәк (нәјинсә чәкисини чәкмәк)» мә'наларыилә јанашы Шаһбуз рајонунда исим кими «сәс» мә'насыны[246] да билдирир. Демәли, омонимләшир. Бизим фикримизҹә, ермәни дилиндә «даныш», «сөјлә», «де» мә'наларында ишләнән **ас, аса** сөзләри **ас** көк морфеминин «сәс» мә'насынын төрәмәләридир. Көрүнүр ки, ермәниләр Шаһбуз диалектиндәки «сәс» мә'насында олан **ас** сөзүнү **ас, аса** шәклиндә ишләдирләр.

Ас- фе'линин фонетик габығы **а-** вә **-с** елементләриндән гурулмушдур. **А-** «ајырмаг» мә'насында олан илкин көк, **-с** исә она бирикмиш елементдир. Илкин көкә бирикмиш **-с** елементи «ајырмаг» мә'насындан конкрет мә'налы «асмаг» фе'лини формалашдырмышдыр.

Хүласә

Бура гәдәр тәдгиг етдијимиз **ат-, ах-, ал-, аз-, ач-, аш-, ас-** фе'лләри «ајырмаг» мә'насында олан түрк дилләринә мәхсус илкин **а-** көкүндән тәшәккүл тапмышдыр. Бизә белә кәлир ки, **а-** көкү аморф гурулушлу илин көкдүр. Бу көкә гошулмуш **-т, -х, -л, -з, -ч, -ш, -с** елементләри исә конкрет мә'налы фе'лләри јаратмыш фонемләрдир: **а-т- (ат-), а-х- (ах-), а-л- (ал-), а-з- (аз-), а-ч- (ач-), а-ш-(аш-), а-с-(ас-)**

«Ајырмаг» мә'насында олан **а-** көкүнүн диференсиаллашмасы да бу фонемләрлә бағлыдыр. Мараглыдыр ки, **а** санскрит дилиндә фе'лләрин әввәлиндә өншәкилчи кими ишләнир. Ејни заманда фе'лин мәзмунуна иш, һал, һәрәкәтин истигамәти вә башлангычы мә'насыны верир.[247] Беләликлә, **а-** көкүндән диференсиаллашмыш конкрет мә'налы фе'лләри ашағыдакы кими көстәрмәк мүмкүндүр:

→ т-(ат-)
→ х-(ах-)
→ л-(ал-)
а- → з-(аз-)
→ ч-(ач-)
→ ш-(аш-)
→ с-(ас-)

Итмәк. Мүасир Азәрбајҹан дилиндә **ит** сөзү ад⇄фе'л кими ишләнир. Фактлар көстәрир ки, **ит** сөзүнүн ад мә'насы тарихән әски түркләрдә тотемләшмишдир. Тәсадүфи дејил ки, Өвлија Чәләби Азәрбајҹанын Маһмудабад наһијәсиндә **иттил** тајфасынын јашадығыны диггәтдән гачырмамышдыр.[248] Көрүнүр ки, тајфанын бу ҹүр адландырылмасы

---

[244] Бах: Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 61.

[245] Бах: В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. I т., СПб., 1893, с. 533—534.

[246] Бах: Азәрбајҹан дилинин диалектоложи лүғәти. Бакы, 1964, с. 41.

[247] Бах: Санскритско-русский словарь. 1978, с. 87.

[248] Бах: А. Р. Рәһимов. Собака сөзүнүн мәншәји.—Түрк дилләринә даир етимоложи вә тарихи-морфоложи тәдгигләр (Елми әсәрләрин тематик мәҹмуәси). АДУ-нун нәшри, Бакы, 1987, с. 49.

да **итә** олан инамла сых шәкилдә бағлыдыр. Һәм дә итин мифонимләшмәси илә әлагәдардыр ки, **ит** мүхтәлиф версијаларда баш аллаһ ролунда чыхыш етмишдир.[249] Бизчә, тарихән **ат** кими **ит** дә инсанын ән јахын вәфалы досту вә көмәкчиси олмушдур. «Оғузнамә»дәки дил фактларында **итин** мүгәддәслији бир даһа тәсдиг едилир: ***Ит*** **иссинә үрмәз;**[250] **Әр тајыја бәнзәр, *ит* агаја бәнзәр;**[251] ***Ит*... јемәклә дәниз мурдар олмаз**[252] вә с.

Чох күман ки, **ит** омоним сөзү, о чүмләдән онун ад коррелаты јазыјагәдәрки дөврдән өнчәјә аид олан лексик ваһиддир. Лакин **ит** сөзүнүн ад, јахуд да фе'л мә'наларынын һансынын гәдим олмасыны сүбут етмәк о гәдәр дә асан дејилдир. Бизә белә кәлир ки, **ит** сөзүнүн ад вә фе'л коррелатлары арасында чох дәрин әлагә олмушдур. Ад-фе'л кими ишләнән бу сөздә тарихән фе'л коррелаты даһа күчлү мөвгедә өзүнү көстәрмишдир. Она көрә дә **ит** исминин нүвә семантикасында фе'л коррелаты илә јахынлашан чәһәтләри көрмәк мүмкүндүр: **ит кими сүмсүнмәк (чох кәзмәк, авара-авара кәзиб долашмаг- Б. Х.), ит илиндә- чохдан, чох узаг кечмишдә, јаддан чыхмыш бир вахтда.**[253] **И**- көкү вә **-т** елементинин дашыдығы фонематик јүк **ит** исминин нүвә семантикасында да өз күчүндәдир. Бу барәдә кениш шәкилдә ирәлидә бәһс едәчәјик.

Ит- сөзүнүн фе'л мә'насы түрк дилләриндә **ит-//и:т-//је:т-// //ји:т** вә с. вариантларда ишләнир.[254] Бунлардан **јет-** вариантыны көк кими гәбул едән түркологлар олмушдур.[255] Лакин бизчә, **јет-** вариантыны гәдим көк кими мәгбул һесаб етмәк о гәдәр дә аглабатан дејилдир. Она көрә ки, әски түркчәдә самит+саит+самит типли көкләр төрәмә көкләр олмуш-

249 Бах: Мифологический словарь. М., 1990, с. 53.
250 Бах: Огузнамә. Бакы, 1987, с. 67.
251 Јенә орада. с. 23.
252 Јенә орада. с. 26.
253 Бах: Азәрбајчан дилинин изаһлы луғәти. II ч., «Елм», Бакы, 1980, с. 435.
254 Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974, с. 387.
255 Јенә орада.

дур. Онлар пратүрк дөврү үчүн һеч чүр мәгбул көтүрүлә билмәз. Һәм дә бу типли сөз көкләриндә үчүнчү самит тарихән сөздүзәлдичи шәкилчи функсијасыны јеринә јетирмишдир. Бу мә'нада **јет-** сөзү «ј», «е», «т» сәсләриндән гурулмушдур. Јухарыда гејд олундуғу кими үч сәсдән гурулмуш көкләрдә үчүнчү сәс сонрадан көкә бирикмишдир. Белә олан тәгдирдә **јет-** сөзүндә **је-** көкүнә **-т** самитинин гошулмасы фикрини сөјләмәли олуруг. Бу исә дүзкүн нәтичәјә кәтириб чыхармыр. Она көрә дә биз белә һесаб едирик ки, **ит-** фе'ли **јет-** вариантларындан даһа гәдимдир. **Ит-** фе'линдәки **-т** елементинин фонематик јүкү һәрәкәтин истигамәтини субјектдән вә мәкандан узаглашдырыр. Һәрәкәтин субјектдән вә мәкандан узаглашдырылмасы нәтичәсиндә һәр һансы објект-предмет итирилмиш олур. Буну даһа јахшы баша дүшмәк үчүн **ит-** фе'линин мә'наларына диггәт јетирәк. **Ит-** фе'линин мә'наларында **-т** елементинин фонематик јүкү горунур: «Јоха чыхмаг, гејб олмаг, азмаг, азыб галмаг, башга јерә дүшмәк»; «көздән итмәк—көрүнмәмәк, көрүнмәз олмаг, чәкилмәк, јох олмаг»; «кизләнмәк, өртүлмәк»; «итиб-батмаг—јох олмаг, јоха чыхмаг, мәһв олмаг, тамамилә јох олмаг, пуч олмаг, һеч билинмәмәк»; «итиб јох олмаг—јоха чыхмаг»; «итиб кетмәк—башга шејләр ичәрисиндә, арасында гејб олмаг, бир јерә кедиб гајытмамаг, јоха чыхмаг, јох олмаг»; «әввәлки кејфијјәти јох олмаг»; «мәчази мә'нада пуч олмаг, һечә чыхмаг, һәдәр кетмәк, боша чыхмаг»; «мәчази мә'нада ичиндә сөзү илә ишләнир: ичиндә итмәк—бир шејин боллуғуну, чохлуғуну» билдирир.[257] Азәрбајчан дилиндә ***илим-илим итмәк, ит-бат олмаг*** ифадәләри «јох олмаг» мә'насына көрә диггәти чәлб едир. Бунлардан **ит-бат** мүвазилији «ит-бата дүшмәк-итмәк, јоха чыхмаг, јох олмаг»; «ит-бат еләмәк—јох етмәк, арадан көтүрмәк, мәһв етмәк»; «ит-бат олмаг—јох олмаг, јоха чыхмаг, арадан галхмаг, мәһв олмаг» мә'наларында ишләнир.[258] Мәнбәләрдә дә бу мә'налар вардыр.[259] Мараглыдыр ки, **ит-**

256 Бах: А. Н. Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII—IX вв. Л., 1980, с. 76.
257 Азәрбајчан дилинин изаһлы луғәти. II ч., «Елм», Бакы, 1980, с. 439—440.
258 Бах: Јенә орада. с. 436.
259 С. М. Ганиев. Самоучитель татарского языка. Тифлис, 1902, с. 296.

фе'ли «итәләмәк» мә'насында мәнбәләрдә ишләнсә дә,[260] мүасир Азәрбајчан дилиндә ишләнмир. В. В. Радловун лүғәтиндә **ит-** фе'линин «толкнуть, двигать» мә'налары[261] да тәсдиг едир ки, «итәләмәк» мә'насы мәнбәләрдә горунуб сахланылмышдыр. Мәшһур түрколог алтај, телеут, шор, сагај, чыгатај, крым татарларынын дилләриндә бу мә'налары гејдә алмышдыр.[262] Һәм дә Азәрбајчан дилиндә ишләндијини дә көстәрмишдир. Лакин **ит-** фе'ли «итәләмәк» мә'насында әдәби дилимиздә ишләнмир. Јалныз Шәки ләһчәсиндә **ит-** формасында «итәләмәк» мә'насыны билдирир.[263] Бу мә'на әдәби дилимиздәки **итәләмәк** сөзүндә асемантикләшмишдир: ***итәләмәк—ит-еләмәк***. Чох мараглыдыр ки, Е. З. Кажибеков түрк дилләриндә **ит-** фе'линин «итәләмәк» мә'насы илә јанашы «итиләмәк» вә «итик» мә'наларында да мөвчуд олдуғундан бәһс етмишдир.[264] Биз **ит-** фе'линин бу мә'наларыны да нәзәрә алдыгдан сонра белә бир нәтичәјә кәлирик ки, **ит-** фе'ли **итәләмәк, итиләмәк, идәжмәк, иткин, итик, ити** сөзләриндә асемантикләшмишдир. **Идәжмәк** сөзү диалект вә шивәләримиздә «кобуд зарафат етмәк», «кобудчасына зарафатлашмаг», «кобудчасына мүбаһисә етмәк» мә'наларында ишләнир.[265] **Ид-** фе'линин «итәләмәк», «тохунмаг» мә'налары **идәжмәк** сөзүнүн нүвә семантикасында горунур. Ејни заманда **ид-** фе'ли **идәж** сөзүндә асемантикләшсә дә, һәр икисинин мә'наларында фәргләр вардыр. Бизчә, бу фәрги јарадан **ид-** фе'линә гошулмуш **-әж** шәкилчисидир. Бу шәкилчи барәдә Р. Рүстәмов јазыр: «-әж шәкилчиси фе'лдә интенсивлик вә тәкрарлылыгдан даһа чох, јени мә'на, фе'л көкүнүн мә'насында мүәјјән гәдәр фәргләнән мә'на әмәлә кәтирмишдир: **Ә, нә *идәжирсиниз*, кедин улахлары кәтирин- Борчалы.**»[266]

---

[260] Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 215.

[261] В. В. Радлов. Опыть словаря тюркских наречий. I т., СПб., 1893, с. 1500.

[262] Бах: Јенә орада.

[263] Бах: Ф. А. Чәлилов. Азәрбајчан дилинин морфонолокијасы. Бакы, 1988, с. 176.

[264] Е. З. Кажибеков. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата, 1986, с. 224.

[265] Р. Рүстәмов. Азәрбајчан дили диалект вә шивәләриндә фе'л. «Елм», Бакы, 1965, с. 135.

[266] Бах: Јенә орада.

Ит- морфеминин фе'лләрдә вә адларда јашајан изини белә груплашдырмаг олар:

а) **Ит-** морфемини горујан фе'лләр: **итәләмәк, итилмәк, итирмәк, иткин дүшмәк, иткин олмаг** вә с.

б) **Ит-** морфемини горујан исимләр: **ит, итәләјичи, итикчи, итик//итки, итилик** вә с.

в) **Ит-** морфемини горујан сифәтләр: **ити, итикли, итичә** вә с.

г) **Ит-** морфемини горујан фе'ли исимләр: **итәләнмә, итәләшмә, итиләмә, итилмә, итирмә, итиләшмә** вә с.

ХҮЛАСӘ

Јухарыда гејд етмишдик ки, **ит-** фе'ли **и-** илкин көкүндән вә **-т** шәкилчисиндән формалашмышдыр. Дил фактлары тәсдиг едир ки, **и-** илкин көкү мараглы лексик-семантик хүсусијјәтләрә малик олмушдур. Јазылы мәнбәләрдә бу көкүн бир чох мә'наларда ишләнмәси **и-** көкүнүн синкретиклијиндән хәбәр верир. **И-** көкү алтај, телеут, лебедин, коман вә чулым татар дилләриндә «посылать, отпускать»—«көндәрмәк, јолламаг, атмаг, бурахмаг» мә'наларындадыр.[267] Мараглыдыр ки, бу мә'налары јазылы мәнбәләрдә һәм дә **ыт, ыс** морфемләри билдирмишдир.[268] В. В. Радлов **ыс-** морфеминин мә'наларыны белә груплашдырмышдыр:[269]

1) **ыс**[270] (шор, сагај, којбал, качин дилләриндә) «посылать»—«көндәрмәк, јолламаг».

2) ыс «отпускать, уволить»—«бурахмаг, азад етмәк»

3) ыс «употребляется как вспомогательный глагол»—«көмәкчи фе'л кими ишләнир»: **парыб-ыс—кетмәк; туруб-ыс**—ајағы үстә дурмаг; **салыб-ыс**—бурахмаг, атмаг; **кыс-**

---

[267] Бах: Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. I т., СПб., 1893, с. 1409.

[268] Бах: Јенә орада. с. 1385.

[269] Бах: Јенә орада. с. 1385—1387.

[270] Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә **исмарламаг** (исмарыш көндәрмәк), **исмарыш** сөзләринин тәшәккүл тапдығы илкин көк **ис//ыс** морфемидир. Гыргыз дилинин диалектләриндә ишләнән імäр сөзү вардыр. Бу сөз «итәләмәк, говмаг» мә'наларындадыр. (Бах: В. В. Радлов, Ады көстәрилән әсәр. I т., СПб., 1893, с. 1574). Көрүнүр ки, бу сөзләрин һамысы и- көкүндән төрәмишдир.

кырыб-ыс—гышгырмаг; **туб-ыс**—доғмаг. **ыс** көкү һәм дә мәнбәләрдә «дым, копоть, сажа, угарь, чад»—«түстү, һис,[271] гурум, дәм, бухар» мә'наларындадыр.[272] Бу мә'налар гырғыз, сагај, којбал дилләриндә даһа кениш ишләни.[273] В. В. Радлов **ыс** көкүнүн **ыс** вә **ыш** вариантларыны да гејдә алмышдыр. Мәшһур түрколог көстәрмишдир ки, **ыс**[274] јакут дилиндә, **ыш**[275] исә алтај, телеут, лебедин, шор чулым татарларынын дилләриндә мөвчуддур. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, бу көкүн изинә Азәрбајчан дилиндә раст кәлирик. **Исти**,[276] **исинмәк, иситмәк, иснишмәк** сөзләриндә көкүн изи јашајыр. Һәтта дикәр түрк дилләриндә дә көкүн изини бәрпа етмәк олур: **ысы** (османлы дилиндә) «исти, бәрк исти»; **ысы** (гырғыз дилиндә) «бәрк гызмыш, исти олмуш»; **ысычак//сычак** «исти, гајнар»; **ыста** (гырғыз, сагај, чулым татар дилиндә) «түстүләмәк, гурум олмаг»; **ыстык=исси, ысы, ыссык** (гырғыз дилиндә) «исти» вә с. **ыш** көкүнүн дә Азәрбајчан вә дикәр түрк дилләриндә изи вардыр: **ишыг, ишарты** (Азәрбајчан дилиндә), **ышылык** (османлы дилиндә) «зәиф ишыг», **ыжык** (ујғур дилиндә) =ышыг «ишыглы» вә с.

Көрүндүјү кими **ыс** көкү јазылы мәнбәләрдә ад—фе'л кими ишләнмишдир. Онун фе'л мә'насыны «көндәрмәк, јолламаг», ад мә'насыны исә «исти» «ишыг» мә'на групунда изаһ етмәк олар. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, **ыс** морфеминин өзү дә илкин **и- көкү илә** илишкәлидир. **И-** көкү синкретик олдуғу үчүн бир чох мә'налары билдирмәклә јана-

[271] Ајдынча көрүнүр ки, **ыс-** көкүнүн **ис** фонетик варианты **һис** сөзүндә горунмушдур. Демәли, **һис** сөзүнүн көкү **ыс//ис** морфемидир: **һ-ис**. **Түстү** сөзү дә бу көклә јахынлыг јарадыр: т-үс-тү. Гырғыз, сагај вә с. дилләрдә «түстүләмәк, гурум, түстү» мә'наларында олан **ыста** сөзү дә бу мүгајисәјә үстүнлүк кәтирир. (Бах: В. В. Радлов. Ады көстәрилән әсәр. I т., СПб., 1893, с. 1393).

[272] Бах: В. В. Радлов. Ады көстәрилән әсәр. I т., 1893, с. 1384—1385.

[273] Бах: Јенә орада.

[274] Бах: Јенә орада. с. 1384.

[275] Бах: Јенә орада. с. 1400.

[276] **Иссык-көл** исти көл демәкдир. Бурадакы *„Иссык“* сөзүнүн **ис**-көкүнүн „**исти**“ мә'насы илә бағлы олдуғуну көрүрүк. В. В. Радлова көрә дә беләдир. Бах: В. В. Радлов. Ады көстәрилән әсәр. I т., СПб., 1893, с. 1395.

шы, һәм дә асемантикләшмиш вә төрәмә сөзләри әмәлә кәтирмишдир. Мәсәлән; **и-** көкүнүн «көндәрмәк, јолламаг» мә'налары **исмарыш** вә **исмарламаг** сөзләриндә асемантикләшмишдир. **Ич-, иј, иш, из, ит-, ип, ијнә** вә с. сөзләр дә **и-** көкүндән формалашмышдыр. Бизим топладығымыз фактлар әсас верир дејәк ки, **и-** көкү «көндәрмәк», «јолламаг», «һәрәкәт» вә «бағламаг» мә'налары әсасында бәрпа олуна билир. Көк төрәмәләриндәки изини дә бу мә'наларла әлагәли шәкилдә јашатмышдыр. Марагылдыр ки, **и-** көкүнүн «көндәрмәк вә «бағламаг» мә'наларыны Н. Һачыеминоғлунун арашдырмалары да тәсдиг едир. О, **иј, из** сөзләрини «көндәрмәк», **ип, иш** сөзләрини исә «бағламаг» мә'на анламындан олан төрәмәләр кими изаһ етмишдир.[277] **И-** көкүнүн «көндәрмәк», «јолламаг» мә'наларындан тәшәккүл тапмыш төрәмә көкләрин бир гисмини ашағыдакы кими көстәрмәк олар.

И-
- →**смарыш** (и-с-мар-ыш)
- →**смарламаг** (и-с-мар-ла-маг)
- →**тмәк** (и-т-мәк)
- →**ичмәк** (и-ч-мәк)
- →**ј**[278] (и-ј)
- →**з** (и-з)

[277] Бах: Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu. Türk dilinde yapı bakımından fiiller. Ankara, 1991, s. 24, 25.

[278] В. В. Радлов **иј-** сөзүнүн **ик, иј** вариантлары илә јанашы **ї** формасыны да көстәрмишдир. (Бах: В. В. Радлов. Ады көстәрилән әсәр. I т., СПб., 1893, с. 1407, 1415). В. В. Радлов бу сөзүн чығатај дилиндә **ит**, ујғур дилиндә исә **ис, јит, јыт** вариантларыны да гејдә алмышдыр. (Бах: Јенә орада. с. 1499).

И- синкретик көкүнүн «бағламаг» мә'насы илә илишкәли олан төрәмә сөзләрдән бә'зиләринә диггәт јетирәк.

→лмәк (и-л-мәк)
→лкәк (и-л-кәк)
→јнә[279] (и-ј-нә)
→п (и-п)
И- **→ш (и-ш)**
лишмәк (и-л-иш-мәк)
→стәмәк[280] (и-с-тә-мәк)
→ јә //јијә[281] (и-ј-ә//ј-и-јә)

Јери кәлмишкән **и-** синкретик көкүнүн «көндәрмәк», «јолламаг» мә'налары илә **иди** (и-ди), **имиш** (и-миш), **исә** (и-сә) көмәкчи сөзләринин әлагәси барәдә дүшүнмәјә дәјәр. Ејни заманда **и-** синкретик көкүнүн «бағламаг» мә'насы **илә** гошмасынын тәшәккүлүндә дә иштирак етмишдир. Бизә белә кәлир ки, биркәлик, иштирак билдирән **илә** гошмасынын етимоложи мәнбәји **и-** синкретик көкү илә бағлы олмушдур. **И-** көкүнә **-лә** морфеминин гошулмасы **илә** гошмасыны јаратмышдыр: ***и-лә.*** **Илә** гошмасынын формалашмасында **-лә** морфеминин иштирак етмәси фикрини Ф. А. Чәлиловун тәдгигатлары да тәсдигләмишдир. Ф. А. Чәлиловун фикринчә **-ла** морфеми **илә (и-лә)** гошмасынын формалашмасында иштирак етмишдир.[282] Амма **илә** гошмасындакы **и-** мофеми барәсиндә исә һеч бир фикир сөјләнилмәмишдир. Мараглыдыр ки, **и-** көкүнүн изи архаикләшмиш **бирлән** вә **илән** гошмаларында да вардыр. **Бирлән** гошмасы «бир» вә «илән» һиссәләриндән әмәлә кәлмишдир. «Илән» һиссәси «бағламаг» анламында олан **и-** көкүндән вә **-лә, -н** шәкилчиләриндән әмәлә кәлмишдир: ***и- лә-н.*** Һәм дә **илән** һиссәси **илә** гошмасы илә ејни етимоложи мәнбәдәндир. Әдәби дилимиздә ишләк даирәсинә көрә **илә** гошмасы сабитләшмиш, **илән** исә архаикләшмишдир. Буна бахмајараг тарихән **илән** гошмасы һәм јазылы абидәләримиздә, һәм дә фолклор материалларында кениш ишләнмишдир. Һ. Мирзәзадә **илән** гошмасынын јазылы абидәләримиздәки изләринә диггәт јетирмишдир:[283] **Еј јанағындан хәчил күл лалеји-һәмра *илән* Ганими дөкди көзүн һәр ләһзә бир говға илән** (Нәсими); **һәсрәт *илән* бармағын дишләр кими етсә истима. Бармағындан вердији шиддәт күни әнсарә су** (Фүзули) вә с. **Илән** гошмасы фолклор материалларында да горунмушдур:

Әзизим **гәлб иләнди**
Ај доғду гәлбиләнди,
Нәјә дејирсән анд ичим
Бу гәлб о **гәлб иләнди.**

И- синкретик көкүнүн изи башга дилләрдә дә вардыр. Бизим топладығымыз дил фактлары тәсдиг едир ки, **и-** синкретик көкүнүн изи чин дилиндә дә горунмушдур. Синкретик көкүн чин дилиндәки изини ашағыдакы кими груплашдырырыг.

---

[279] **Ијнә** сөзүнүн түрк дилләриндә **ина, инә, игнә** вариантлары да вардыр. (Бах: В. В. Радлов Ады көстәрилән әсәр. I т., СПб., 1893, с. 1431). **Ел** сөзү дә **и-** көкүнүн төрәмәсидир. Бу сөз бир чох түрк дилләриндә **ил** шәклиндә ишләнир. **Ел** формасында **и-** көкү фонетик дәјишиклијә уғрајараг **е-** кими өзүнү көстәрир.

[280] Мараглыдыр ки, гырғыз дилиндә «тутмаг, јапышмаг», «гапмаг, гармаламаг» мә'наларында ишләнән **ыста** сөзү вардыр. (Бах: В. В. Радлов. Ады көстәрилән әсәр. I т., СПб., 1893, с. 1393). Бизчә, Азәрбајчан дилиндәки **истәмәк** фе'ли бу сөзлә ејни етимоложи јувада бирләшир: ***ы-с-та*** //***и-с-тә-***. Гырғыз дилиндәки **ыста** сөзүндә **и-** илкин көкү **ы-** формасына дүшмүшдүр

[281] Мәнбәләрдә ї көкү, о чүмләдән **иги, игә, иә** вариантлары «саһиб, ијә, ага, чәнаб» мә'наларындадыр. (Бах: В. В. Радлов. Ады көстәрилән әсәр. I т., СПб., 1893, с. 1407).

[282] Ф. А. Чәлилов. Азәрбајчан дилинин морфонолокијасы. Бакы, 1988, с. 219.

[283] Бах: Һ. Мирзәзадә. Азәрбајчан дилинин тарихи грамматикасы. Бакы, 1990, с. 209.

И- синкретик көкүнүн „бирләшдирмәк, бағламаг“ мә'налары вә бу мә'наларла әлагәли олан семантик дериватлар:

а) **и́**[284] «достлуг, достлуг мүнасибәти»; «гоһумлуг әлагәләри, јахын мүнасибәт»

б) **и̅**[285] «бирләшдирмәк»; «бирлик, вәһдәт»

в) **и̅**[286] «бир, ваһид, тәк»; «бир дәфә, бир кәрә»

г) **и́**[287] «ујғун олмаг, ујмаг, дүз кәлмәк»; «јахынлашмаг, јахын кәлмәк, јанашмаг»

ғ) **и̅—и̅**[288] «сыра илә, бир-бир»

И- синкретик көкүнүн „көндәрмәк, „јолламаг„- „һәрәкәт“ мә'налары вә бунларла бағлы олан семантик дериватлар:

а) **и́**[289] «гачмаг, јүјүрмәк»; «тәрк етмәк, атмаг, атыб кетмәк, ајрылмаг»; «истe'фаја кетмәк»; «итирмәк, гејб етмәк»

б) **и́**[290] «дағылмаг, сәпәләнмәк, дағыныг, пәракәндә»; «итәләмәк, атмаг, тулламаг»

в) **и́**[291] «бурахылыш»

---

[284] Бах: Китайско-русский словарь (под редакцией проф. И. М. Ошанина). М., 1959, с. 79.

[285] Бах: Јенә орада. с. 75.

[286] Бах: Јенә орада.

[287] Бах: Јенә орада. с. 77.

[288] **И-** көкүнүн график ишарәси чин дилиндә беләдир: → (Бах: Китайско-русский словарь. М., 1959, с. 1, 13.) Бизә белә кәлир ки, чин дилиндәки → латындакы i вә кирилдәки *и* график ишарәләри бир-бири илә бағлыдыр. Бу график ишарәләр „бирләшмәк“, „бағламаг“ анламында олан дамғанын изидир. Әкәр чиндәки график ишарәни саға доғру галдырмыш олсаг, онда латындакы i-ни вә бунларын гоша ишләнмәси исә кирилдәки *и*- ни јаратмыш олур.

[289] Бах: Јенә орада. с. 500.

[290] Бах: Јенә орада.

[291] Бах: Јенә орада.

г) **и́**[292] «чатмаг, јетишмәк»;[293] «кәлмәк, јохламаг, баш чәкмәк, көрүшә кәлмәк, јанына кәлмәк»

И- синкретик көкүнүн изинә рус дилиндә дә раст кәлирик. Рус дилиндә **и-** синкретик көкүнүн «бағламаг», «бирләшмәк» мә'налары вә бунларла әлагәли семантик дериватлар, әсасән, ашағыдакылардыр:[294]

а) **и** «вә» бағлајычысыны билдирир: **города** ***и*** **села**—шәһәрләр вә кәндләр

б) **и** «да, дә» бағлајычысыны билдирир: ***и*** **хочу идти**—мән дә кетмәк истәјирәм.

в) **и** «һәм, һәм дә» бағлајычысыны билдирир: **и мат, и отец и дети**—һәм ата, һәм ана, һәм дә ушаглар.

г) **и** «илә» гошмасыны вә онун шәкилчиләшмиш **-ла, -лә** вариантынын мә'насыны билдирир: **между Москвой** ***и*** **Ленинград**—Москва илә Ленинград арасында.

ғ) **и** «амма» бағлајычысы кими ишләнир вә көрүнүр ки, бу, «бағламаг, бирләшдирмәк» мә'насындан узаглашмышдыр: **мужчина,** ***и*** **плачет**—кишидир, амма ағлајыр.

д) **и** «вә илахыр» мә'насында олур. Бу мә'на да «бағламаг, бирләшмәк» мә'наларындан узаглашмышдыр: ***и*** **так далее**—вә илахыр

е) **и-** синкретик көкүнүн «бағламаг, бирләшмәк» мә'наларынын дериваты кими **игла** «ијнә, тикан», **иголка** «ијнә» сөзләри дә мараг доғурур.

И- синкретик көкүнүн «көндәрмәк, јолламаг», «һәрәкәт» мә'налары илә бағлы дериватлар рус дилиндә ишләнир: **играть** «ојнамаг», **игра** «ојун», **идти** «кетмәк» вә с. Марағлыдыр ки, **и-** синкретик көкүнүн «көндәрмәк, јолламаг», «һәрәкәт» мә'наларына санскрит дилиндә дә раст кәлирик. Санс-

---

[292] Бах: Јенә орада. с. 167.

[292] Азәрбајчан дилиндә «јетишмәк, чатмаг» мә'насында ишләнән **ир-** фе'ли вардыр. Бу фе'л јазылы мәнбәләрдә вә мүасир түрк дилләринин бир чохунда ишләнир. **Ир-** фе'ли дә **и-** көкүнүн «көндәрмәк, јолламаг» мә'наларындан диференсиаллашмышдыр. Санскрит дилиндә «һәрәкәт етмәк», «галхмаг, јүксәлмәк» мә'насында олан **ир** фе'ли вардыр. (Бах: Санскритско-русский словарь. М., 1978, с. 110).

[294] Бу сөзләр Русча-Азәрбајчанча лүғәтдән сечилмишдир. Бах: Русча-Азәрбајчанча лүғәт. I ч., Бакы, 1990, с. 447.

крит дилиндә **и** «кетмәк, көндәрмәк», «кәлмәк, чатмаг, јетишмәк», «кечмәк (вахт, заман)» мә'наларындадыр.[295] Бизә белә кәлир ки, санскрит дилиндә «кәзмәк», «һәрәкәт» мә'наларында олан **ити**[296] вә «һәрәкәт етмәк», «галхмаг, јүксәлмәк» мә'насында олан **ир**[297] сөзләри **и-** синкретик көкүнүн «көндәрмәк, јолламаг», «һәрәкәт» мә'налары илә ејни етимоложи јувада бирләшир.

Бизә белә кәлир ки, түрк мәншәли **и-** синкретик көкүнүн изи түрк, чин, рус вә санскрит дилләри илә мәһдудлаша билмәз. Көкүн изини мүхтәлиф дилләрдә арајыб-ахтармаға еһтијач вардыр.

Ичмәк. Ич- фе'ли түрк дилләриндә **ич-//иш-//јич-** вә с. вариантларда ишләнир. Мараглыдыр ки, **ич-** фе'ли чин дилиндә метатеза һадисәсинә уғрамыш шәкилдәдир. Чин дилиндә бу фе'лә **чи** моделиндә раст кәлирик. **Чи** сөзү чин дилиндә «јемәк, ичмәк», «чәкмәк (сигарет)» мә'наларыны билдирир.[298] Мүгајисә үчүн гејд едәк ки, «чәкмәк (сигарет)» мә'насыны мүасир түрк дилиндә **ич-** фе'ли билдирир. Бу да «ичмәк» вә «чәкмәк» мә'наларынын јахын олдуғуну тәсдигләјир: ***Сују башына чәкмәк*** //***сују ичмәк.*** Бурада „башына чәкмәк" ифадәси „ичмәк" мә'насы илә үст-үстә дүшүр.

Ич- фе'линин ифадә етдији «чәкмәк» мә'насы бир сыра фоно-семантик чаларлар да әлдә етмишдир. Фоно-семантик чаларлары һәм чин, һәм дә Азәрбајҹан дилиндә нәзәрдән кечирдикдән сонра мүгајисәмиз бир даһа инандырыҹы көрүнәҹәкдир. Мәсәлән; **чи** фе'ли чин дилиндә «чыхартмаг, апармаг»[299] (//чәкмәк—Б. Х.) вә «давам кәтирмәк, таб кәтирмәк, дөзмәк»[300] мә'наларыны да билдирир. Мүгајисә етдикдә көрүрүк ки, чин дилиндәки «давам кәтирмәк, таб кәтирмәк, дөзмәк» мә'налары Азәрбајҹан дилиндә **дәрд чәкмәк, гәм чәкмәк, кеф чәкмәк** вә с. фразеоложи ваһидләрдә дашлашмыш семантик гәлибдәдир.

[295] Бах: Санскритско-русский словарь. М., 1978, с. 107.
[296] Бах: Јенә орада.
[297] Бах: Јенә орада. с. 110.
[298] Бах: Китайско-русский словарь. М., 1959, с. 758.
[299] Бах: Јенә орада.
[300] Бах: Јенә орада.

Јухарыда гејд етдијимиз кими бир даһа тәәсдигләјирик ки, **ич-** фе'ли **и-** синкретик көкүнүн «көндәрмәк, јолламаг», «һәрәкәт» мә'насы илә ејни етимоложи јувада бирләшир: ***ич (и-ч).***

Етмәк. Ет- фе'ли түрк дилләриндә **ат-//ит-//ет-** вариантларында ишләнир. Јазылы мәнбәләрдә **ет-** фе'ли «гурмаг», «јаратмаг», «һәлл етмәк» мә'наларыны билдирмишдир.[201] В. В. Радлов **ет-** фе'линин **ит-** вариантыны өз лүғәтиндә гејдә алмышдыр:[202] **ит-** «сделать»—«етмәк».

Јазылы мәнбәләрдә **ет-** фе'линин синоними кими гыл-// кыл- сөзү дә мөвҹуд олмушдур: **Чыған будынығ** ***бај кылтым,*** **аз будунығ** ***укүт кылтым***-**Јохсул халгы** ***варлы етдим,*** **аз халгы** ***чох етдим*** (Орхон-Јенисеј абидәләри). Демәли, јазылы абидәләрдә **ет-** вә **кыл-** сөзләри мүвази шәкилдә ишләнмишдир. Бунлардан **кыл-** фе'ли Азәрбајҹан дилиндә архаикләшмишдир **Ет-** фе'ли исә бизҹә **кыл-** фе'линә нисбәтән даһа еркән дөврләрдә десемантикләшмишдир. Мәшһур түрколог В. В. Радлов Казан татарларынын дилиндә ишләнән ит- вариантынын асемантикләшмәсинә аид чохлу нүмунәләр кәтирмишдир: **јук итти** -он уничтожил -мәһв етди; **бар итит** –он сотворил -етди, јаратды вә с.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанындан ајдынча һисс олунур ки, ет- фе'ли дастанын формалашдығы дөврдә мүстәгиллијини итирмиш, десемантикләшмишдир: **Ич оғуз Таш оғуз бәкләрин үстүнә** ***јығынаг етди;***[303] **Галын оғузун үстүнә** ***јүрүш етди***[304] вә с. Бизә белә кәлир ки, **ет-** фе'линин десемантикләшмәси тарихи Китаби-Дәдә Горгуд вә Орхон-Јенисеј јазылы абидәләриндән өнә доғру кедир. Буну һәр ики јазылы абидәдән кәтирдијимиз мисаллар да тәсдиг едир. Чох еһтимал ки, десемантикләшмәјә гәдәр **ет-**

[201] Бах: Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 186.
[202] Бах: В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. I т., СПб., 1893, с. 1501.
[203] Бах: Китаби-Дәдә Горгуд. Бакы, 1988, с. 35.
[204] Бах: Јенә орада. с. 36.

фе'ли мүәјјән инкишаф мәрһәләсини кечмишдир. Белә олмаса, онда **ет-** фе'ли бирдән-бирә јазылы абидәләрдә десемантикләшмиш шәкилдә ишләнә билмәзди. **Ет-** фе'линин лексик-семантик мә'насыны итириб, әсасән, көмәкчи сөзә чеврилмәси узун тарихи инкишафын нәтиҹәсидир. Һал-һазырда түрк дилләриндә, о ҹүмләдән Азәрбајҹан дилиндә **ет-** сөзү көмәкчи фе'л кими ишләнир. Көмәкчи фе'л кими исимләрлә јанашы ишләниб мүрәккәб фе'л әмәлә кәтирдији заман гошулдуғу исмин мә'насы илә бағлы олан һәрәкәти билдирир: Мәс.: **шәһадәт етмәк, дад етмәк, дүчар етмәк, е'тина етмәк**[305]

Ет- фе'линин десемантикләшмәсини В. В. Радловун лүғәтиндәки дил фактлары да тәсдиг едир. В. В. Радлова көрә Казан татарларынын дилиндә **ит-** фе'ли (етмәк мә'насында) әрәб, фарс вә рус дилләринә мәхсус сөзләрә гошулараг мүрәккәб фе'л әмәлә кәтирир:[306] **рәхмәт ит**—рәһмәт ет, **ришат ит**—һәлл ет вә с. Гагауз дилиндә дә бу һал мүшаһидә олунур:[307] **молит ет**—умолять, **прост ет**—прощать, **смотрит етмә**—не смотри вә с. Азәрбајҹан дилиндә дә **ет-** фе'ли десемантикләшмиш һалда әрәб, фарс, рус мәншәли сөзләрлә ишләнәрәк мүрәккәб фе'л әмәлә кәтирир: **дахил етмәк, харич етмәк, гәбул етмәк, служит етмәк, предлагат етмәк** вә с. Лакин гагауз вә Казан татарларынын дилләриндән фәргли олараг Азәрбајҹан дилиндә **ет-** фе'линин аналитик јолла рус мәншәли сөзләрә гошулмасы әдәби дил үчүн мәгбул дејилдир. Ҹанлы данышыг дилиндә исә бу, нормал бир һалдыр. **Ет-** фе'линин әрәб, фарс мәншәли сөзләрлә ишләнмәси исә әдәби дилимиздә сабитләшмиш мөвгедәдир. Бизә белә кәлир ки, **ет-** фе'линин аналитик јолла мүрәккәб фе'л әмәлә кәтирмәси әксәр түрк дилләриндә дәрин көк сала билмишдир. Бунун әсас сәбәби исә онунла бағлыдыр ки, **ет-** фе'ли түрк дилләриндә десемантикләшмиш—мүстәгиллијини итирмиш бир вәзијјәтдәдир. Она көрә дә бу фе'л өз семантик јүкүнү реаллашдырмаг үчүн өзүндән әввәл мүстәгил мә'налы сөзләрин ишләнмәсини тәләб етмишдир.

---

[205] Бах: Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәти. II ч., «Елм». Бакы, 1980, с. 216.
[306] Бах: В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. I т., СПб., 1893, с. 1501.
[307] Бах: Н. К. Дмитриев. Строй тюркских языков. М., 1962, с. 254—255.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, **ет-** фе'линин десемантикләшмә тарихи нә гәдәр гәдим олса да, онун мүстәгил мә'насынын изләри инди дә горунур. Буну Азәрбајҹан дилиндә мүшаһидә едирик: **Күчү чатаны** ***етди.*** **Ет-** фе'линин мүстәгил ишләнмәси барәдә проф. М. Һүсејнзадә јазыр: «Бу көмәкчи фе'лләр (етмәк, еләмәк//ејләмәк—Б. Х.) аз-аз һалларда мүстәгил фе'л кими ишләнә билир. Мәсәлән: **Чох чалышды, әлиндән нә кәлирсә,** ***еләди;*** **Нә гәдәр она дедим ки,** ***етмә, еләмә,*** **сөзүмә бахмады**"[308]. Мисаллардан көрүнүр ки, **ет-** фе'ли мүстәгил ишләндикдә гурулушча садә олур.

Ет- фе'линдә **-т** елементинин дашыдығы фонематик јүк күчлү мөвгедәдир. Буну **ет-** фе'линин мә'налары да тәсдиг едир:[309] «Бир иши јеринә јетирмәк, әмәлә кәтирмәк, көрмәк, еләмәк».

Өтмәк. Түрк дилләриндә бу фе'л **өт-//үт-//јүт-//ет-//вит-** вә с. вариантларда ишләнир. Мәнбәләрдә **ет-** фе'ли «мәсләһәт», «маһны охумаг», «етмәк», «кечмәк», «долмаг» мә'наларында ишләнмишдир.[310] В. В. Радлов **ет-** фе'линин «петь, щебетать, больтать, издавать звук» мә'наларыны көстәрмишдир.[311] Бу мә'налар Азәрбајҹан дилиндә дә горуну сахланмышдыр.

Јазылы мәнбәләр бир факты тәсдиг едир ки, **өт** сөзү тарихән һәм дә ад кими ишләнмишдир. Јә'ни бу сөз тарихән ад-фе'л олмушдур. Мәсәлән; таранчин, ујғур, чығатај дилләриндә **өт** сөзү «время, пора» мә'наларындадыр.[212] Бу мә'на Азәрбајҹан дилиндә **өтән** сөзүндә асемантикләшмишдир. **Өтән** сөзү дилимиздә мүстәгил ишләнмир. «Вахт, заман» мә'налы сөзләрә гошулур: **өтән ил, өтән күн, өтән чағ, өтән ај, өтән вахт** вә с.

В. В. Радлов **өт-** фе'линин **әт-** вә **үт-** вариантларыны геј-

---

[208] М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајҹан дили. Морфолокија, III һиссә. «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1983, с. 143—144.
[209] Бах: Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәти. II ч., «Елм», Бакы, 1980, с. 216.
[210] Бах: Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 182, 391.
[211] Бах: В. В. Радлов. Ады көстәриләи әсәр. I т., СПб., 1893, с. 1263.
[212] Бах: Јенә орада, с. 1259—1260.

дә алмышдыр. О, **өт-** вариантынын мә'наларыны белә груплашдырмышдыр:[313] «проходить, пройти, пролезть, протекать, скользить»; «пройти (о времени)»; «прожить; «иметсбыть»; «быть»; «упомянуту»; «простить». Бу мә'наларын бә'зиләри Азәрбајҹан дилиндә семантик јүкүнү итирмишдир. В. В. Радлов **«ӱт-** вариантынын мә'наларыны да көстәрмишдир:[314] «проходить, пройдти»; «проходить (о времени)». Марағлыдыр ки, В. В. Радлов **ӱт-** вариантынын Казан татарларынын дилиндә «быть острымь» мә'насында олмасыны гејдә алмышдыр.[315] Бу мә'на Азәрбајҹан дилиндә **ити** сөзү илә билдирилир. Азәрбајҹан дилиндәки **өткүн, өткәм** (сөзү кечән//кәсәрли—Б. Х.) сөзләри тәсдиг едир ки, **ити** сөзү илә **ет-** фе'линин (казан татарларынын дилиндәки) «быть острым» мә'налары арасында әлагә вардыр. Доғрудан да бу барәдә дүшүнмәјә дәјәр.

Өт- фе'линин «маһны охумаг» мә'насы үзәриндә дајанмағы ваҹиб һесаб едирик. «Маһны охумаг» мә'насыны түрк дилләриндә **оху**—(Азәрбајҹан)//**ога-** (түркмән)//**огу-** (түрк вә гагауз) сөзү билдирир. **Оху-** фе'ли **ох-** илкин көкүнә вә **у-** шәкилчисинә ајрылыр. **Ох-** илкин көкү јазылы абидәләрдә **ок-** шәклиндә ишләнмишдир. В. В. Радлова көрә **ок-** ујғур дилиндә «крикь, голось, слово» мә'наларындадыр.[216] **Оху-** фе'линин бу көкдән тәшәккүл тапмасы инандырыҹы көрүнүр. **Ок-** көкү ујғур дилиндә һәм дә «звать, называть» мә'наларындадыр.[317] Бу да В. В. Радловун гејд етдији мә'наларла чох әлагәлидир.

Ок- көкүндән **оху-** фе'линин јаранмасыны Һ. Қ. Гулијевин арашдырмалары да дәстәкләјир.[318] Бизә белә кәлир ки, **өјрәтмәк, өјрәнмәк, өјүд, өјүнмәк** сөзләринин тәшәккүл тапдығы илкин **ө-** көкү илә **ок-//ох-** морфеми арасында дәрин әлагә вардыр. Чох күман ки, **ок-//ох-** морфеминин өзү **ө-** көкүндән тәшәккүл тапмышдыр. Һәр һалда бунун инандырыҹы олмасыны сүбут етмәк үчүн кениш тәһлил вә мүгајисәјә еһтијаҹ вардыр. **Өт-** вә **оху-** фе'лләринин әлагәсинә кәлдикдә исә гејд етмәлијәм ки, бунларын һәр икиси ејни мән-

313 Бах: Јенә орада. с. 1260, 1261, 1262, 1263.
214 Бах: Јенә орада. с. 1862, 1863.
215 Јенә орада. с. 1868.
216 Јенә орада. с. 991.
217 Јенә орада. с. 993.
218 Г. К. Кулиев. Лексико-семантические развитие глаголов речи в тюркских языках (на материале огузских языков).—Советскай тюркология, № 5, Баку, 1982, с. 8—9.

бәдән диференсиаллашмышдыр. Буну **өтмәк** фе'линин «охумаг, ҹәһ-ҹәһ вурмаг, ҹивилдәшмәк//мәҹ. тәрәннүм етмәк» мә'налары[319] да тәсдиг едир. Көрүнүр ки, «охумаг» мә'насыны **өтмәк** фе'ли дә билдирмишдир. **Охумаг** вә **өтмәк** фе'лләринин һәр икисиндә онларын тәшәккүл тапдығы илкин көкүн «охумаг» мә'насынын изи галмышдыр. **Өт-** фе'линдә **ө-**, **оху-** фе'линдә исә **ох-** һиссәләри бир мәнбәдә бирләшир. Бу мәнбәдән диференсиаллашманы јарадан елементләрдән бири дә **-т** елементидир. **т** елементи **ө-** һиссәсинә гошулараг **өт-** фе'лини формалашдырмышдыр: **ө- т- (өт-).** Јери кәлмишкән гејд едәк ки, **-т** елементинин фонематик јүкү (һәрәкәтин истигамәтини субјектдән, мәкандан узаглашдырмаг) **өт-** фе'линин мә'наларында да өзүнү доғрулдур:[320] «кечмәк, кечиб кетмәк, кәлиб кечмәк//бир јерин, саһәнин ортасындан, ичиндән кечмәк, кечиб кетмәк//учуб кетмәк, учараг кечмәк»; «һәрәкәтдә, јарышда, гачышда габагламаг, ирәли кетмәк, өтүб кечмәк, керидә бурахмаг//ирәлидә олмаг, кечмәк//мәҹ. бир шејдә о бирләринә көрә даһа чох мүвәффәг олмаг, даһа чох наилијјәт әлдә етмәк»; «кечмәк, ашмаг, атламаг, совушмаг, гуртармаг» (саат, мөвсүм, заман, јаш һаггында).

Азәрбајҹн дилиндә **өт-** фе'линин изини горујуб сахлајан сөзләр , әсасән, ашағыдакылардыр:[321] **өтә** «данышана көрә узаг јер, тәрәф»; «бир шејин дал тәрәфи»; **өтә** «үстүн, артыг, өткүн»; **өтән** «кечән, кечмиш, бундан әввәлки»; **өткәм, өткүн, өтүрмәк, өтүрүҹү, өтүрһаөтүр, өтүшмәк** вә с.

Овмаг. Ов- фе'ли түрк дилләриндә **ов//оғ//уғ//о://ув//ыв//ав//у:** вариантларында ишләнир. Бу вариантларда саитләр арасындакы кечидләри белә көстәрмәк олар: **у>о/ы/а.** Вариантлардакы самит сәсләр исә **в//ғ** паралелләри илә әкс олунур. **Ов-** фе'линин түрк дилләриндәки вариантлары ичәрисиндә **о://у:** вариантыны чыхмагла јердә галанлар көвдәдәдир. Демәли, **о://у:** варианты илкин көкдүр. Белә олан тәгдирдә **ов-** фе'ли илкин көкдән төрәмиш көвдәдир. **Ов-** фе'линин јазылы абидәләримиздә семантик

219 Бах: Азәрбајҹан дилинин изаһлы луғәти. III ч., «Елм», Бакы, 1983, с. 471.
320 Јенә орада.
321 Бу сөзләр вә онларын мә'налары барәсиндә әлавә мә'лумат алмаг үчүн бах: Азәрбајҹан дилинин изаһлы луғәти. III ч., «Елм», Бакы, 1983, с. 471.

шахәләри дә вардыр: **Асланын алнын көзәдүб бир јумруг ејлә урды ким, јумруг чәнәсинә тогунды,** ***оватды;***[322] **Гарынын гопусын** ***оватдылар***[323]. Бу мисралардакы семантик шахәләр беләдир:

оватмаг — парчаламаг
оватмаг — сындырмаг

Гәдим көк кими мәгбул һесаб етдијимиз **о://у:** варианты јазылы абидәләримиздә горунмамышдыр. Амма гагауз вә түрк дилиндә гәдим көк мүһафизә олунмушдур.[324] Гәдим көк бир чох сөзләрин формалашмасында төрәмә мәнбәји ролуну ојнамышдыр. Бу барәдә түрк дилләринин етимолокија лүғәтиндә јазылмышдыр: «Параллелизм о ~ у в корневом гласном послужил базой для семантической дифференциации в отдельных тюрксих языках, напр.; в турецком, где значение «размельчать, «крошать» закрепились в форме у, о чем можно заключить по производному ufak (<uf-ak<uv-ak) «мелкий».[325] Бизә көрә *о:* көку **овмаг, охлов, овуч** сөзләриндә дашланмышдыр. Чох күман ки, **ов-** көвдәсинин алломорфларындан бири дә **ох** сөзүдүр. Бу сөз В. В. Радловун лүғәтиндә **ок** шәклиндә олмагла «ох», «күллә» мә'наларындадыр[326]. **Ов//ох//ок** алломорфларынын јахынлығыны тәсдигләјән бир факт инди дә дилимиздә вардыр: **Гәлбими охлады//Гәлбими овлады.**

Ох- морфеминин изләрини рус дилиндә дә мүшаһидә едирик: **охота** «ов, овчулуг», **охота** «һәвәс», мејл»; **охотка** «бөјүк һәвәслә»; **охотник** «овчу»; **охотник** «көнүллү, һәвәскар мараглы» вә с. Бизчә, Азәрбајчан дилинин әксәр диалект вә шивәләриндә ишләнән **ахот** (силаһ ады, түфәнк) сөзүнү дә бу мүгајисәјә чәлб етмәк мүмкүндүр.

---

322 Китабы-Дәдә Горгуд. «Јазычы», Бакы, 1988, с. 89.
323 Јенә орада, с. 110.
324 Бах: Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974, с. 401.
325 Бах: Јенә орада. с. 402.
326 Бах: В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. I т., СПб., 1893, с. 987, 990.

Ов- көвдәси бир чох сөзләрдә архаикләшмиш дил елементидир. Көвдәнин архаикләшмәси, әсасән, дилимиздә ики чүр—һеч бир дәјишиклијә уғрамадан вә мүәјјән фонетик дәјишиклијә уграмагла өзүнү көстәрмишдир. **Ов** көвдәсинин һеч бир дәјишиклијә уғрамадан төрәмә сөзләрдә архаикләшмәсинә аид **овуч, овулмаг, овдуг//авдыг** сөзләрини мисал көстәрмәк олар. Бунлардан **овул-** сөзү јазылы мәнбәләрдә **uvul** шәклиндә „уфаланмаг, әзилмәк“ мә'наларында ишләнмишдир: **uvuldı neng**[327]**-nesne ufalandı.** Јазылы мәнбәләрдә „өз-өзүнә уфаланмаг“ мә'насында олан **uvun** сөзү дә вардыр: **ol özinge etmek uvundı**[328]**- o, kendi kendine ekmek ufaladı.** Увун//овун сөзү „овушдурмаг“ мә'насыны да билдирмишдир:[329] **ol eligin ovundi=o, kendine yapılan fenalık ve ya acı bir haber, yahut bir agrı yüzünden ellerini oguşdurdu.**

овдуг//авдыг сүзмә гатыға сујун вә доғранмыш көј-көјәртинин гарышдырылмасы илә һазырланан сәрин ичкидир. Бу ичкини ән чох јај фәслиндә сәринләмәк үчүн истифадә едирләр. **Овдуг//авдыг** истидә инсанын јанғысынын гаршысыны алыр. **Овдуг//авдыг** диалект вә шивәләримиздә ишләнән сөздүр. Бу сөз **ов-//ав-** морфеминә тарихән исим (мәс.: Тап-дыг, сап-дыг) вә сифәт (сат-дыг тахыл) дүзәлтмиш **-дыг (-дик, -дуг, -дүк)** шәкилчисинин мувафиг кәлән вариантларынын гошулмасы илә әмәлә кәлмишдир. Муасир дилимиздә **овдуг//авдыг** сөзү садәләшмишдир. Беләликлә, **овуч, овулмаг, овдуг//авдыг** сөзләринин нүвә семантикасында **ов-** морфеми дашлашмышдыр. **Ов-** морфеминин төрәмә сөзләрдә фонетик дәјишиклијә уғрајараг архаикләшмәсинә аид **овшар, ејдирмәк, умач, уфаг** сөзләрини мисал көстәрмәк олар. Бу сөзләрдә дә **ов-** фе'ли вә онун «овмаг, «овулмаг» анламлары горунур. Мәсәлән; Инәкдән чохлу сүд сағмаг үчүн онун мәмәләри әлин овуч һиссәләри илә овулур вә бу процесс **ејдирмә** адланыр. **Ејдирмә** сөзүндә **еј-** һиссәси **ов-** морфеми

---

327 Divanü lugat-it—Türk I c., Ankara, 1992, s. 197.
328 Јенә орада. с. 202.
329 Јенә орада.

илә ујғунлуг јарадыр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, гојундан чохлу сүд сағылан заман әлин ич һиссәси илә мәмәләрин овулмасы исә **овшарлама** адланыр. Бурада да **ов-** морфеминин горундуғу көрүнүр. **Умач** сөзүнә кәлдикдә исә **умач** әллә чөрәјин, хәмирин овулуб хырда һала салынмасыдыр. **Умач** сөзүндәки **ум-** һиссәсинин **ов-** фе'ли илә олан әлагәсини белә көрүрүк: **ов-уф-ум.**

Ојмаг. Бу фе'л түрк дилләриндә **о:ј//уј//үј//ув** вә с. вариантларда ишләнир. **Ој-** фе'ли јазылы абидәләримиздә «овулмаг» мә'насыны билдирмишдир: Јерә дәхи дүшсә, тоз киби саврылары, очаг киби **ојурлары.**[330] Еjни заманда бу сөз мәнбәләрдә «јува», «торпаг јери», «јашајыш јери» мә'наларында да ишләнмишдир.[331] Демәли, јазылы абидәләримиздә **ој** сөзүнүн семантик шахәләри беләдир: **овмаг, газмаг, хырдаламаг** вә **јува, торпаг јери, јашајыш јери. Ој** сөзүнүн «јува», «торпаг јери», «јашајыш јери» мә'налары тәсдиг едир ки, **ев** сөзү дә бурадан тәшәккүл тапмышдыр. Она көрә дә тәбии олараг Г. Вамбери «јашајыш јери» мә'насында ишләнмиш **ој** сөзүнүн **ој//өј//ов//ев//от//ут//үт** вариантларынын олдуғуну гејд етмишдир.[332] Диалектләримиздә **ев** сөзүнүн **әв//өј//ев** вариантлары да ишләнир. Бу вариантларда **ә//ө//е** вә **в//ј** паралеллији ајдынча көрүнүр. **в//ј** паралеллији барәсиндә М. Кашғари гејд едир ки, түркләрдәки **«в»** һәрфи оғузларда **«ј»** һәрфинә чеврилир.[333] **в//ј** паралеллијини диалектләримиз јашадыр: **гапыјы** (гәрб груп диалектләриндә)—**гапывы** (Бакы диалектиндә); **атаjы** (Масис диалекти)—**атову** (Бакы диалекти). Бу паралеллијә «Короғлу» дастанында да раст кәлирик. Дастанда **ову** сөзү **оју** кими ишләнир.

Мәрд икидләр чәкәр һоју,
Кәскинди шәмширин соју,
Сизсиз Короғлунун **оју**,
Хочам, сәни сәфа көрдүк.[234]

---

330 Китаби-Дәдә Горгуд. Бакы, 1988, с. 48.
331 Бах: Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 365; Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974, с. 428.
332 Бах: Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974, с. 428.

333 Divanü lugat-it-Türk.Ankara, I c., 1992, s. 31.

234 Короғлу, «Озан» нәшријјаты, Бакы, 1997, с. 102.

Ад- фе'л кими ишләнән **ов** сөзү гәрб груп диалект вә шивәләриндә **ој** моделиндә ишләнир. Бу да көстәрир ки, **«в»** самитинин фонематик јүкү гәрб груп диалект вә шивәләриндә **«ј»** смити илә јеринә јетирилир. Гәрб груп диалект вә шивәләриндә **в//ј** паралеллији илә бағлы кифајәт гәдәр сөзләр вардыр. Һәмин сөзләр әдәби дил материаллары илә мүгајисәдә даһа тез диггәти чәлб едир. Онлардан бә'зиләринә нәзәр јетирәк.

Әдәби дилимиздә	Гәрб груп диалект вә шивәләриндә
ов	**ој**
овчу	**ојчу**
ова (исмин јөнлүк һалында)	**оја** (исмин јөнлүк һалында)
овламаг	**ојламаг**
овулмаг	**ојулмаг**
овмаг	**ојмаг**
овхаламаг	**ојхаламаг**
овлаг	**ојлаг**
овсунламаг	**ојсунламаг**
овурд	**ојурд** вә с.

Демәли, бурадан белә бир нәтичәјә кәлмәк олур ки, **«в»** самитинин фонематик јүкүнү **«ј»** самити әвәз едә билир. Она көрә дә **в//ј** мүнасибәти үзә чыхыр. Фактлар көстәрир ки, **«в»** самитинин мөвгеји әдәби дилимиздә, **«ј»** самитинин мөвгеји исә гәрб груп диалект вә шивәләриндә даһа күчлүдүр. **«Ј»** самитинин гәрб груп диалект вә шивәләриндә күчлү мөвгејә малик олмасынын сәбәби огузларын тә'сири илә бағлыдыр. Гәрб груп диалект вә шивәләринә аид әразиләрдә доғрудан да оғуз түркләринин јашамасы бир даһа буну тәсдиг едир. Лап әски чағлардан индијә гәдәр горунуб сахланылан бу һал мәшһур түрколог М. Кашғаринин диггәтиндән јајынмамышдыр. М. Кашғари гејд етмишдир ки, түрк-

ләрдәки «в» һәрфи оғузларда «ј» һәрфинә чеврилир.[335] Јери кәлмишкән гејд едәк ки, «ј» самитинин күчлү мөвгеји Азәрбајҹан дилиндә бир сыра мәгамларда даһа габарыг шәкилдә өзүнү көстәрир. Бу да тәсдиг едир ки, һәр шејдән әввәл «ј» битишдиричи самит кими өз фонематик јүкүнү вә мөвгејини огуз групу түрк дилләриндә, еләҹә дә Азәрбајҹан дилиндә сабитләшдирә билмишдир. Дејиләнләри ашағыдакы һалларда ајдын шәкилдә көрүрүк.

а) Исимләр саитлә гуртаран заман саитлә башланан шәкилчи гәбул етдикдә «ј» битишдиричи самити гошулур: **ата-ј-а, дәстә-ј-ә, гон-шу-ј-а, орду-ј-а.** Бакы диалект вә шивәләриндә бу чүр дил фактларында «ј» битишдиричи самити «в» илә әвәз олунур: **гоншу-ј-а—гоншу-в-а.**

б) Сону саитлә гуртаран фе'лләрә саитлә башланан шәкилчи гошулдугда «ј» битишдиричи самитиндән истифадә олунур: **башла-ј-ыр, ишлә-ј-ир, көзлә-ј-әр.** Мараглыдыр ки, бу чүр дил фактларында «ј» битишдиричи самити өз мөвгејини «в» самитинә вермир. Бунун да сәбәби онунла бағлыдыр ки, оғуз елементи кими «ј» самитинин мөвгеји «в»-ја нисбәтән даһа күчлүдүр. Она көрә дә «в» самитинин фонематик күчү чатмыр ки, «ј»-нын функсијасыны өз үзәринә көтүрә билсин.

в) **Су** вә **нә** сөзләринә саитлә, башланан һал шәкилчиләри гошулдугда «ј» битишдиричи самитиндән истифадә олунур: **су-ј-ун, нә-ј-ин.** Белә мәгамда «ј» битишдиричи самити өз фонематик јүкүнү «в» самитинә вермир.

Гејд: Дилимиздә бир сыра алынма сөзләр вардыр ки, јанашы кәлән ики саит сәс арасына тәләффүз нормаларына ујғун олараг «ј» битишдиричи самити артырылыр: ***шаир—шајир, аилә—ајилә, аид—ајид.***

Мүгајисәләр көстәрир ки, әдәби дилимиздә, о чүмләдән диалект вә шивәләримиздә «ј» самитинин мөвгеји «в» самитинә нисбәтән даһа күчлүдүр. «В» самитинин диалект вә шивәләримиздә «ј» битишдиричи самитинин функсијасыны јеринә јетирмәси сәбәби онун тарихән түрк дилләриндә газандығы мөвге илә бағлыдыр. Бу барәдә М. Кашғаринин јухарыда гејд олунан фикри дә бизим мөвгејимизә ән тутарлы дәстәк ола билир.

[335] Divanü lugat -it-Türk. I c., Ankara, 1992 s. 31.

Мараглыдыр ки, диалект вә шивәләримиздә «н» битишдиричи самити өз мөвгејини «в», о чүмләдән «ј» самитинә верир. Буну ајдынлашдырмаг үчүн ашағыдакы һаллар дигәти ҹәлб едир.

а) Саитлә гуртаран сөзләрә тә'сирлик вә јијәлик һал шәкилчиләри гошулдугда: **ата-н-ы, эли-н-и, пәнҹәрә-н-ин.**[336] Бу чүр дил фактларындакы «н» битишдиричи самити Бакы диалект вә шивәләриндә «в» самити әвәз едир: **ана-н-ы—ана-в-ы, әл-и-н-и—әл-и-в-и.**

б) Үчүнҹү шәхс мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмиш сөзләрә һал шәкилчиләри гошуланда «н» битишдиричи самити артырылыр: **онун атасы-н-ын, онун атасы-н-а, онун атасы-н-ы, онун атасы-н-да, онун атасы-н-дан.** Мараглыдыр ки, «н» битишдиричи самитинин әдәби дилимиздәки бу чүр мөвгеји диалект вә шивәләримиздә дә горунуб сахланылыр. Лакин чох надир һалларда Нахчыван, Масис диалект вә шивәләриндә «н» битишдиричиси өз мөвгејини «ј» битишдиричи самитинә верир: **онун атасы-н-а—онун атасы-ј-а, онун атасы-н-да—онун атасы-ј-да, онун атасы-н-дан—онун атасы-ј-дан.**

в) **Бу, о** әвәзликләринә истәр саитлә, истәрсә дә самитлә башланан шәкилчи гошулдугда «н» битишдиричи самити әлавә олунур: **бу-н-ун, бу-н-да, о-н-у, о-н-а.** Белә олдугда. «н» битишдиричиси өз мөвгејини Сабирабад рајонунун диалект вә шивәләриндә, әсасән, «ј» самитинә верир: **о-н-у—о-ј-у, о-н-а—о-ј-а.**

Демәли, белә бир нәтиҹәјә кәлмәк олур ки, «ј» битишдиричи самитинин мөвгеји истәр әдәби дилимиздә, истәрсә дә диалект вә шивәләримиздә күчлүдүр. Чох күман ки, оғуз групу түрк дилләринин һәр бириндә «ј» битишдиричи самитинин мөвгеји елә бу чүрдүр. Бизә белә кәлир ки, түрк дилләриндә һәр бир битишдиричи самитин мөвгејини тәдгиг етмәк марагды нәтиҹәләри үзә чыхара биләр.

Битишдиричи самитләрлә бағлы олан бә'зи хүсусијјәтләрә ајдынлыг кәтирмәк үчүн чүтаваз (дифтонг) саитләрдән

[336] Мараглыдыр ки, Ҹәнуби Азәрбајҹанын диалект вә шивәләриндә икинҹи шәхсин ҹәминин мәнсубијјәт көстәричисиндә «н» самити ишләнмир: Салам олсун **шөвкәтүзә, елүзә.** Мәним дә бир адым кәлсин дилүзә. (Бах: Мәһәммәдһүсејн Шәһријар. Јалан дүнја. Бакы, 1993, с. 153).

дә бәhс етмәјә еhтијач hисс едирик.[237] Мә'лумдур ки, әдәби дилимиз үчүн характерик олмајан, лакин диалект вә шивәләримиздә өзүнү көстәрән чүтаваз (дифтонг) саитләр ики саит мәхрәчиндә јаранып, бир hечада тәләффүз олунур. Саитләрлә **ј, в, н, ф, h** самитләринин бир сыра сөзләрдә јанашы кәлмәси диалект вә шивәләримиздә чүтаваз саитләри јарадыр:

тојуг—тоух	**чувал—чуал**
сојуг—соух	**говурма—гоурма**
ојуг—оух	**плов—плоу**
бөјүк—бөүк	**гыров—гыроу**
көнүл—көүл	**говушмаг—гоушмах**
нефт—нөүт	**гоhум—гоум**

Көрүндүјү кими, чүтаваз саитләрин јаранмасы үчүн **ј, в, н, ф, h** самитләри өз мөвгејини итирмәли олур. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, мөвгејини итирмиш самитләр сөзүн мә'насына хәләл кәтирмир, дашыдыглары фонематик јүкә еhтијачын олмадығыны бүрузә верирләр. Јери кәлмишкән бир мүгајисәјә дә еhтијач олдуғуну көрүрүк. Белә ки, hәм чүтаваз саитләрин јаранмасында иштирак едән самитләр, hәм дә битишдиричи самитләр сөздәки мөвгеләрини итирмәклә мә'нада hеч бир дәјишиклик јарада билмирләр: **тојуг—тоух, нефт—нөүт, гапыны—гапы:** (гәрб груп диалект вә шивәләриндә), **атаны—атаы:** (гәрб груп диалект вә шивәләриндә). Бу hала «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында да раст кәлирик: ***Соуг*** **суларыны сорар олсам, ичәт кимүн**[238]—сојуг суларыны сорушарсам, булагларын киминдир?; ***Соуг-соу г*** **сулары сорар олсан, Ағам Бејрәкин ичәдијди**[239]—Сојуг-сојуг сулары сорушурсанса, Ағам Бејрәјин ичдији судандыр. Бурадан белә бир нәтичәјә кәлирик ки, чүтаваз саитләрин јаранмасында иштирак едән самитләрлә битишдиричи самитләрин тарихи көкләри ејнидир. Бизчә, **ј, н, в, ф, h, с** самитләри тарихән битишдиричи самит ролуну ојнамыш фонемләр олмушдур. Азәрбајчан дилиндә бунлардан үчү—**н, с, ј** битишдиричи самит кими өз мөвгејини горујуб сахлаја билмишдир. Үчү исә—**в, ф, h** чүтаваз саитләрдә өз изини јашадыр. Чох күман ки, түрк дилләриндә чүтаваз саитләрин јаранмасында иштирак едән самитләр, о чүмләдән битишдиричи самитләр мүгајисәли шәкилдә арашдырыларса, даhа мараглы нәтичәләрин үзә чыхмасына hеч бир шүбhәмиз јохдур.

Биз јухарыда **ој** мрофеминин мәнбәләрдә «јашајыш јери» мә'насында олдуғуну гејд етмишдик. Фактлар тәсдиг едир ки, **ев, оба, ојлаг, ојуг** сөзләри **ој**[240] морфеми илә ејни јуваја кирир. Бунунла јанашы, **ој-** вә **ов-** фе'лләри дә бир јуваја дахил олур. **Ој** вә **ов** фе'лләри илә бир јуваја дахил олан дикәр сөзләр исә, әсасән, ашағыдакылардыр:

овуч (ов-уч), охлов (ох-лов), умач (әлин овуч hиссәси илә чөрәјин, хәмирин овулуб хырда hала салынмасы), **уфаг** (бу сөз «көврәк, јумшаг» мә'наларында ишләнир), **үјүтмәк** (буғданын, арпанын үјүдүлмәси мә'насында ишләнир. **Үјүтмәк** сөзү hәм дә вулгар мә'нада чох јејән адама аид олур. Мәсәлән; **Әли јахшы үјүдүр** чүмләси **Әли јахшы јејир//чох јејир** мә'насындадыр), **авшар//овшар, ејдирмәк, укәләмәк, өвкә//өвкәлә, hөвкә//hөвкәлә** вә с. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, **өвкә//өвкәлә, hөвкә//hөвкәлә** фе'лләринин тәшәккүлү барәсиндә профессор Һ. Мирзәјевин фикир вә мүлаhизәләри дә инандырычыдыр. Профессор јазыр: «Белә күман етмәк олар ки, өвкә//өвкәлә, hөвкә//hөвкәлә фе'лләри илә овха//овхала

---

[237] Дифтонглашма түрк дилләриндә кениш јајылмыш бир ганунаујғунлугдур. Бу мә'нада гарагалпак дилиндә дә дифтонглашма hалы үстүнлүк тәшкил едир. (Бах: Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык. I., М., 1951, с. 10—12).

[238] Китаби-Дәдә Горгуд. «Јазычы», Бакы, 1988, с. 61.

[239] Јенә орада.

[240] **Ој** морфеминдән јаранмыш **hојлу** (h-ој-лу) сөзү дә вардыр. Бу сөз Амасија рајонунун диалект вә шивәләриндә **евин габағындакы hәјәт, кириш, евә аид олан бүтүн тәсәррүфатын, әрзағын сахландығы јер** мә'наларында ишләнир. В. В. Радлов өз лүғәтиндә **hојлу** сөзүнүн **hавлы** шәклиндә ишләндијини көстәрмишдир. (Бах: В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. II т., II ч., СПб., 1899, с. 1779). Ој сөзүнүн «јашајыш јери» мә'насы **көј, ојуг** сөзләриндә дә горунур: **Елләркәнд//Елләројуғу (Амасија), Тәпәкәнд//Тәпәкөј (Амасија), Мусакөј (Газахда)** вә с.

фе'лләри бир мәнбәдән (ов-ха, өв-кә, һөв-кә) тәшәккүл тапмышдыр. Бунларын һамысында овмаг, әзмәк, әзишдирмәк мә'наларынын олмасы, фонетик тәркибчә јахынлыглары вә с. кими чәһәтләр белә бир мүлаһизәни тәсдиг едән амилләрдәндир».[341]

Ону да гејд едәк ки, **ој-** вә **ов-** фе'лләри илә ејни јуваја дахил олан сөзләрин бир гисми дә **«у»** көкүнүн төрәмәсидир. **«У»** көкү төрәмә сөзләрдә, о чүмләдән, **уј-** фе'линдә архаик көкдүр. Мәнбәләрдә **«у»** көкү «јуху» мә'насында ишләнмишдир.[342] «Јуху» мә'насы **уј-, ују-** сөзләриндә архаикләшмишдир. Бу мә'на јазылы мәнбәләрдә **у//ув//уј//уд//ув//ују//уду** вариантларында гејдә алынмышдыр. **Ују-** варианты «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанында кениш шәкилдә ишләнмишдир: **Газаны күчичик өлүм тутды, ујыды.**[343] Нүмунәдән ајдын олур ки, **«у»** морфеми јазылы абидәләрдә асемантик көк кими чыхыш етмишдир. 14-чү әсәр јазылы абидәләриндә **уј-** вә **јат-** фе'лләри паралел шәкилдә ишләнир: Тур саллан та гијамәт ола бу күн, **јат—ујы,** та ки, фитнәләр басыла.[344] Мүгајисә етдикдә көрүрүк ки, **јатмаг** фе'линин ишләнмә имканы Азәрбајчан дилиндә кенишдир. Мараглыдыр ки, јухарыда гејд етдијимиз **ув** варианты јазылы мәнбәләрдә омоним сөз олмушдур. «Јуху» мә'насы илә јанашы, һәм дә «хырдаламаг» мәнасында ишләнмишдир: **ol etmek yvdi**[345]-он искрошил хлеб. **Ув** морфеминин «хырдаламаг» мә'насы тәсдиг едир ки, гәрб груб диалект вә шивәләриндә ишләнән **уфаг** сөзүндә **уф-** һиссәси дашлашмышдыр. Һәм дә **уф** вә **ув** морфемләри алломорф олмагла бир јувада бирләшир. Буну **уф-** морфеминин мәнбәләрдә «хырда», «кичик» мә'наларында олмасы да бир даһа инандырычы едир.[346] М. Кашғаринин лүғәтиндә **uv** „уфаламаг" мә'насында ишләнир. Мәшһур үрк олог јазыр ки, **uva** кәлмәси нәји исә јемәкдир вә **uvdi**

---

[341] Һәсән Мирзәјев. Азәрбајчан дилиндә фе'л. «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1986, с. 130.

[342] Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 603, 605, 619; С. М. Гапиев. Самоучитель татарского языка. Тифлис, 1902, с. 380.

[343] Китаби-Дәдә Горгуд. Бакы, 1988, с. 116.

[344] Г. Бүрһанәддин. Диван. Бакы, 1988, с. 86.

[345] Древнетюркский словар. Л., 1969, с. 619.

[346] Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974, с. 401.

сөзүндән алынмышдыр, бир шеји уфаламаг мә'насындадыр[347]. Бу сөзүн **uv** вә **öv** вариантларыны да М. Кашғари гејдә алмышдыр: **ol etmek övdı**[348] =о **ekmek ufaladı**—о, чөрәк уфалады. Беләликлә, **уфаг** сөзүндә **уф-** һиссәсинин көк кими јазылы мәнбәләрдә ишләндији ајдынлашдыгдан сонра **„аг"** компонентинин изаһына да еһтијач һисс олунур. **Аг** компоненти В. В. Радловун лүғәтиндә **ак** шәклиндә гејдә алынмышдыр. В. В. Радлов онун „мелкий, мелочный, незначительный" мә'наларыны көстәрмишдир.[249] Һәм дә В. В. Радлов лүғәтиндә телеутча да „мелкий, растолченный, размолотный" мә'наларында ишләнән **ок** сөзүнү дә гејдә алмышдыр.[250] Мәшһур түркологa көрә телеут дилиндәки **ок** сөзү **уваг//уфаг** сөзүнүн мә'насына бәрабәрдир.[251] Демәли **уфаг** сөзү тарихән мүстәгил мә'насы олан ики көкүн бирикәрәк садәләшмәси јолу илә әмәлә кәлмишдир. **Уфаг** сөзү диалект вә шивәләримиздә мәчазлашмаға доғру бир инкишаф хәтти кечмишдир. Бу мә'нада Көјчәнин Тохлуча кәндиндә **уфаг** сөзү мәчазлашараг инсанлара да шамил едилир: **уфаг адам.** Бурада **уфаг адам** бирләшмәси көврәк, јумшаг, касыб, хырда (балача) адам мә'наларында баша дүшүлүр. **Уфаг** сөзү **уфачыг** шәклиндә «хырда, кичик, балача» мә'наларында М. Ә. Сабирин јарадычылығында да ишләнир:

Алчаг, **уфачыг** дахманы саманмы санырсан?!
Ахмаг киши, инсанлығы асанмы санырсан?!

Бизчә, **умач, урва, үјүтмәк** (буғданы, арпаны) сөзләри дә **уф** алломорфу илә ејни јуваја дахил олур. **Уф** алломорфунун јазылы абидәләримиздә ишләнмиш «әјмәк» вә «сынмаг» мә'налары да диггәти чәлб едир. Биз бу мә'налары **уф** алломорфунун семантик шахәләри кими груплашдырырыг.

---

[347] Divanü lugat-it-türk. I c., Ankara, 1992, s. 11.

[248] Јенә орада. с. 166.

[249] В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. I т., I ч., СПб., 1893, с. 96.

[350] Јенә орада. с. 993.

[351] Јенә орада.

Уф — *әјмәк мә'насында*
Уф — *сынмаг мә'насында*

Дуртушаркән ола көндәрин **уфанмасын**[352]—Вурушаркән узун низән әјилмәсин; Јаланчы оғлы Јалынчыг јај уфандуғына гаты гагды[353]—Јаланчы оғлу Јаланчыг јај сындығы үчүн бәрк гәзәбләнди. Бизим топладығымыз дил фактлары көстәрир ки, **әј-** фе'ли 13—14-чү әср јазылы абидәләриндә вә сонракы дөврләрдә даһа чох ишләнир:[354] Чүнки тор олавү көрмәмиш ола гулын **әјәр.**[355] Ничәси чарә гыра билә ана ашиг өзи. Мараглыдыр ки, мәнбәләрдә **әмәк** фе'ли **Ī (ы:)** шәклиндә ишләнмишдир. В. В. Радловун лүғәтиндә **Ī (ы:)** «нагибать, наклонить» мә'наларындадыр:[356] Гара-гырғыз дилиндә **Ī (ы:)** фе'линин «поклоняться кому» мә'насы **илә** вардыр.[357] Бу фе'лин казан татар дилиндә ишләнән «вылинять и вылезать (в волосах), выпадать, гнить» мә'налары[358] мараг доғурур. Бурадакы «гнить» мә'насы Азәрбајчан дилиндә **бојун әјмәк, баш әјмәк** бирләшмәләриндә горунуб сахланмышдыр. Үмумијјәтлә, **әј-** фе'линин, әсасән, әски чағларда аз ишләнмәсинин сәбәбләри ашағыдакылардыр:

а) «Әјмәк» мә'насыны әски чағларда **и-** фе'ли билдирмишдир. **И-** фе'линин фонетик дәјишиклијә уғрамасы нисбәтән сонракы тарихи дөврләрдә баш вермишдир. Һазырда **и-** фе'ли **әј-** морфеминдә асемантикләшмишдир.

б) **И-** көкүндән **әј-** фе'линин јаранмасы нисбәтән кеч баш вердији үчүн «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында «әјмәк» мә'насыны **уф** морфеми дә билдирмишдир. Бизә белә кәлир ки, **әј-** фе'ли оғуз групу түрк дилләриндә, о чүм-

---

352 Китаби-Дәдә Горгуд. Бакы, 1988, с. 41.
353 Јенә орада. с. 63.
354 Бах: Г. Бүрһанәддин. Диван. Бакы, 1988, с. 173.
355 Чин дилиндә «әјилмәк, гатланмаг, бүкүлмәк», «әјилмиш, гатланмыш, бүкүлмүш» мә'наларында олан **юй** сөзү ишләнир. (Бах: Китайско-русский словарь. М., 1959, с. 453). Бу сөз фонетик гурулушу вә мә'насы бахымындан **әј-** фе'ли илә чох јахынлыг јарадыр.
356 В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. I т., СПб., 1893, с. 1407—1408.
357 Јенә орада. с. 1408.
358 Јенә орада.

ләдән Азәрбајчан дилиндә 13—14-чү әсрдән башлајараг сабитләшмәјә башламыш, ејни заманда ишләк даирәсини кенишләндирмишдир.

ов//ув//уф алломорфларындан төрәјән сөзләрин мүгајисәси бизә там шәкилдә әсас верир дејәк ки, тарихән **«о», «у»** саитләринин дашыдығы фонематик јүк төрәмәләриндә дашлашмышдыр. Демәли, төрәмәләриндә илкин көк морфемләрлә јанашы, һәм дә тарихән фонематик јүк дашымыш илкин көк сәсләр дә бирикмишдир. Чох күман ки, түрк дилләриндәки, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндәки **а, ы, о, у** галын саитләриндән **о, у** саитләри сәс јувасы бахымындан тарихән төрәдичи јува мәнбәји олмушдур. Бизә белә қәлир ки, данышыг үзвләри даһа сәрбәст вә асан тәләффүз олуна билән сәсләри формалашдырмышдыр. Сәрбәст вә асан тәләффүз олунан сәсләр исә тарихән мүәјјән фонематик фүкләри дашымышдыр. Бу мә'нада истәр **о**, истәрсә дә **у** саитләринин фонематик јүкләри төрәмә сөзләрдә нә гәдәр гајнајыб-гарышса да, јенә дә онларын сәрһәдини дәгигләшдирмәк вә мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Ону да гејд едәк ки, **о** вә **у** саитләри данышыг үзвләринин иштиракы илә формалашмаларына көрә дә бир-биринә јахындыр. Буну **у—о//ы вә о—у//а//ө** кечидләри дә тәсдиг едир. **О//у** саитинин тарихән дашыдығы фонамитик јүк бир сыра сөзләрдә фонетик дәјишиклијә уғрамыш шәкилдә чыхыш едир. **Ағла, ағы** сөзләри бу гәбилдәндир. Мәсәлән; **ағла** фе'ли тувин дилиндә **ы:ла**, түрк, гагауз дилләриндә **а:ла** шәклиндә ишләнир. Бу сөзләрдә **о//у** саитләринин фонематик јүкү фонетик дәјишиклијә уғрамагла **а:** вә **ы:** морфемләриндә горунур. Бурада **-ла** елементи **елә** сөзүнүн шәкилчиләшмиш формасыдыр. Азәрбајчан дилиндә **уламаг** (итин уламасы) сөзүндә **у** илкин көкүнүн фонематик јүкү ајдынча һисс олунур: Јә'ни **ула** сөзү **у+елә** сөзләриндән формалашмышдыр. Демәли, **о//у** көкләри сосиал-биоложи чәһәтдән јахын мә'налы көк кими «дахилдән мүәјјән ағрынын чыхардылмасы» мә'на анламыны билдирмишдир. Мәсәлән; Инсан ағлајаркән онун көзүндән јаш чыхыр, нәтичәдә о, сакитләшир. Һәтта **овмаг** сөзүндә дә гејд етдијимиз мә'на анламы вардыр. Јә'ни инсан белини, күрәјини овдураркән јенә дә ондан мүәјјән ағры чыхыр. **Ов-** фе'линин гагауз вә түрк дилләриндә **о:/у:** вариантларында ишләнмәси **о//у** саитләринин һәмин дилләрдә гәдим сөз көкү кими горундуғуна субутдур. Бу сәтирләрин мүәллифи **у-**

көкүнүн изләрини кениш шәкилдә тәдгиг етмишдир.[359] Көкүн «су» анламында олмасы фикрини сөјләмишдир. Бу көклә бағлы олан алломорфлары мүәјјәнләшдирмишдир. Мүхтәлиф дил группларында **ју-//су-//мө-//му-/ ву-//во-**[260] вә с. алломорфларынын түрк, тунгус—манчур, рус, фин—угор, алтај, сами-һами дилләриндә ишләндијини көстәрмишдир. Нәһајәт, чох мараглы бир нәтичәјә кәлмишдир: «**Ју-//су-// //мө-//му-//ву-//во-** вариантларынын төрәмә сөзләрдә горунмасы һәлә о демәк дејилдир ки, онлар илкин алломорфлардыр. Мүшаһидәләримиз көстәрир ки, бу алломорфлар ејни мәнбәдән тәшәккүл тапмыш көвдәләрдир. Илкин көк исә јазылы мәнбәләрә дүшмәмишдир. Лакин алломорфларын реконструксијасындан бәлли олур ки, илкин көк **у-** олмушдур».[261] Бу көк түрк дилләринин морфоложи гурулушу илә бағлы олараг структур вә морфоложи дәјишиклијә уғрамышдыр. Лакин **у-** һеч бир морфоложи дәјишиклијә уғрамадан баоан дилиндә вә монгор дилинин хучзу диалектиндә «ичмәк» мә'насында ишләнир.[262] Бундан башга, топладығымыз дил фактлары ичәрисиндә чин дилиндәки сөзләр дә мараг догурур. Чин дилиндә **у**[363] сөзү «дурғун, ахмаз сулар»; «сыјыг кир»; «чирк, кир»; **у** исә «јумаг, јујуб тәмизләмәк» мә'наларында ишләнир.[264] **О//у** саитләринин сосиал-биоложи гоһумлуғунун нәтичәсидир ки, Азәрбајчан дилиндә **плов** (плоу͡), **алов** (алоу͡), **бузов** (бузоу͡), **гыров** (гыроу͡), **овуч** (оу͡ч), **говурма** (гоу͡рма), **говушмаг** (гоу͡шмаг) вә с. сөзләрдә «о» вә «в» самитләри оу͡ дифтонгуну јаратмышдыр. Бу типли сөзләрдә «в» самитинин фонематик јүкү итмиш вә оу͡

---

359 Булудхан Хәлилов. Азәрбајчан дилиндә тәкһечалы фе'лләрин әсасында дуран илкин көкләрин фоно-семантик инкишафы (мүгајисәли-тарихи истигамәтдә) Б., 1995, с. 63—67.

360 Чин дилиндә **ва̄** сөзү ишләнир. Бу сөз чин дилиндә «батаглыг», «батаглыг јер», «ахмаз су», «көлмәчә, нөһур», «тәмиз су» мә'наларында ишләнир. **Му-** фоносемантик варианты да чин дилиндә ишләнир: **Му-** «башыны јумаг»; «јујунмаг, чиммәк»; **му** «чисәмәк, чискинләмәк, нарын јағмаг» (Бах: Китайско-русский словарь. М., 1959, с. 505—506); **мо** «палтар јумаг» (јенә орада. с. 519).

361 Булудхан Хәлилов. Ады көстәрилән әсәр. с. 66.

362 Јенә орада.

363 Китайско-русский словарь. М., 1959, с. 453.

264 Јенә орада.

дифтонгу әмәлә кәлмишдир. Демәли, «в» самитинин фонематик јүкүнүн итмәсинә бахмајараг, бу јүкү сосиал-биоложи гоһумлуг мүнасибәтиндә олан «о» вә «у» сәсләри оу͡ мәхрәчиндә тәнзимләјир. Бу чүр тәнзимләнмә ојрот, гыргыз вә с. түрк дилләриндә «ғ» самитинин јериндә икинчи бир ејничинсли саитин ишләнмәси илә баш верир. Ашағыдакы мүгајисәләрә фикир верәк:

Ојрот дилиндә	**Азәрбајчан дилиндә**
оору	ағры
оос	ағыз
туу	дағ
туу	доғ
туул	доғул
саа	сағ

Азәрбајчан дилиндә «о» саитинин фонематик јүкү илә бағлы олан «олмаг, дајанмаг» мә'налары да бир сыра сөзләрдә горунмушдур. Мәсәлән; **отур** сөзү **ол** вә **тур//дур** сөзләриндән формалашмыш, јә'ни тарихән ол+тур//дур шәклиндә олмушдур. Бурада **ол** сөзү «олмаг» мә'насындадыр. Сонралар **ол** сөзүндә «л» самити дүшмүш вә «олмаг» мә'-насыны «о» саитинин фонематик јүкү дашымышдыр; **ол+тур>отур.** Мүасир дилимиздә ишләнән **о** ишарә вә шәхс әвәзлијинин гәдим формасы **ол** XVIII әсрин ахырларына гәдәр даһа чох ишләнмишдир. Сонракы дөврләрдә бу, **о** әвәзлијинә кечмишдир; **ол** әвәзлијиндән «л» самити дүшмүшдүр. «Олмаг, дајанмаг» мә'налары истәр ишарә едән, истәрсә дә үчүнчү шәхсин тәкини билдирән **о** әвәзлијиндә «о» саитинин фонематик јүкү кими сахланылмышдыр. **Ол-** фе'линин «олмаг» мә'насындан дөрд варианты **-ыл**, **-ил**, **-ул**, **-үл** шәкилчиләри дә тәшәккүл тапмышдыр. «Олмағ» мә'насыны инди дә бу шәкилчиләрдә бәрпа етмәк олур: **әкил<әк+ол, бичил<бич+ол, дирил<дири+ол, дөјүл<дөј+ол** вә с. Чох мараглыдыр ки, архаикләшмиш **булмаг** сөзүнүн тәшәккүлүндә вәзијјәт әксинәдир. Бурада **у** саити дүшмүш вә **-л** елементи «олмаг» мә'насында олан фонематик јүкү тәнзимләмишдир; **бул<бу+ол. Олмаг** фе'ли **-ал**, **-әл**, **-л** шәкилчиләринин тәшәккүлүндә дә иштирак етмишдир. Һ. Мирзәјев **-ал, -әл, -л** шәкилчиләринин тарихи тәшәккүлүнүн **олмаг** фе'ли илә бағлы олмасы һаггында кифајәт гәдәр мисаллар

вермишдир.[365] Бизим үчүн мараглы чәһәт одур ки, тарихән **ол-** көмәкчи фе'линин иштиракы илә формалашмыш бир чох сөзләрдә «о» саити дүшмүш вә «л» самити «олмаг» мә'насыны горујуб сахлаја билмишдир: **гоча-л-маг<гоча ол-маг, гара-л-маг<гара олмаг, уча-л-маг<уча ол-маг, гыса-л-маг<гыса ол-маг, јуха-л-маг<јуха ол-маг, ајры-л-маг<ајры ол-маг, дуру-л-маг<дуру ол-маг, инчә-л-мәк<инчә олмаг, јекә-л-мәк<јекә олмаг, көһнә-л-мәк<көһнә ол-маг.** вә с. Бу мисаллар тарихән **ол-** сөзүндәки «о» саитинин дүшдүјүнү јашадан инандырычы фактлардыр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, «о» саитинин «олмаг, дајанмаг» анламлы фонематик јүкү илә «л» самитинин һәрәкәти субјектә јахынлашдырмаг фонематик јүкү аз гала синонимләшир. Мәһз она көрә дә бә'зи сөзләрдә «о» саитинин, бә'зиләриндә исә «л» самитинин дүшмәси «олмаг» анламлы фонематик јүкүн изини итирә билмәмишдир. «О» вә «л» елементләриндән биринин сөздә галмасы јенә дә бу фонематик јүкү јашатмышдыр. «О» елементинин фонематик јүкү **ора** сөзүндә дә мүшаһидә олунур. **Ора** сөзү «о» вә «ара» сөзләриндән формалашмышдыр. **О** сөзү көрүнән јери ишарә едир. **Ара** сөзү исә «јер» мә'насыны билдирир. Ејни заманда **јат-ојат, дур-отур** оппозисијасында «о» саитинин фонематик јүкүнү там шәкилдә гәбул едирик.

---

[365] Һәсән Мирзәјев. Мүасир Азәрбајчан дилиндә тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләр. Бакы, 1979, с. 63—69.

IV ФӘСИЛ

САМИТ+САИТ+САМИТ ҺЕЧА ТИПЛИ ФЕ'ЛЛӘРИН ФОНОСЕМАНТИК ИНКИШАФЫ

Азәрбајчан дилиндә самит+саит+самит һеча типли фе'лләр Орхон-Јенисеј јазылы абидәләриндәки фе'лләрлә мүгајисәдә елә бир чидди дәјишикликләрә уграмамышдыр. Буну там шәкилдә тәсдиг етмәк үчүн Орхон-Јенисеј јазылы абидәләриндәки вә Азәрбајчан дилиндәки самит+саит+самит һеча типли фе'лләрин бә'зиләринин мүгајисәсинә диггәт јетирәк:

Орхон-Јенисеј абидәләриндә[366]	**Азәрбајчан дилиндә**
бас-	бас-
бат-	бат-
бил-	бил-
бин-	мин-
быч-	бич-
јај-	јај-
јет-	јет-
јол-//јул-	јол-
јыг-	јыг-
кез-	кәз-
кәл-	кәл-
кеч-	кеч-
кир-	кир-

---

[366] Бах: М. А Ахметов. Глагол в языке Орхоно—Енисейских памятников (в сравнительном плане с современным башкирским языком). Изд. Саратовского Университета, 1978, с. 15—16.

кит-	кет-
көр-	көр-
кал-	гал-
кат-	гат-
кач-	гач-
код-	гој-
кон-	гон-
кыј-	гыр-
сөк-	сөк-
сүр-	сүр-
таб-//тап-	тап-
тег-	дәј-
тез-	тәз-
тик-	тик-
тир-	дәр-
тод-	дој-
тог-	дог-
туј-	дуј-
тур-	дур-
тут-	тут-
төк-	төк-
түш-//түс-	дүш-

Фактлар көстәрир ки, бу фе'лләрин истәр мә'наларында, истәрсә дә морфоложи гурулушларында фәргләр чох аздыр. Она көрә дә самит+саит+самит һеча типли фе'лләрин фоносемантик инкишафыны тәдгиг едәркән јазылы мәнбәләрдә олан дил фактлары илә кифајәтләнмәк олмур. Дилимизин јазыјагәдәрки дөврүнүн дә мүгајисәјә чәлб едилмәсинә еһтијач јаранып. Јазылы мәнбәләр тәсдиг едир ки, самит+саит+самит һеча типли фе'лләр тарихән самит+саит+самит һеча типли фе'лләр тарихән самит+саит моделиндә ишләнмишдир: **ба-, сы-, са-, ту-** вә с. Бизим арашдырмаларымыза көрә самит+саит+самит һеча типли фе'лләр дилимизин јазыјагәдәрки дөврүндә мөвчуд олмуш самит+саит моделиндәки илкин фе'л көкләринин төрәмәләридир. Көрүнүр ки, самит+саит+самит һеча типли фе'лләрин әксәријјәти тарихән түрк дилләриндә мөвчуд олмуш самит++саит моделиндәки илкин фе'л көкләринә сөз сону елементләрин бирикмәси нәтичәсиндә формалашмышдыр. Биз белә баша дүшүрүк ки, сөз сону елементләрин көкә бирикмәси

јазыјагәдәрки түрк дилинин јазылы дилә кечдији мәрһәләдә баш вермишдир. Она көрә дә јазылы мәнбәләрдә бә'зи фе'л көкләри һәм самит+саит, һәм дә самит+саит+самит һеча типләриндә ишләнмишдир: **са-//саj-; ту-//тут-; сы-//сын-** вә с. Һал-һазырда түрк дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә самит+саит һеча типиндә олан көк фе'лләр үмумијјәтлә, сөзләр азлыг тәшкил едир. Мәсәлән; Азәрбајчан дилиндә бир нечә сөз истисна олмагла (де-, је-, ју-, нә, бу, су) демәк олар ки, бу һеча типиндә олан сөз көкләри јохдур. Арашдырмаларымыз тәсдигләјир ки, пратүрк дөврүндән фәргли олараг мүасир түрк дилләриндә самит+саит һеча типиндә олан көк морфемләрин әксәријјәти, бә'зи истисналары чыхмагла демәк олар ки, һамысы дилдә сабит галмамышдыр. Она көрә ки, самит+саит моделиндә олан көкләр тарихән төрәдичи мәнбә ролуну ојнамыш, сонралар јенијени сөзләри әмәлә кәтирмишдир. Самит+саит һеча типли көкләрин әксәријјәти гарышыг, конкретләшмәмиш, үмуми характерли анламлара хидмәт етмишдир. Бу һеча типиндә олан көк фе'лләр дә тарихән белә олмушдур. Онлар һәрәкәт, көрмә, ешитмә, нитг, иш, дүшүнчә вә с. анламлара бағлы олмушдур. Бу анламларда олан илкин фе'л көкләри дилимизин јазыјагәдәрки дөврүндән вә јазыјагәдәрки дүшүнчә тәрзиндән чох-чох әввәлләрә аиддир. Тәбиидир ки, јазыјагәдәрки дүшүнчә тәрзи нисбәтән бәсит вә садәдир. Она көрә дә бу чүр дүшүнчә тәрзинә јалныз садә, бәсит сөзләр ујарлы олмушдур. Садә, бәсит дүшүнән инсанлар өз фикирләрини елә бу чүр дә садә, бәсит сөзләрлә ифадә етмишләр. Белә олан тәгдирдә һәрәкәт, көрмә, ешитмә, иш, дүшүнчә, нитг вә с. анламларынын конкрет лүғәви мә'на груплары олмамышдыр. Мәсәлән; һәрәкәт анламында һәрәкәтин истигамәти, тәрзи кими хүсусијјәтләр һеч јада дүшмәмишдир. Синкретик дүшүнчә тәрзи имкан јарада билмәмишдир ки, гәдим инсан һәрәкәтин нөвләрини бир-бириндән ајырсын. Дүшүнчә вә шүурдакы синкретиклик инсанын әтраф аләми дәрк етмәсиндә дә өзүнү көстәрмишдир. Синкретиклик бир мәрһәлә кими гәдим инсанын бүтүн һәјат тәрзинә чеврилмишдир. Мин илләрдән сонра гәдим инсанын шүуру дәјишмиш, инкишаф етмиш, әтраф аләм барәсиндә синкретик көрүшләри архада галмышдыр. Илк шүурун инкишафындан А. Г. Спиркин, Ју. И. Семенов, И. П. Павлов, А. Ф.

Анисимов вә башгалары кениш бәһс етмишләр.[267] Тәбиидир ки, шүур инкишаф етдикдән сонра инсанын дүшүнчәсиндәки синкретиклик азалмыш, ән нәһајәт, бу мәрһәлә узаг бир тарихә чеврилмишдир. Синкретиклијин изләри илкин сөзләрдә, гәдим инсанын чәкдији рәсмләрдә (Кәмигаја рәсмләри, Гобустан гајалары үзәриндәки рәсмләр), шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләриндә аз-чох горунмушдур. Дилдәки синкретиклији Е. З. Қажибеков да дујмушдур. О, бу барәдә белә јазмышдыр: «Согласно иной концепции—причем по тем же соображениям, что и в противоположной версии, т. е. в связи с той же неразвитостью первобытного мышления—«первые слова были семантически диффузны, синкретичны, комплексны, многоемки, так как древний человек не был в состоянии дифференцировать в своем сознании предметы от их атрибутов, действия и признаки от их носителей или производителей и др. (И. А. Батманов, В. Г. Егоров и др.), Одним обозначением он именовал широкие ряды объектов, идентифицируемые им по принципу сходства ассоциаций»[268].

Бизә белә кәлир ки, һәрәкәт анламында олан сөз көкләринин мүхтәлиф вариантлары һәрәкәтин нөвләрини аз вә чох дәрәчәдә, белә демәк оларса, нисбәтән фәргләндирмишдир. Бу просес та о вахта гәдәр давам етмишдир ки, мүхтәлиф анламларда олан самит+саит һеча типли илкин көкләрә сөз сону елементләр бирикмишдир. Беләликлә, илкин көкләрин конкрет мә'налары јаранмышдыр. Һәм дә самит+саит һеча типли илкин көкләрин бир гисми икиһечалы сөзләрдә «өлү» морфемә чеврилмишдир. «Өлү» көкләр вә онларын мә'налары мин илләр сонра төрәмә сөзләрдә асемантикләшмишдир. Мараглыдыр ки, сөз сону елементләрин сәрһәди, дашыдығы фонематик јүк дилимизин јазылы дөврүндә чох аз горунмушдур. Она көрә дә «өлү» сөз көкләри вә онлара гошулан сөз сону елементләри мүәјјән етмәк үчүн јазылы мәнбәләрдә, түрк дилләри вә диалектләриндә јашаjан гәдим сөзләр мүгајисәјә чәлб олунмалыдыр.

Бир сөзлә, самит+саит+самит һеча типли фе'лләрин тарихән самит+саит моделиндә олан илкин фе'л көкләриндән

---

[267] Бах: История первобытного общества. «Наука», М., 1986, с. 497.

[268] Е. З. Қажибеков. Фоносемантическая характеристика пратюркского корня.—Проблемы этимологии тюркских языков. Алма-Ата, 1990, с. 96.

тәшәккүл тапмасыны һәр бир фе'лин фоно-семантик инкишафыны тәдгиг етмәклә тәсдиг етмиш олуруг.

Һәрәкәт анламлы илкин көкүн төрәмәләри

КЕТМӘК. **Кет-** фе'ли түрк дилләриндә **кет-//гит-//кит-// //гет-//гед-//кет-//кәт-** вә с. вариантларында ишләнир. Јазыјагәдәрки дөвр үчүн **ке-//ги-//ки-//ге-//ке-//кә-** елементләрини синкретик көк кими гәбул етмәк олар. Һәмин синкретик көкләр ујғур диалектләриндә инди дә ишләнир: **ке** (кәлмәк), **ки** (кирмәк), **кө** (көрмәк)[369]. Профессор Һәсән Мирзәјев **кө-, ке-, ке-, кә-** сәс бирләшмәси илә башлајан фе'лләри түркологијада илк дәфә олараг әшјаны јериндән узаглашдырмаг, динамик һәрәкәти ичра етмәк мә'насында олан илкин көк кими гәбул етмишдир[370]. Онун бәрпа етдији илкин көк түрк дилләриндә вә Азәрбајчан дилиндә һал-һазырда көвдәјә чеврилмиш олса да, өз мә'на тутумуну инди дә горумушдур. Һәм дә илкин көкә бирикмиш сөз сону елемент фе'лин мә'на тутумуну даһа да конкрет етмишдир. **Кет-** фе'линдә **-т** елементинин фонематик јүкү предмети, субјекти, һәрәкәти мүәјјән мәкандан узаглашдырмыш, башга сөзлә, јеримәк һәрәкәтинин дәгиг «кетмәк» истигамәтини көстәрмишдир. Тәсадүфи дејилдир ки, түрколог Е. З. Қажибеков «т»-ны «мәркәздәнгачан» елемент адландырмышдыр.[271]. Гејд едәк ки, **-т** елементинин фонематик јүкү мүасир түрк дилләринә, о чүмләдән Азәрбајчан дилинә нисбәтән јазыјагәдәрки дилдә даһа ајдын олмушдур. Јазыјагәдәрки дилдә көк морфемләр, әсасән, сөз сону елементләрә бирикмәмиш шәкилдә ишләнмишдир. Јә'ни **-т** сөз сону елемент кими илкин морфемә бирикдикдән сонра **кет-** фе'ли јаранмышдыр. Демәли, **кет-** фе'ли һал-һазырда дилимиздә көк һесаб олунса да, тарихилик бахымындан төрәмә көвдәдир. Бу төрәмә көвдәдә **«т»** елементинин фонематик јүкү дашлашмышдыр. **-Т** елементинин фонематик јүкү **ат-, ет-, ит-, өт-, сат-, јат-** **бат-** сөзләринин мә'насында да мүһафизә олунмушдур:

ат- — «атмаг мә'насында
ет- — «етмәк», «еләмәк» мә'насында

---

[269] Э. Р. Тенишев. Уйгурский диалектный словарь. М., 1990, с. 91.

[270] Һәсән Мирзәјев. Азәрбајчан дилиндә фе'л. «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1986, с. 55.

[271] Е. З. Қажибеков. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата, 1986, с. 101.

ит- — «итмәк» мә'насында
өт- — «өтмәк», «өтүб кечмәк» мә'насында
сат- — «сатмаг» мә'насында
јат- — «јатмаг» мә'насында
бат- — «батмаг» мә'насында

-Т самитинин фонематик јүкү сону «т» самити илә гуртаран фе'лләрдә аз вә чох дәрәчәдә горунуб сахланылмышдыр. Сону «т» самити илә гуртаран бирһечалы вә икиһечалы фе'лләр ашағыдакы фонематик тәркибдәдир.

Бирһечалы фе'лләр

а) Саит+самит һеча типиндә оланлар: **ат, ет, ит, үт** вә с.

б) Саит+самит+самит һеча типиндә оланлар: **арт, өрт** вә с.

в) Самит+саит+самит һеча типиндә оланлар: **бат, бит, јат, јет, кет, чат, сат, тут** вә с.

г) Самит+саит+самит+самит һеча типиндә оланлар: **гарт, гырт, дарт, дүрт, јырт, јорт, кәрт, корт, пырт, пөрт, сәрт, сырт, чәрт, чырт, шорт** вә с.

Икиһечалы фе'лләр

а) Саит+самит+саит+самит һеча типиндә оланлар: **ајыт, ејит** (ејлә), **исит, овут, ојат, унут, ујут, үјүт, үлүт** вә с.

б) Саит+самит+самит+саит+самит һеча типиндә оланлар: **алдат, ислат** вә с.

в) Самит+саит+самит+саит+самит һеча типиндә оланлар: **гајыт, дағыт, јарат, јарыт, јүрүт, кичит, совут** вә с.

г) Самит+саит+самит+самит+саит+самит һеча типиндә оланлар: **дырмат, тәрпәт** вә с.

Сону **«т»** самити илә гуртаран фе'лләрин әксәријјәти тә'сирлидир. Бу, «т» самитинин һәрәкәти узаглашдырмасы илә бағлыдыр. «Т» самитинин фонематик јүкү сајәсиндә һәрәкәт узаглашараг објектә доғру јахынлашыр вә нәтичәдә она тә'сир етмиш олур. Она көрә дә бизә белә кәлир ки, тә'сир заманы ики тәрәфи әсас көтүрмәк лазымдыр. Тәрәфләрдән биринчиси һәрәкәти өзүндән узаглашдыран, јә'ни тә'сир едән тәрәфдир. Буна субјект дә демәк олар. Тәрәфләрдән икинчиси исә һәрәкәти өзүнә јахынлашдыран, јә'ни тә'сир алтына дүшән тәрәфдир. Буна објект дә демәк олар. «Т» елементинин фонематик јүкү һәрәкәти, тә'сири објектә доғру јахынлашдырараг онун үзәриндә ишин ичра олунмасыны тә'мин едә билир. Сону «т» самити илә гуртаран әксәр фе'лләрин тә'сирли олмасынын сәбәби дә мәһз елә будур. Бундан башга тә'сирсиз фе'лләрдән тә'сирли фе'л әмәлә кәтирән бир сыра шәкилчиләрдә дә «т» самитинин күчлү мөвгејини һисс етмәмәк мүмкүн дејилдир. Бу заман објектә олан тә'сирдә субјектин тәһрикетмә габилијјәти мүхтәлиф сәвијјәләрдә үзә чыхыр. Ејни заманда субјектин иши, һалы, һәрәкәти, өзүндән узаглашдырмаг дәрәчәси дә мүхтәлиф олур:

а) Саитлә битән тә'сирсиз фе'л көкләринә -т шәкилчиси гошулур вә тә'сирли фе'л әмәлә кәтирир. Мәсәлән; **гуру—гурут, чүрү—чүрүт, әснә—әснәт** вә с. Мисаллардан көрүндүјү кими, әкәр тә'сирсиз фе'лләрдә (гуру, чүрү әснә) иш субјектин өзү илә бағлыдырса, тә'сирли фе'лләрдә исә (гурут, чүрүт, әснәт) иш субјектин ишин ичрасына мүдахилә етмәси илә бағлыдыр. Бу һал **-ал(-әл)** шәкилчили тә'сирсиз дүзәлтмә фе'лләрә -т шәкилчиси гошулдугда да јараныр. Мәсәлән; **бошал—бошалт, чохал—чохалт, дүзәл—дүзәлт** вә с. Һәр ики һалда -т шәкилчиси објектә тә'сири субјект васитәсилә јахынлашдырыр. Беләликлә, субјектин тә'сири објектә чатмыш олур.

б) Сону самитлә битән бир груп тә'сирсиз фе'лләрин көкүнә әлавә олунан **-ыт, -ит, -ут, -үт** шәкилчисиндә -т самитинин фонематик јүкү сајәсиндә фе'л тә'сирли олур: **ах-ахыт, горх-горхут, һүрк-һүркүт** вә с.

-Т шәкилчиси тә'сирли фе'л әмәлә кәтирән бир сыра шәкилчиләрдән сонра кәләрәк сөзүн мәзмунунда һеч бир дәјишиклик јаратмыр. Бу заман гејри-мүстәгим субјектләрин сајыны артырыр, објектә олан тә'сирин дәрәчәсини күчләндирир:

а) Тә'сирсиз фе'лләрдән тә'сирли фе'л јарадан **-ар(-әр)** шәкилчисиндән сонра -т самити әлавә олунур вә бу, објектә олан тә'сири артырыр: **чых-чыхар-чыхарт, гоп-гопар-гопарт.**

б) Тә'сирсиз фе'лләрин көкүнә **-ыр(-ир, -ур, -үр)** шәкилчиси гошулараг тә'сирли фе'л јарадыр вә бундан сонра **-т** самити әлавә олунур: **гач-гачыр-гачырт, јат-јатыр-јатырт, көч-көчүр-көчүрт, кеч-кечир-кечирт, уч-учур-учурт.**

-ар (-әр) вә **-ыр (-ир, -ур, -үр)** шәкилчиләриндән сонра кәлән **«т»** самити ичбар нөвүн шәкли әламәти кими чыхыш едир. Мә'лумдур ки, ичбар нөв һәмишә тә'сирли фе'лләрдән әмәлә кәлир вә тә'сирли олараг да галыр. Марағлыдыр ки, ичбар нөвүн морфоложи көстәричиләриндән бири олан **-т** шәкилчиси тә'сирли фе'лләрә гошулур. **«Т»** самитинин дашыдығы фонематик јүклә бағлы олараг ичбар нөвүн бу морфо-

ложи көстәричиси ғејри-мүстәгим субјектләри чохалтмагла објектә олан тә'сирин күчүнү артырыр.

Јухарыда мә'лум олду ки, түрк дилләриндә **кет-** фе'линин **гед-** варианты да вардыр. **Гед-** вариантында **-д** елементи **-т** елементинин фонематик јүкүнү дашымышдыр. Бу фе'лин **кит-** варианты мәнбәләрдә һәм «кејмәк», һәм дә «кетмәк» мә'наларында ишләнмишдир[372]. Демәли, бу вариант мүасир дилимиздәки **кетмәк** вә **кејмәк** фе'лләринин мә'наларында олмушдур. Бундан башга, **ки, кед** морфемләри дә мәнбәләрдә **кетмәк** вә **кејмәк** мә'наларында ишләнмишдир[373]. «Кејмәк» мә'налы **кед** вә **кеј** морфемләриндә **д//ј** гәдим диалект фәрги дә өзүнү көстәрмишдир. Һәм дә сөз сонунда **д//ј** диалект фәрги олмамышдан **ки** илкин көкү **кетмәк** вә **кејмәк** мә'наларында ишләнмишдир. Она көрә дә **д//ј** диалект фәрги нисбәтән кеч јаранмышдыр. Көрүнүр ки, пратүркүн сон мәрһәләсиндә **д** самитинин **дј** шәклиндә сәсләнән аллофону олмушдур. Сонралар бу аллофонун диференсиаллашмасы түрк дилләриндә **д//з//ј** диалект фәргләрини јаратмышдыр.

Үмумиләшдирмә, **д ∼ з ∼ ј** әвәзләнмәси түрк дилләриндә характерик һалдыр. Бу әвәзләнмәләр алтај дилләриндә дә ишләнир[374]. Гарагалпаг дилиндә **«ј»** самити **дж ∼ ж ∼ й** мүнасибәтләрини дә үзә чыхарыр. Бу дилин шимал-шәрг диалектиндә сөзүн әввәлиндә **ж**, аз-чох **дж** вә надир һалларда **й** ишләнир. Чәнуб-гәрб диалектиндә исә сөзүн әввәлиндә **дж**, бә'зән **й** тәсадүфи һалларда **ж** олур:

Чәнуб-гәрб диалектиндә **джыл//йыл** ∼ шимал-шәрг диалектиндә **жыл** «ил»;

Чәнуб-гәрб диалектиндә **джылан//йылан** ∼ шимал-шәрг диалектиндә **жылан** «илан»;

Чәнуб-гәрб диалектиндә **джас//йаш** ∼ шимал-шәрг диалектиндә **жас** «јаш, ил»;

Чәнуб-гәрб диалектиндә **джаз//йаз** ∼ шимал-шәрг диалектиндә **жаз** «јаз».

---

[372] Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 310.

[373] Јенә орада, с. 303, 305.

[374] Бах: Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык. II, Фонетика и морфология, I ч., М., 1952, с. 88.

[275] Бу мәсәләләр барәсиндә кениш мә'лумат алмаг үчүн бах: Н. А. Баскаков. Ады көстәрилән әсәр. с. 86—88.

Түрк дилләриндә **д ∼ з ∼ ј; дж ∼ ж ∼ й** әвәзләнмәләринин әһатә даирәси даһа кенишдир. Н. А. Баскаков бу чүр сәс кечидләринин ареалыны түрк дилләриндә ашағыдакы кими көстәрмишдир[376]:

Өзбәк, ујғур вә с. дилләрдә **й**;

газах, ногај вә с. дилләрдә **ж**;

гырғыз, гарагалпаг вә с. дилләрдә **дж**;

шор, хакас вә с. дилләрдә **ч**;

алтај дилләриндә **дь**;

алтај дилләриндә **ть**;

алтај дилинин тува диалектиндә бир сыра сөзләрдә **нь, кь, гь**;

јакут дилиндә **с**;

чуваш дилиндә **с(сь)**.

Демәли, **д ∼ з ∼ ј; дж ∼ ж ∼ й** мүнасибәт чәркәсиндә кениш ареалда **й, ж, дж, ч, дь, ть, нь, кь, гь, с, сь** самитләри дә дахил олур.

Мәнбәләрдә «кетмәк» «кејмәк» мә'наларында ишләнән **кед//кеј** вариантлары[277] да **д//ј** паралеллијинин олдуғуну тәсдиг едир. Беләликлә, тарихән **дј** кими сәсләнән фонемин диференсиаллашмасы илә јаранан диалект фәргләрини вә сәс кечидләрини белә вермәк олар:

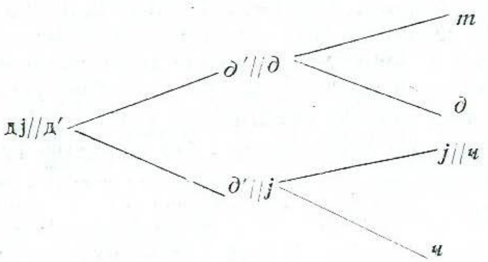

Бизә көрә, түрк дилләриндә **д//ч** паралеллији илә јанашы, **ч//к** паралеллији дә мөвчуд олмушдур. Бунун изләри

---

[276] Јенә орада, с. 86.

[277] Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 305.

һал-һазырда Шәкинин диалект вә шивәләриндә горунмушдур: **Чејим** көрүм чијим кәлин көрмәсиннән **чәјитди**, јохса **чејитди** (Кедим көрүм чијим кәлин көрмәсиндән кәлибди, јохса кедибди). Ҹүмләдәки **чејим** (//кедим), **чәјитди** (//кәлибди), **чејитди** (//кедибди) сөзләрини мүгајисә етдикдә көрүрүк ки, **ч//к** паралеллији тарихән түрк дилләриндә мөвҹуд олмушдур. **ј//ч** паралеллијинә кәлдикдә бу, Азәрбајҹан дилиндә бә'зи сөзләрдә сөз ортасында горунуб сахланылмышдыр: **кејим//кечим.** Түрк дилләриндә **кеј//кеј//киј//ки://** **//геј** вариантларында ишләнән **кеј-** фе'ли мәнбәләрдә «палтар», «кеним» мә'наларындадыр.[278] Демәли, кејим сөзүндә **кеј-** фели асемантик морфемдир. Бу сөзүн түрк дилләриндәки **гејим//кејим//гијим//ги:м** вариантларында **ге-//ги-** морфеми асемантикләшмишдир. «Ј» самити исә көкдән көвдәни јарадан үнсүр—шәкилчидир. Буна һәм дә битишдиричи самит дә демәк олар. Көк саитлә гуртардығы үчүн она саитлә башлајан **-им** шәкилчиси гошулдугда «ј» битишдиричи самит ролуну ојнамышдыр. **-Им** шәкилчиси исә **кеј-** фе'линдән **кејим** исмини әмәлә кәтирмишдир. Дилимиздә бу моделә ујғун кәлән сөзләр чохдур[279]. Мәсәлән; **бичим** (бич-им), **атым** (ат-ым), **гуртум** (гурт-ум), **салхым** (салх-ым), **ичим** (ич-ич) вә с. Бу ҹүр сөзләрдә көклә шәкилчи аз гала бир-биринә бирикмишдир. Онларын бә'зиләрини (гуртум, салхым) мүасир дилимиздә көклә шәкилчијә ајырмаг мүмкүн дејилдир. Һәм дә бу шәкилчили сөзләр дилимиздә нумератив дил ваһидинә чеврилмишдир. Мәсәлән; **бир гуртум (ичим)** су, **бир атым** чај, **бир салхым** үзүм вә с.

Беләликлә, **кет-**, **кеј-**, **кејим** сөзләри бир синкретик көкдән төрәмишдир:

---

[278] Этимологический словарь тюркских языков. М., 1980, с. 13.

[279] Бу модел ермәни дилинә дә тә'сир етмишдир. Ермәни дилиндә **олым** сөзү ишләнир ки, бу да **өлүм** сөзү илә бағлыдыр (Бах: Мәсим Мәммәдов. Дилләрин гаршылыглы әлагәси (Азәрбајҹан вә ермәни дилләринин материаллары әсасында). Јереван, 1986, с. 51). **Өлүм** сөзү **өл-** фе'линә **-үм** шәкилчисинин гошулмасы нәтиҹәсиндә әмәлә кәлмишдир.

т- (кет-)

ге-//ке-//ке- [380]

ј- (кеј-, кејим// кечим)

КӘЛМӘК. Бу фе'л түрк дилләриндә **кәл//кел//гәл//гә//** **//кәл//кил** вариантларындадыр. Түрк дилләриндә ишләнән бу вариантларда **кә-//гә-//ке-//кә-//ки-** һиссәләри һәрәкәт анламында олан илкин көкдүр. Һәрәкәт анламында олан **кә-//гә-//ке-//кә-//ки-** илкин көкүндән **гә-//кә-** варианты праазәрбајҹан дөврү үчүн мәгбулдур. Гејд едәк ки, проф. Т. Һаҹыјев һаглы олараг түрк дилләриндә **кет, кәл, кир, кәз** сөзләриндә **кә-//ке-//ки-** һиссәсини илкин көк кими көстәрмишдир.[381] Онун фикринҹә **-т, -л, -з, -р** исә узаглашмаг, јахынлашмаг, јеримәк һәрәкәтини мүхтәлиф истигамәтләрдә ичра етмишдир[382]. Һәрәкәт анламында олан илкин көкүн бә'зи вариантлары түрк дилләриндә вә онларын диалектләриндә ишләнир: өзбәк диалектләриндә **гә-** һиссәси «кәлмәк» мә'насыны билдирир. Мүгајисә үчүн гејд едәк ки, Азәрбајҹан дилиндә **кәл-** фе'ли **кә-** мәхрәҹиндә тәләффүз олунур: **кәл бура—кә бура.** Дедикләримиз ону сүбут едир ки, **кәл-** фе'ли тарихән көк дејил, илкин көкдән формалашмыш көвдәдир. Демәли, **кә-** илкин алломорфуна бирикмиш **-л** елементи һәрәкәт анламында олан фе'лин дәгиг истигамәтини јаратмышдыр. Башга сөзлә, һәрәкәти субјектә, објектә, предметә јахынлашдырмышдыр. Һал-һазырда һәрәкәт анламында олан **кә-** һиссәси илә һәрәкәти истигамәтләндирән (субјектә, објектә, предметә ҹәлб едән, јахынлашдыран) **-л** елементинин сәрһәди бир-биринә гајнајыб-гарышмышдыр. Мә'лумдур ки, түркологијада **-л** елементи «мәркәзә чалы-

---

[380] Дил фактлары тәсдиг едир ки, **ге-//ке-//ке-** көкүнүн **је-** варианты да мөвҹуд олмушдур. **Јериш**, **јеримәк**, **јелләмәк**, **јенмәк//енмәк** вә с. сөзләрдә бу варианты бәрпа етмәк мүмкүндүр. **Једәк** сөзүнүн дә **је-** көкүндән формалашдығыны сөјләмәли олуруг: је-д-әк > једәк. Дилимиздәки **јетмәк** фе'линдә **јет-** һиссәсиндән фәргли олараг **једәк** сөзүндә **јед-** мүстәгил морфем кими сабитләшә билмәмишдир. Јазылы мәнбәләрдә **јед-** сөзү «једәк» мә'насында ишләнмишдир: Қатар-катар кызыл девелерини **једдилер** (Бах: Орһан Шаик Көкјај: Деде Коркут һикајеләри. Истанбул, 1985, с. 43). Бурадакы **једдилер** «једәкдә көтүрдүләр» мә'насындадыр.

[281] Т. И. Һаҹыјев. Азәрбајҹан дилинин јазыјагәдәрки изләри һаггында.—Азәрбајҹан филолокијасы мәсәләләри. «Елм» нәшријјаты, Бакы, 1983, с. 26.

[282] Јенә орада.

[283] Этимологический словарь тюркских языков. М., 1980, с. 14.

шан» (јә'ни «мәркәзәгачан»), **-т** елементи исә «мәркәздән-гачан» адландырылмышдыр.[384] Демәли, түрк дилләриндә **-л** вә **-т** елементләри һәрәкәтин истигамәтини бир-бириндән фәргләндирән фонематик јүкү дашымышдыр. Белә ки, **-т** елементи һәрәкәтин истигамәтини мәкандан узаглашдырмыш, **-л** елементи исә онун әксини билдирмишдир. **-л** вә **-т** елементләринин бу фонематик јүкү, әсасән, ашағыдакы сөзләрдә горунмушдур:

кәл-
ал-
әл-
гал- вә с.

-л елементи һәрәкәти јахынлашдырмага хидмәт едир.

ат-
ит-
ет-
кет-
сат-
бат- вә с.

-т елементи һәрәкәти узаглашдырмаға хидмәт едир.

Кәл- фе'линин **кел-** варианты да мөвчуд олмушдур. **Кел-** варианты Орхон-Јенисеј абидәләриндә ишләнмишдир. Анча олурур ерикли. Оғуздантан көрүг **келти**—Еләчә јашадығымыз вахт Оғуз елиндән мүшаһидәчи кәлди. Бурадан белә бир нәтичәјә кәлмәк олур ки, VII әср јазылы абидәләриндән чох-чох әввәлләр **ке-** һиссәси илә **-л** елементинин сәрһәди бир-биринә гајнајыб-гарышмышдыр. Чох күман ки, јазыјагәдәрки дөврдә һәрәкәт анламында олан илкин көкә **«л»** елементи бирикиб гуртармышдыр. Она көрә дә јазылы абидәләрдә көк кими көрүнән **кәл//кел** фе'лини тарихилик бахымындан көвдә адландырмаг даһа дүзкүндүр. Һәрәкәт анламында олан илкин көкдән тәшәккүл тапмыш көвдәләрдән бири дә ермәни дилиндә ишләнән **галис** сөзүдүр. **Галис** сөзү ермәни дилиндә индикки замандадыр вә «**кәлир-**» мә'насыны билдирир. Ермәни дилиндә «ә» инчә саити олмадығы үчүн һәрәкәт анламында олан илкин көкдән формалашмыш көвдә **гал** шәклинә дүшмүшдүр.

[384] Е. З. Қажибеков. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата, 1986, с. 101.

Кирмәк. Түрк дилләриндә **кир-//кир-//ķер-//киј-//гир-** вариантларында ишләнир. Бурада сөз сону **-р//-ј** самити һәрәкәт анламынын истигамәтини билдирмишдир. Демәли, **ки-//ки-//ке-//ги-** һиссәләри илкин көкдүр. Илкин көк **ки://ки** вариантларында ујғур диалектләриндә инди дә ишләнир[285].

КӘЗМӘК. Кәз- фе'ли түрк дилләриндә **кәз-//гез-//гәз-//кез-//кәз-** вариантларында ишләнир. Бу вариантлар **кә-//ге-//гә-//ке-//кә-** илкин көкүндән вә **-з** сөз сону елементиндән ибарәтдир. Илкин көкләрдән **гә-//кә-** вариантыны праазәрбајчан дөврү үчүн мәгбул һесаб етмәк мүмкүндүр. Һәрәкәт анламлы илкин көкә **-л** вә **-з** елементләри бирикәрәк «кәлмәк» вә «кәзмәк» мә'наларыны бир-бириндән фәргләндирмишдир:

Кәл- фе'линин јухарыда гејд етдијимиз **кез-** варианты мәнбәләрдә **киз-//гиз-//киз-** формаларында да ишләнмишдир. Бунлардан **киз-** варианты тарихән ад- фе'л олмушдур. **Киз-** сөзүнүн фе'л гаршылығы «кизләтмәк», «кизләмәк», «кизли сахламаг», «билдирмәмәк»; ад гаршылығы исә «кизли», «кизлинчә», «хәлвәтчә», «әлалтындан»; «чанта», «дағарчыг», «торба», «кисә», «кисәчик», «габ», «дамар», «боручуг», «мүшк» (әтирли маддә) вә с. мә'наларыны билдирмишдир. Фактлар көстәрир ки, **киз** сөзүнүн фе'л мә'насы **кизләтмәк, кизләнмәк** сөзләриндә асемантикләшмишдир. **Киз** сөзүнүн тарихән **гиз-//киз-//кез-//кет-//кеј-//кед** вариантлары олмушдур. Бу вариантлар мәнбәләрдә ашағыдакы мә'наларда ишләнмишдир.[386]

1) «Јаныг»—јә'ни габда мүәјјән әрзағын јанығы мә'насында.

2) «Охун јајы» мә'насында.

[385] Этимологический словарь тюркских языков. М., 1980, с. 47.

[386] Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 292, 293, 294, 303, 304, 305.

3) «Кәзмәк», «вар-кәл етмәк», «кәзиб-доланмаг» мә'насында.

4) «күчлү», «мөһкәм» мә'насында.

5) «Хүсуси талант», «фөвгәл'адә бир истe'дад» мә'насында.

Гејд етдијимиз мә'налардан «күчлү», «гүввәтли», «хүсуси талант», «фөвгәл'адә бир истe'дад» мә'налары мараг доғурур. Бу мә'налар **киз** вариантында **Кизироғлу** антропониминдә асемантикләшмишдир. Демәли, **киз** сөзүнүн нүвә семантикасында «күч», «гүввәт» мә'налары вардыр. «Күч» вә «гүввәт» мә'налары «күчлү, гүввәтли, зорлу, зор, күч апаран, физики гүввә тәләб едән, чох тутарлы, мөһкәм, давамлы, саглам, гүввәтли, мәтанәтли, мәтин, мөһкәм, бәрк» анламларындадыр. Беләликлә, **киз** морфеми **кизир** сөзүндә гејд олунан анламларда асемантик көкдүр. Түрк мәншәли **кизир** сөзү күрдләрдә инсан ады кими ишләнир вә «күчлү, гүввәтли» мә'наларыны билдирир. Мә'лумдур ки, «Короглу» дастанындакы **Кизироғлу** да күрддүр. Чох күман ки, атасы кизир (гүввәтли, күчлү) олдуғу үчүн онун адыны Кизироғлу Мустафа бәј чағырмышлар. «Короглу» дастанындакы «Дурна тели» голунун мәзмунундан да ајдын олур ки, Кизироғлу Мустафа бәј гүввәтли, күчлү игид олмушдур. Буну тәсдиг етмәк үчүн дастандан бир нечә парчаја диггәт јетирәк:

Арвадлар ушагларына гарғыш еләјәндә дејәрдиләр: «Сәни көрүм Кизироғлунун шешпәринә раст кәләсән». Јахуд: Ики гочун башы бир газанда гајнамаз дејибләр (гүввәтли, күчлү, чәсур мә'насында). Одур ки, Кизироғлу да дејирди: «Ја кәрәк Короғлунун ады дејилә, ја мәним».

Дастандакы ше'р парчалары да **Кизир** сөзүнүн «күчлү», «гүввәтли» мә'наларында олдуғуну тәсдиг едир:

Һај дејәндә һаја басар,
Һуј дејәндә һуја басар,
Короғлуну чаја басар,
Кизироғлу Мустафа бәј.[287]

Низәсинин учу ганлы,
Дәлиләри дәмир донлу,
Бир игидди адлы-санлы,
Кизироғлу Мустафа бәј[288].

---

287 Короғлу. Бакы, 1975, с. 123
288 Јенә, орада, с. 122.

Ону да гејд едәк ки, «Астиаг» әфсанәсиндәки **Кирош—Кир** образы да **кир//киз** сөзүнүн «күчлү, гүввәтли» мә'насындан формалашан ад кими диггәтимизи чәлб едир. Бизә белә кәлир ки, **күч**, **кур** сөзләри дә **кир//киз** көкүнүн «күчлү, гүввәтли» анламындан тәшәккүл тапмышдыр.

Киз сөзүнүн «күчлү, гүввәтли» мә'налары мәнбәләрдә **кет//кеј//кед** вариантларында да ишләнир. **Кет//кеј//кед** вариантларынын нүвә семантикасынын мә'на тутуму да мараглыдыр. Белә ки, бу вариантларын һәр бири мәнбәләрдә бир нечә мә'нададыр: «күчлү», «мөһкәм», «кејинмәк», «кејмәк» вә с. Гејд олунан мә'налардан әлавә, гәдим түрк лүғәтиндә **кед//кет** вариантлары «сон», «дал», «арха», «кери (һиссә)», «кетмәк», «көндәрмәк» анламында да ишләнмишдир.

Беләликлә, ајдын олур ки, **гиз//киз//кез//киз//кет//кеј//кед** вариантлары мәнбәләрдә «гүввәтли», «күчлү», «мөһкәм» мә'наларында ишләнсә дә, бунларын һамысы һәрәкәт анламында олан көкүн төрәмәләридир. Һәрәкәт анламында олан көкә бирикмиш **-д, -з, -т, -ј** сөз сону елементләри исә јени мә'налы (гүввәтли, күчлү, мөһкәм, кетмәк вә с.) сөзләри јаратмышдыр:

ки-//ке-//ке
- *-з /киз- „күчлү, гүввәтли/*
- *-т /кет- „кетмәк", „көндәрмәк"/*
- *-ј /кеј- „кејмәк"/*

Һәрәкәт анламында олан **ки-//ке-//ке-** һиссәләринин сөз сону **-з, -т, -ј** елементләринә бирикмәси дилимизин јазыјагәдәрки дөврүндә мөвчуд олмушдур. Она көрә дә һәрәкәт анламында олан көк мәнбәләрдә сөз сону **-з, -т, -ј** елементләринә бирикмиш шәкилдә ишләнмишдир. Әксәр шивәләрдә **киз** сөзүнүн («күчлү, гүввәтли» мә'насынын) **кир//кирдар** вариантлары ишләнир. **Кир//кирдар** сөзү барәдә К. Вәлијева јазыр: «Тарихән әдәби дилимиздә ишләнән **кирдар** фарс сөзү олуб, ејни анлајышы билдирир. Мисал:

Голумда һеч **кир//кирдар** галмиб.

Бөјүк шаиримиз Мирзә Әләкбәр Сабир вахтилә ше'рләриндән бириндә бу ифадәни ишләтмишдир:

Хортданды, хоханды, гојма, кәлди,
Ķирдары јаманды, гојма, кәлди»[389].

Мүәллифин **кирдар** сөзүнү фарс сөзү кими гәбул етмәси фикри илә разылашмырыг. Она көрә ки, **кирдар** сөзүндәки **кир**- һиссәси **киз** сөзүнүн варианты кими түрк мәншәли сөздүр. Бу сөз тарихән «күч, гүввәт» мә'наларында ишләнмишдир.

ҚЕЧМӘК. **Қеч**- фе'ли түрк дилләриндә **кеч//кәч//кеш//** **//кич//күч//геш** вариантларында ишләнир. **Ке-//кә-//ки-//кү-//** **//ге-** һиссәләри һәрәкәт анламында олан көк кими дилимизин јазыјагәдәрки дөврү үчүн мәгбулдур. Көкә бирикмиш сөз сону **-ч, -ш, -с** елементләринин фонематик јүкү бир-биринә чох јахындыр. Түрк дилләриндә бу елементләр ејни фонематик јүкү дашыдыглары үчүн асанлыгла бир-бирини əвәз едирләр. Бу барәдә әввәлдә кениш бәһс олунмушдур. Мараглыдыр ки, Орхон—Јенисеј јазылы абидәләриндә **ашмаг** фе'ли «кечмәк» мә'насында ишләнир: Көгмән **аша** кырғыз јеринә теги сүләдимиз—Көкмән јурдуну кечәрәк гырғыз өлкәсинәдәк гошун чәкдик. Истәр **ашмаг,** истәрсә дә **кечмәк** фе'лләриндә сөз сону **-ш** вә **-ч** елементләри «експрессивлик, чошгунлуг» анламында олан фонематик јүкү дашымышдыр. Бундан башга, мәнбәләрдә **көч**- фе'ли дә «кечмәк» мә'насындадыр[390]. Бу фе'лләрин һәр икиси һәрәкәт анламында олан көкдән төрәмишдир. Ону да гејд едәк ки, Азәрбајчан дилиндә ад вә фе'л кими ишләнән **көч** сөзүнүн нүвә семантикасында фе'л гаршылығы даһа үстүндүр. Демәли, исим кими ишләнән **көч** сөзү һәрәкәтин адыдыр. Бурада фе'л көкү субстантивләшәрәк **көч** исмини јаратмышдыр. Азәрбајчан дилиндәки **күчә** сөзү дә **көч** фе'ли илә ејни јуваја дахилдир. Башга сөзлә, ад вә фе'л кими ишләнән **көч** сөзүнүн **фе'л** коррелаты **күчә** сөзүнүн нүвә семантикасында горун-

[389] К. Г. Вәлијева. Шәрги Абшерон шивәләриндә синонимләр.—Түрк дилләринин лексик-морфоложи гурулушу (елми әсәрләрин тематик мәчмуәси). Бакы, 1981, с. 107.

[390] Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 311.

мушдур. Мараглыдыр ки, гырғыз дилиндә **күчә** сөзү **көчә** шәклиндә ишләнир. Бу да тәсдиг едир ки, «көчмәк, јеримәк, һәрәкәт етмәк» анламлары **күчә** сөзүнүн нүвә семантикасында дашлашмышдыр. Бизә белә кәлир ки, рус дилиндәки **кочевание** «көчмәк, көчәрилик етмәк, көчәри һәјат сүрмәк», көч јери, көч», **кочевник** «көчәри» сөзләриндә **көч**- фе'линин изи галмагдадыр. Бунлардан **кочевать** сөзүнүн **көч** сөзү илә олан әлагәсини Н. Қ. Дмитријев дә нәзәрдән гачырмамышдыр.[391] Бизчә, рус дилиндә «дүшәркә, көч, көч јери, алачыг» мә'наларында олан **кош** сөзүнүн дә **көч** фе'ли илә бағлылығы вардыр. Бу сөзүн мәншәјинә кәлдикдә исә гејд етмәлијәм ки, дилчиликдә **кош** сөзү түрк дилләринә мәхсус дил факты кими тәсдиг олунмушдур[392].

Беләликлә, һәрәкәт анламында олан **ке//кө**- илкин көкүнүн төрәмәләрини ашағыдакы кими вермәк олар:

кү- //ке- //кө- ⟶ *-ч- (көч)—күчә*
кү- //ке- //кө- ⟶ *-ч- (кеч)—кечи, кечид, кечмиш*

ХҮЛАСӘ

Һәрәкәт анламында олан илкин көкләрә сөз сону самитләрин бирикмәси конкрет мә'налы **кетмәк, кәлмәк, кирмәк, кәзмәк, көчмәк** фе'лләрини формалашдырмышдыр. Бу чүр фе'лләрдәки һәрәкәт анламлы илкин көкләр алломорфлардыр. Сөз сону самитләр исә тарихән мөвчуд олмуш гарышыг сәс бирләшмәсиндән диференсиаллашмыш саф фонемләрдир. Мәсәлән; **лт(лд), лш(лс, лч), лп, лк** кими гарышыг сәс бирләшмәсиндән тарихән сафлашмыш фонемләр әрсәјә кәлмишдир: **лт(лд)—л,т,д; лш(лс,лч)—л,ш,с,ч; лп—л, п; лк—л,к.** Бунлардан мүвафиг кәләнләри һәрәкәт анламлы илкин көкләрә бирикмишдир. Она көрә дә һәрәкәт анламлы

[391] Н. Қ. Дмитриев. Строй тюркских языков. М., 1962, с. 538.

[392] Јенә орада.

илкин көкдән јаранмыш фе'лләрдә сонралар јалныз сөз сону самитләр фәргләнмишдир: **кәл-кет; кәл-кәз; кәз-кир; кет-көч.**

Түрк дилләриндә тарихән **нг, рз, рч, чс, рт** кими гарышыг сәс бирләшмәләри дә мөвчуд олмушдур. Бу сәс бирләшмәләри[293] дә сонралар диференсиаллашмагла саф фонемләри јаратмышдыр: **нг-н, г; рз—р, з; рч—р, ч; чс—ч, с; рт—р, т.** Һал-һазырда бу саф фонемләр түрк дилләриндә диалект фәргләри кими өзүнү көстәрмәкдәдир. Түрк дилләриндә **р-з; ч-с, л-ш** вә с. сәс кечидләринин, диалект фәргләринин әсасы да бурадандыр.

«КӨРМӘК» ФЕ'ЛИНИН ТӘШӘККҮЛ ЕТДИЈИ ИЛКИН КӨК

Көрмәк. Бу фе'л түрк дилләриндә **көр//гөр//гор//көр//** **//чөр//күр//кур** вә с. вариантларда ишләнир. А. М. Щербака көрә, фе'лин гәдим формасы **көр** шәклиндә мәгбулдур[294]. Бизчә, јазыјагәдәрки дөврдә гәдим көк **көр** шәклиндә ола билмәзди. Јазыјагәдәрки дөврдә **көр-** фе'линин јухарыдакы вариантларында **көʼ//гө-//го-//кө-//чө-//күʼ//ку-** һиссәләрини илкин көкүн алломорфлары кими гәбул етмәк олар. А. А. Јулдашевә көрә **көр-** фе'ли **кө-** көкүнә вә **-р** формантына ајрылыр[295]. **Кө-** морфеми ујғур диалектләриндә **көрмәк** мә'насында ишләнир[296]. **Кө-** морфеми јазыјагәдәрки дөврдә ад- фе'л синкретлијинә малик моносиллабик гурулушлу илкин көк кими һәм «көрмәк», һәм дә «көз» мә'насында олмушдур. Чох һаглы олараг Һ. Гулијев гејд етмишдир ки, **көр-** фе'линин етимолокијасы **көз** сөзү илә бағлыдыр[297]. Бизә көрә бурада **р—з** мүнасибәтини дә нәзәрә алмаг лазымдыр. Бу мүнасибәти горујуб сахлајан фактлар дилимиздә вардыр: **јармаг—јазмаг, јуху јормаг—јуху јозмаг.** **Кө-//кө-** синкретик көкләри тарихән гыса, јумру, күдә, күдәбој, даирәви мәфһумлары да билдирмишдир. Бу чүр мәфһумларын бир чохунда илкин көкү бәрпа етмәк мүмкүндүр. Професcор Һәсән Мирзәјев бу барәдә јазмышдыр: «**Көдәк, кудул, кодул, комбул** (кө-, ку-, ко-) сифәтләриндә әшјанын гыса олмасы; **кичик, күчүк, көрпә** (ки-, күʼ, кө-) сөзләриндә әшјанын балача , јаинки аз олмасы; **чадра, чадыр, чаршаб, чуха, чул, чувал** (ча-, чу-) исимләриндә әшјанын өртүлмәси, бүрүнмәси; **чаға, чағала, чочуг, чыртдан, чүчә (ча-, чо-, чы-, чү-)** исимләриндә әшјанын кичиклији, балачалығы кими мә'на вә мә'на чаларлығы буна чанлы сүбутдур».[298] Бизә көрә **көк, көтүк, көз, көбәләк, көтәк, көмүр, код** (габ)[299], **кодул, кодуш, конбул, көвдә, көдәк, көдән** (инсанын гарны, боғазы мә'насында), **көј, көл, көлмәчә** вә с. сөзләрдә «јумру», «даирәви» анламлары горунмушдур.

Беләликлә, илкин көкүн фе'л синкретиклији илә бағлы төрәмәләри бунлардыр: **көрмәк, көрүшмәк, көркәзмәк, көстәрмәк** (бу сөзүн **көс-** һиссәси көр-, көз- морфеми илә бағлыдыр) вә с.

Ад синкретиклији илә бағлы төрәмәләр: **көл, көбәләк, көбәк, көвдә, көк, көј, көлмәчә, көз, көн** (дәри), **кор** (гәбир мә'насында) вә с.

Ад синкретиклијинин ичәрисиндә сифәтләр дә мүһүм јер тутур: **кодул, кодуш, комбул//конбул, көдәк//күдәк, күдә** вә с.

Азәрбајчан дилчиләриндән А. Әләкбәров да јазыр ки, **көр** фе'ли **кө-** вә **-р** елементләриндән ибарәтдир вә **кө-//кө-** һиссәси «јумру», «даирәви» анлајышы билдирир[400]. Мараглыдыр ки, **көрүш, көрк**[401], **көркәм, көрүнүш** сөзләри дә **көр**

---

[292] Бу чүр сәс бирләшмәләри барәсиндә әлавә мә'лумат алмаг үчүн бах: Арапчанын түрк дилијле курулушу. Истанбул, 1951, с. 6—44.

[294] Этимологический словарь тюркских языков. М., 1980, с. 79.

[295] А. А. Јулдашев. Глаголы чувственного восприятия.—Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961, с. 300.

[296] Этимологический словарь тюркских языков. М., 1980, с. 78.

[297] Г. К. Кулиев. Сравнительно-исторический анализ лексико-семантического развития глаголов зрения в тюркских языках огузской группы.—Советская тюркология. № 4, Баку, 1976, с. 3.

[298] Һ. Мирзәјев. Азәрбајчан дилиндә фе'л. «Maариф» нәшријјаты, Бакы, 1986, с. 55.

[299] Азәрбајчан дили шивәләриндә **кө-** «биргулплу габ» мә'насында ишләнир (Бах: Б. Б. Әһмәдов. Азәрбајчан дили шивәләриндә фоносемантик сөз јарадычылығы. Бакы, 1994, с. 176).

[400] А. К. Алекперов. Лексическая семантика простых глаголов в современном азербайджанском языке. «Элм», Баку, 1983, с. 136.

[401] Б. Б. Әһмәдов **көрк** сөзүнүн М. Кашғаринин Диванында, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында, «Кутатгу билик»дә вә Азәрбајчан нәсриндә ишләнмәсиндән бәһс етмишдир (Б. Б. Әһмәдов. Азәрбајчан дили шивәләриндә фоно-семантик сөз јарадычылығы. Б., 1994, с. 50). Мүәллиф **көрк** сөзүнүн «көзәллик, көзәл көрүнүш, көзәл» мә'наларыны гејдә алмышдыр (јенә орада). **Көрк** сөзү бу мә'наларын әксини дә билдирир. «Јарамаз, пис, хошакәлмәјән» мә'наларында да ишләнир. Бу мә'налар «ел көркү», «көрк иш», «көрк еләмәк» ифадәләриндә бир даһа тәсдиг олунур.

фе'ли илə ејни јуваја дахилдир. Фактлар көстəрир ки, сөз сону **р-з** елементлəриндəн **-р** елементи даhа чох фе'ллијə (мəс.: көр, дəр, сəр, сүр, дур вə с.) **-з** исə ад—фе'л гаршылығына (мəс.: аз, дүз, газ вə с.) хидмəт едир.

h. Қ. Гулијев **көр** сөзүнү көрмə фе'ллəринə аид семантик група дахил етмиш вə түрк диллəри материаллары əсасында кениш шəкилдə изаh етмишдир[402]. Јазылы абидəлəрдə, о ҹүмлəдəн мүасир түрк диллəринин əксəријјəтиндə **көр** фе'лини вə онун мə'наларыны арајыб-ахтармышдыр. Белə бир нəтиҹəјə кəлмишдир ки, **көр** фе'ли һəм јазылы абидəлəрдə, һəм дə мүасир јакут, алтај, хакас, кумык, тувин, ујғур, башгырд, карачај-балкар, татар, гырғыз вə с. диллəрдə «көрмəк» мə'насында ишлəнир.[403] Мүəллифин апардығы мүгајисəлəрə көрə **көр** фе'ли «көрмəк» вə «бахмаг» мə'насындан əлавə «табе олмаг» мə'насыны да ифадə етмишдир. Бу мə'на гəдим түрк јазылы абидəлəриндə ишлəнмишдир[404]; Türk budun Tabγacqa **körür** ärti-тюркский народ был в подчинении у государства Табгач. Азəрбајҹан дилиндə бу мə'на **бах** фе'линин ифадə етдији мə'наја ујғун кəлир. Мəсəлəн; Кафедрада чалышан əмəкдашларын һамысы мүдирə **бахыр.** Бурада **бахыр** сөзү «табе олур» мə'насына ујғундур. Бизə белə кəлир ки, «табе олмаг» мə'насы «бағланмаг» анламы илə сəслəшир. Она көрə дə **көрмəк** фе'линин нүвə семантикасында дашлашмыш «бағланмаг» анламынын олмасы да мараг доғурур. Белə бир фикир сөјлəмəли олуруг ки, **көрмəк** фе'линин тəшəккүл етдији илкин синкретик көкүн нүвə семантикасында тарихəн «бағланмаг» анламы да олмушдур. Бу бахымдан проф., док. Нəҹмəддин Һаҹыеминоғлунун мөвгеји бизим фикримизə əн тутарлы дəстəкдир. О, илкин **кө-** көкүнүн «бағламаг» мə'насыны дил фактларында бəрпа етмишдир[405]: **көк<кө-к** «ағачы вə биткини торпаға бағлајан үнсүр», **көлə<көл-ə** «ағасына бағлы инсан», **кор<ко-р** «јəни көзү бағлы, көрмəјəн» вə с. Азəрбајҹан дилиндə **кө//кə** илкин көкүнүн «бағламаг» анла-

402 Г. К. Кулиев. Сравнительно-исторический анализ лексико-семантического развития глаголов зрения в тюркских языках огузской группы.—Советская тюркология, № 4, Баку, 1976, с. 3—6.

403 Јенə орада. с. 5.

404 Јенə орада.

405 Проф. Др. Нечметтин Һаҹыеминоглу. Түрк дилинде јаны бакымындан филлер. Анкара, 1991, с. 27.

мы илə бағлы олан излəри **көзəмə** «һəр һансы ҹырыг, дешик јери тикмə, јамама», **көзəмəк** «һəр һансы ҹырыг, дешик јери тикмəк, јамамаг» сөзлəриндə горунур. Бурадан да көрүнүр ки, илкин көк синкретик олмуш, ад—фе'л корре латлылығыны дашымышдыр. Һал-һазырда илкин синкретик көк төрəмə сөзлəрдə дашлашмышдыр. Төрəмə сөзлəрдə—ад лар вə фе'ллəрдə илкин көкүн дашлашмасы синкретиклијə мəхсус хүсусијјəтин галығыдыр.

Марағлы бир дə одур ки, **көрмəк** фе'линин Азəрбајҹан дилиндəки мə'наларында «бағламаг, бағланмаг» анламларыны тəсəввүрə кəтирмəк мүмкүндүр. Чох күман ки, **көрмəк** фе'линин мə'наларында дашлашмыш олан «бағламаг, бағланмаг» анламларыны түрк диллəринин һəр бириндə, о ҹүмлəдəн Азəрбајҹан дилиндə бəрпа етмəк олур. Бунун доғрулуғуну тəсдиглəмəк үчүн **көрмəк** фе'линин мə'наларына диггəт јетирəк[406]; «Көзлəри илə гаврамаг. Өз көзү илə көрмəк»; «Тəсадүф етмəк, растлашмаг»; «Баша дүшмəк, анламаг, дујмаг, һисс етмəк»; «Көрмəјə наил олмаг, гисмəт олмаг, нəсиб олмаг»; «Тəсəввүрүнə кəтирмəк, фикрəн тəсəввүр етмəк, хəјалына, көзүнүн габағына кəтирмəк»; «Мүəјјəн етмəк, бəлли етмəк, ашкара чыхармаг»; «Чатмаг, бəс елəмəк, кифајəт етмəк»; «Көрүшүб данышмаг, көрүшүб мəслəһəтлəшмəк, разылығыны алмаг», «Етмəк, иҹра етмəк, јеринə јетирмəк», «Кечирмəк, чəкмəк, кирифтар олмаг, уграмаг», «Кəзмəк, јашамаг, олмаг» вə с. Бу мə'наларын һəр биринин нүвəсиндə «бағламаг», «бағланмаг» анламлары дашлашмыш мөвгедəдир. **Көрдүм дејəн олмады**—һеч кəс көрмəди, тапылмады, итди, јоха чыхды; **Көрдүјүнү көтүрмəк**—көрдүјү шеји јадда сахламаг, тез өјрəнмəк, зеһнəн гаврамаг; **Көз көрə-көрə**—көз көрдүјү һалда, һамынын көзү габағында, ачыг-ашкар; **көрə-көрə**—бир шеји көрдүјү һалда, билдији һалда, билə-билə ифадəлəринин вə **мəслəһəт көрмəк, исти-сојуг көрмəк, јолуну көрмəк** мүрəккəб фе'ллəринин нүвə семантикасындакы «һəр һансы бир шејə бағланмаг» анламы **көрмəк** фе'линин «бағламаг» анламы илə илишкəлидир. Һ. Қ. Гулијев **көр** фе'линин гəдим түрк јазылы абидəлəриндə «дадмаг, көрмəк, һисс етмəк, ачысыны чəкмəк, кечирмəк, малик олмаг, мүшаһидə етмəк» мə'нала-

406 Азəрбајҹан дилинин изаһлы лүғəти. III ч., «Елм» нəшријјаты, Бакы, 1983, с. 197—198.

рында ишләндијини көстәрмишдир[407]. Бу мә'налар огуз групу түрк дилләриндә ишләнмир. Азәрбајчан дилиндә истисна һал кими **пис күн көрмәк** ифадәсиндә һәмин мә'наларын бә'зиләри горунмушдур.

Марагλыдыр ки, **көр** фе'ли бир сыра түрк дилләриндә «гуллуг етмәк», «гајғысына галмаг», «көз јетирмәк» мә'наларында ишләнир[408]: јакут дилиндә «гуллуг етмәк», хакас вә карачај-балкар дилләриндә «гајғысына галмаг», алтај дилиндә «көз јетирмәк». Түрк дилләринин огуз групунда, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә[409] бу мә'налар **бах-** фе'ли илә ифадә олунур: Хәстәјә **бахмаг.** Атлара **бахмаг**//Нәзарәт етмәк, көз гојмаг, көз-гулаг олмаг; үстүндә көзү олмаг, гаровул чәкмәк.

«КҮЛМӘК» ФЕ'ЛИНИН ТӘШӘККҮЛ ЕТДИЈИ ИЛКИН КӨК

КҮЛМӘК. Күл- фе'ли түрк дилләриндә, әсасән, **күл//**//**гүл//күл** вариантларындадыр. Түркологлардан А. М. Щербак бу фе'лин гәдим формасыны **күл** шәклиндә гәбул етмишдир.[410] Бизчә, А. М. Щербакын гәбул етдији форманы тарихилик бахымындан көк кими јох, көвдә кими гәбул етмәк лазымдыр. **Күл-** фе'линин түрк дилләриндәки вариантларында **кү-//гү-//кү-** елементләри дилимизин јазыјагәдәрки дөврүндә ад—фе'л синкретиклијинә малик олмушдур. **Күл-** фе'ли, о чүмләдән, **күн** вә **күнәш** исимләри дә һәмин синкретик көкүн төрәмәләридир. Јери кәлмишкән ону да гејд едәк ки, ад—фе'л гарышылығына малик **аз** сөзү дә аз танрысынын (күнәш танрысынын) ады олмушдур. Фикримизчә, **аз** танрысы (күнәш танрысы) һәм дә **гү-//кү-** морфеми илә дә адландырылмышдыр. Мә'лумдур ки, илк халг әфсунлары дөрд мүһүм үнсүрлә бағлы олмушдур. Онлардан бири дә мәһз од—күнәшдир. Од—күнәшлә баглы әфсунлар вә нәғмәләр дә дејиләнләри тәсдигләјир.[411]

---

407 Г. Қ. Кулиев. Көстәрилән әсәр. сәһ. 6.
408 Јенә орада.
409 Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти, I ч., «Елм» нәшријјаты, Бакы, 1966, с. 208.
410 Этимологический словарь тюркских языков. М., 1980, с. 99.
411 Бах: Азад Нәбијев. Әфсунлар вә әски инамлар.—Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. «Елм», Бакы, 1984, с. 218—220.

Азәрбајчан дилиндә ад—фе'л кими ишләнән **күл** сөзүнүн фе'л коррелатында **-л** елементи «мәркәзәгачан» анламда олан фонематик јүкү тәнзимләмишдир. Бу мә'нада **-л** елементи һәрәкәти субјектин өзү үзәриндә һәлл етмиш вә ишин нәтичәсинин тәзаһүрү субјектин өзүндә олмушдур. Мәсәлән; **күл-** («күлмәк» мә'насында) сөзүндә «күлмәк» мә'насы субјектин өзүнә аиддир, ишин нәтичәси исә (јә'ни күлмәк) субјектин өзүндә тәзаһүр етмишдир. Һәрәкәтин субјект үзәриндә ичрасыны тә'мин едән фе'лин гајыдыш нөвүнүн шәкилчиси **-ыл, -ил, -ул, -үл «л»** елементинин фонематик јүкүнү ән әлверишли шәкилдә ифадә едән формантдыр. Мәсәлән; **күл ачылды; һава ачылды. «Л»** елементинин «мәркәзәгачан» анламда олан фонематик јүкү, о чүмләдән субјектин өз үзәриндә иш ичра етмәси бир сыра шәкилчиләрдә дә горунмушдур.

I. Фе'л дүзәлдән **-ал, -әл, -л** шәкилчиси. Мәсәлән; **гарал, гысал, учал, азал, чохал, көһнәл, јекәл, дүзәл, дурул.**

II. Садәләшмиш икиһечалы фе'лләрдә **-л** шәкилчиси. Мәсәлән; **јүксәл, көдәл, кичил.**

III. Сәс тәглидли сөзләрдән дүзәлмиш фе'лләрдә **-ыл, -ил, -ул, -үл** шәкилчиси. Мәсәлән; **зырылдамаг, кикилдәмәк, донгулдамаг, дүдүләмәк.**

IV. Адлардан фе'л дүзәлдән **-лаш, -ләш** шәкилчиси. Мәсәлән: **лахталашмаг, јохсуллашмаг, јахшылашмаг, јүнкүлләшмәк, көзәлләшмәк.**

V. Адлардан фе'л дүзәлдән **-лан, -лән** шәкилчиси. Мәсәлән; **лахталанмаг, јахшыланмаг, јашылланмаг, көпүкләнмәк.**

VI. Мүасир Азәрбајчан дилиндә десемантикләшмиш, даһа чох көмәкчи фе'лә чеврилмиш **ол** сөзү. Мәсәлән: мане **олмаг,** һазыр **олмаг,** дост **олмаг. Ол** фе'линдән **«л»** елементинин фонематик јүкүнү белә көстәрмәк олар:

а) **Ол** фе'линин көмәкчиләшмәдән шәкилчиләшмәјә доғру инкишафы илә баглы јаранмыш **-л** шәкилчиси. Мәсәлән; **јумрулмаг** (јумру+олмаг), **гочалмаг** (гоча+олмаг), **көһнәлмәк** (көһнә+олмаг), **учалмаг** (уча+олмаг), **гысалмаг** (гыса+олмаг). Мисаллардакы **-л** шәкилчиси **олмаг** фе'линин мә'насыны дашыјыр. **-Л** шәкилчисинин фонематик јүкү **олмаг** сөзүнүн мә'насына бәрабәр олур.

б) **Бичилмәк, әкилмәк, сәпилмәк, дәрилмәк, кәрилмәк** вә с. типли сөзләрдә **-ил** шәкилчиси **олмаг** сөзүнүн мәзмунундадыр:

бичилмәк—бич олмаг
әкилмәк—әк олмаг
сәпилмәк—сәп олмаг
дәрилмәк—дәр олмаг
кәрилмәк—кәр олмаг

в) **Ағармаг, бозармаг, көјәрмәк, гопармаг** типли сөзләрдә **-ар, -әр** шәкилчиси **олмаг** сөзүнүн мәзмунундадыр:

ағармаг—ағ олмаг
бозармаг—боз олмаг
көјәрмәк—көј олмаг
гопармаг—гоп олмаг

г) **Саралмаг, гаралмаг** типли сөзләр сәс фәргләнмәси һадисәсинә уграјараг **сарармаг, гарармаг** формасына дүшүр:

саралмаг—сарармаг (сары+олмаг)
гаралмаг—гарармаг (гара+олмаг)

Мисаллардакы **-ал** вә **-ар** шәкилчиләри (-ал//-ар) **ол** сөзү илә ејни етимоложи јуваја дахил олур.

Бу чүр мүгајисәни тәсдиг едән дил фактлары инандырычы көрүнүр. Һәм дә **олмаг** сөзүнүн десемантикләшмә сәбәбинә шүбһә јери галмыр. Белә бир нәтичәјә кәлирик ки, **ол**- фе'линин дилимиздә десемантикләшмәсинин әсас сәбәби одур ки, о шәкилчиләшмәјә доғру инкишаф хәтти кечмиш вә шәкилчиләшмишдир.

«КӘСМӘК», «ГЫРМАГ», «ГЫЈМАГ» ФЕ'ЛЛӘРИНИН ТӘШӘККҮЛ ЕТДИЈИ ИЛКИН КӨК

КӘСМӘК. Түрк дилләриндә бу фе'лин **ор//ур//ој//выр//ора** вариантлары да вардыр. **Ор** варианты Азәрбајчан дилиндә **орду** вә **ораг** сөзләриндә асемантик көк кими ишләнир[412]. Мәнбәләрдә бу вариант «вурмаг» мә'насыны да билдирмишдир.

[412] Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974, с. 468.

Азәрбајчан дилиндә «кәсмәк» анламында олан **кәс**- фе'ли гәдим түрк лүғәтиндә **кеш//кес** вариантларында ишләнмишдир.[413] Вариантлардакы **-ш** вә **-с** елементләринин дашыдыглары фонематик јүк мә'нада һеч бир дәјишиклик јаратмамышдыр. **Кә**- һиссәси исә јазыјагәдәрки дилдә тарихән «кәсмәк» анламыны билдирмишдир. **Кә**- көкү Азәрбајчан дилиндә **кәрки, кәрәнти, кәсик, кәртмәк, кәтмән, кәрмә** вә с. сөзләрдә горунмушдур. Бунлардан **кәрмә** диалект сөзүдүр вә Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин мәктәби» повестиндә ишләнмишдир: Мәһәммәдәли әминин һәјәтинин ашағы тәрәфиндә бир јекә **кәрмә** галағы вар иди.[414] Мүасир Азәрбајчан дилиндә **кә**- көкүнүн «кәсмәк» анламындан төрәјән сөзләр, әсасән, ашағыдакылардыр:

кәс- **кәрәнти** **кәтмән** **кәрки** **кәрпич** **кәртмәк//чәртмәк** **кәрмә**[415]	кә- көкүнүн «кәсмәк» анламындан төрәјән сөзләр
кәзмәк—бу сөз әксәр диалектләрдә, о чүмләдән Дәрәләјәз шивәсиндә даһа кениш шәкилдә «кәсмәк» мә'насында ишләнир: ағачы үч-дөрд јердән **кәзибдир**. **Кәз** сөзү башы кәсилмиш, ојулмуш, чапылмыш, јарылмыш дик мә'насында да «кәсик, кәсмәк» анламыны горумушдур. Лакин **кәзмәк** фе'линин бу мә'налары Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәтиндә өз әксини тапмамышдыр[416].	кә- көкүнүн «кәсмәк» анламындан төрәјән сөзләр

[413] Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 310.
[414] Чәлил Мәммәдгулузадә. Әсәрләри, I чилд, Бакы, 1983, с. 265.
[415] **Кәрмә** малын, гојунун пејининин гурудулуб кәсилмәси илә һазырланыр вә јаначаг кими истифадә олунур.
[416] Бах: Һәсән Мирзәјев. Азәрбајчан дилиндә фе'л. Бакы, 1986, с. 175.

Кәдик—кәдик сөзү **«кә»** вә **«дик»** һиссәләриндән ибарәтдир вә кәсик дик, кәсилмиш дик мә'насыны верир.

Кә- көкү илә јахынлыг јарадан төрәмә сөзләри дикәр дилләрдә дә мүшаһидә етмәли олуруг. Бу гәбилдән олан ашағыдакы сөзләр диггәти даһа чох чәлб едир.[417]

Картвел дилиндә **кас** «кәсмәк, доғрамаг»; урал дилиндә **кäсл//кесä** «бычаг, тијә», дравид дилләриндә **касс** «дишләмәк"; алтај дилләриндә **kasä** «кәсмәк, доғрамаг»; әрәб дилиндә **qss** „бычаг"; гәдим јәһуди дилиндә **ksh** „кәсмәк, ајырмаг"; әрәб дилиндә **ksm** «хырда һала салмаг»; аккад дилиндә **ksm** „кәсмәк"; әрәб диличдә **ksr** „гырмаг, сындырмаг"; әрәб дилиндә **qsm** «ајырмаг»; картвел/сван дилиндә **kc̆** „доғрамаг, кәсмәк" вә с.

Бизим арашдырмалар тәсдиг едир ки, **гырмаг** вә **гыјмаг** фе'лләринин тәшәккүл етдији илкин көклә **кәсмәк** фе'ли ејни етимоложи јувада бирләшир.

Гыј- фе'ли гәдим түрк лүғәтиндә «әјмәк, кәсмәк, өз сөзүндән кери дөнмәк, әјри» мә'наларында ишләнмишдир. Мараглыдыр ки, Учар рајонунда **гыј** сөзүнүн «әјри» мә'насыны **гыр** сөзү билдирир[418]. **Гыр** вә **гыј** сөзләриндә **гы**- илкин көкү сөз сону **-ј** вә **-р** елементләринә бирикмишдир. Бу илкин көк **кәсмәк** фе'линин тәшәккүл тапдығы илкин көклә алломорфлуг јаратмышдыр: **кә-//гы-**.

Гыј сөзү түрк дилләриндә **гыј//гыт//гыд** вариантларында «кәсмәк, гырмаг, әјри» мә'наларыны билдирир[419]. Бурадакы «кәсмәк, гырмаг» мә'налары тәсдиг едир ки, **гыр** вә **гыј** сөзләри ејни мәнбәдәндир. Азәрбајчан дилиндә **гыј** сөзүнүн «кәсмәк» мә'насы **гыјым-гыјым** сөзүндә мүһафизә олунмушдур. Бу сөз истәр тарихән, истәрсә дә мүасир дилимиздә тә'јинедичи вә нумератив хүсусијјәт дашымышдыр: **гыјым-гыјым** доғрамаг//парча-парча доғрамаг, тикә-тикә доғрамаг. «Китаби-Дәдә Горгуд» епосунда **гыјым-гыјым** сөзү **гыјма-гыјма** кими ишләнмишдир: **гыјма-гыјма** ағ әтиндән чәкүн, гара гаурма бишүрүб, гырг бәк гызына иләтүн[420]—Аг этиндән гыјма-гыјма чәкин, гара говурма бишириб, гырх бәј гызына апарын; Ики талусындан чәнкәлә санчун, **гыјма-гыјма** ағ әтиндән чәкүн[421]—Ики күрәјиндән чәнкәлә санчын, гыјма-гыјма аг әтиндән чәкин.

[417] Бах: В. М. Иллич-Свитыч. Опыт сравнения ностратических языков. М., 1971, с. 320. Мисаллар бу китабын көстәрилән сәһифәсиндән сечилмишдир.

[418] Бах: Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти. Бакы, 1964, с. 138.

[419] Бах: Е. З. Кажибеков. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата, 1986, с. 64.

Е. З. Кажибековун тәдгигатларындан ајдын олур ки, **гыј** сөзү **кыј** формасында түрк дилләриндә ишләнир: «кәнар, һашијә» мә'наларыны билдирир.[422]. Бу мә'налары Азәрбајчан дилиндә дә бәрпа етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән; Азәрбајчанда ушаг ојунлары ичәрисиндә бир **гыј-гыј** ојуну вардыр. **Гыј-гыј** ојуну квадрат формасында олан хәтләрин ичәрисиндә апарылыр. Бу квадратларын сајы 6, 8, 10 вә с. мигдарда олур. Ојунун гајдаларына көрә квадрат хәтләрдән кәнара чыхмаг олмаз. Бизә белә кәлир ки, ојунун «гыј-гыј» адланмасы ики сәбәблә бағлы ола биләр. Биринчиси, квадрат формасынын кәсилиб һиссәләрә бөлүнмәси илә бағлы олараг ојун **гыј-гыј** адландырылмышдыр. Көрүнүр ки, **гыј** сөзүнүн «кәсмәк» мә'насы әсас көтүрүлмүшдүр. Икинчиси, ојунун шәртләринә көрә квадратлардан бир-бир кәнара, һашијәјә чыхаркән хәтләри тапдаламаг гадағандыр. Буна көрә дә **гыј** сөзүнүн «кәнар, һашијә» мә'насына ујғун олараг ојуна **гыј-гыј** ады верилмишдир. Мүгајисә үчүн гејд едәк ки, **Кијев** сөзү дә **гыј** сөзүнүн «кәнар, һашијә» мә'насы илә илишкәлидир. Бу барәдә проф. Т. Һачыјевин шәрһи дә инандырычыдыр: «Ола биләр ки, шәһәрин ады (Кијев шәһәри нәзәрдә тутулур—Б. Х.) «гыј», «киј» сөзүндәндир. Бу да түркчәдир, мәһз түркчәдир: «һүдуд», «сәрһәд», «гыраг» мә'наларыны верир. V әсрдә шәһәр (Кијев шәһәри—Б. Х.) көмрүк мөвгејиндә иди, сәрһәд, гуртарачаг иди. Көрүнүр, һәмин түркчә мә'на славјанчаја «окраина» (кәнар, гыраг) тәрчүмә олунмуш вә өлкәјә Окраина дејилмиш, сонра Украина (Украјна) шәклини алмышдыр»[423].

[420] Китаби-Дәдә Горгуд. Бакы, 1988, с. 46.

[421] Јенә орада, с. 47.

[422] Бах: Е. З. Кажибеков. Көстәрилән әсәр. с. 64.

[423] Мурад Адчы. Гыпчаг чөлүнүн јовшаны (проф. Тофиг Һачыјевин тәрчүмәсиндә вә редактәси илә). Бакы, 1997, с. 39.

Гыј сөзүнүн «кәнар, һашијә» мә'налары **гыј вурмаг, гыј чәкмәк** ифадәләриндә метафорик маһијјәт кәсб едәрәк өз изини јашатмышдыр. Мәсәлән; гартал ади учушундан кәнара чыхараг **гыј** вурур. Ашыг маһныны ифадә едәркән һашијәјә чыхыр вә **гыј чәкир.** Бизә белә кәлир ки, бурадакы **гыј** сөзләри «кәнар, һашијә» мә'налары илә бағлыдыр. Ејни заманда **гыј вурмаг, гыј чәкмәк** ифадәләриндәки **гыј** сөзү метафорик бир вәзијјәтдәдир. Әдәби дилимизин гәрб груп диалект вә шивәләриндә даһа чох характерик олан **гыјламаг** сөзү вардыр. **Гыјламаг** «сәсләмәк, чағырмаг» мә'наларындадыр. Бу, ади сәсләмә, чағырма дејилдир. Белә ки, **гыјламаг** истәјән һәр һансы адам өз сәс тонундан кәнара, һашијәјә чыхыр. Кими исә бу чүр сәсләјир, чағырырса она гыјлама дејилир. **Гыјламаг** сөзүндә дә **гыј-** вә **-ла** һиссәләри бирикмиш вәзијјәтдә ишләнир: **гыјламаг<гыј-ла-маг.**

«СЫНМАГ» ВӘ «СЫХМАГ» ФЕ'ЛЛӘРИНИН ТӘШӘККҮЛ ЕТДИЈИ ИЛКИН КӨК

Сынмаг. Бу фе'л «Китаби-Дәдә Горгуд» епосунда **сы-//сын-** вариантларында ишләнмишдир[424]: Оғлан анасынын сөзин **сымады** (с. 40); Атам Газан намусыны **сымајасан** (с. 47); Уруз бабасынын сөзин **сымады,** гајыдуб кери дөнди (с. 71); Аған Газанын намусыны **сындырајынмы** (с. 47); Јағы басылды, дүшмән **сынды.** Гәдим лүғәтиндә дә **сы-** сөзү көк кими ишләнмишдир[425]. Демәли, **сы-** гәдим көкдүр. Бу көк **сын-** фе'линдә асемантикләшмишдир. М. Кашғаринин лүғәтиндә дә **сы-** көкү «гырмаг, сындырмаг» мә'насында гејдә алынмышдыр; ol otung **sidı**=o, odun kırdı[426]; züp kudrukta diçek **sıma**[427]=deriyi yüzdükten sonra biçağı kuyruğunda kırma. Мәшһур түркологи гејд етмишдир ки, бу сөз биринин бир шеј гырдығы заман сөјләнмишдир[428]: **sidi** nengni=neşneyi kırdı. Лүғәтдә **сы-** көкүнүн „позмаг, јенмәк, гәләбә етмәк" мә'налары да вардыр[429]; kız kapakı **sidi**=kızın kızlığını bozdu[430]; ol süni **sidi**=o, askeri yendi[431]. Әкәр јазылы мәнбәләрдә «сынмаг» мә'насында ишләнән **сы-** көкү олмасајды, онда **сын** фе'линдә **сы-** һиссәси илә **-н** елементинин сәрһәдини мүәјјәнләшдирмәк чәтин бир проблемә чевриләрди. Чүнки «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларындан сонракы јазылы абидәләрдә **сы-** көкүнә демәк олар ки, раст кәлмирик. Ј. Мәммәдовун арашдырмалары да дејиләнләри тәсдиг едир. О јазыр: «Бу фе'л дә (јә'ни сы- Б. Х.) түрк дилләриндә ән гәдим сөз көкләриндәндир»[432]. Ј. Мәммәдов даһа сонра давам едәрәк гејд едир: «Сы- (сындыр) сөзү, көрүнүр, XIII—XIV әсрләрдән гејри-фәал сөзләр сырасына кечмиш, сонракы дөвр јазылы абидәләримиздә ишләнмәмишдир. Һәлә «Китаби-Дәдәм Горгуд» бојларында сы- фе'лилә јанашы онун гаршылығы олан сындыр- фе'ли дә ишләнмиш вә көрүнүр, кетдикчә сы- сөзү асемантикләшәрәк дилдән чыхмышдыр. Инди јалныз **сынмаг, сындырмаг, сыныг** вә с. сөзләрдә онун изи галмышдыр[433]. «Китаби-Дәдә Горгуд» епосунда **сы-** фе'ли «сындырмаг» мә'насында да олмушдур: Оғлан анасынын сөзин **сымады**[434]—Оғлан анасынын сөзүнү сындырмады. Бу дил фактындан ајдын олур ки, **сы-** фе'ли тарихән һәм тә'сирли, һәм дә тә'сирсиз олмушдур. Бу фе'л «сынмаг» мәнасында ишләндикдә тә'сирсиз фе'л кими чыхыш етмишдир. «Сындырмаг» мә'насында олдугда исә тә'сирли олмушдур. Демәли, тарихән ејни фонетик габыгда јерләшән фе'л һәм тә'сирли, һәм дә тә'сирсиз олмушдур. Ејни фонетик габыгда јерләшән фе'лләрин тарихән һәм тә'сирли, һәм дә тә'сирсизлији мүасир Азәрбајчан дилиндә дә горунур. Мәсәлән; **баш-**

---

424 Мисаллар «Китаби-Дәдә Горгуд». Бакы, 1988-чи ил китабындан сечилмишдир.

425 Древнетюркский словарь. М., 1969, с. 502.

426 Divanü luğat-it-Türk. III. c., Ankara, 1992, s. 249.

427 Јенә орада. I ч., с. 473.

428 Јенә орада. I ч., с. 282.

429 Јенә орада. IV ч., с. 510.

430 Јенә орада. I ч., с. 382.

431 Јенә орада. III ч., с. 249.

432 Јунис Мәммәдов. Азәрбајчан дилиндә сөзләрин лексик-семантик инкишафы. Бакы, 1987, с. 41.

433 Јенә орада.

434 Китаби-Дәдә Горгуд. «Јазычы», Бакы, 1988, с. 40.

ла, ишлә, кәз, оху вә с. фе'лләр һәм тә'сирли, һәм дә тә'сирсиз олур: Мән мәгаләни ишләмәјә **башладым** (тә'сирли)—Дәрс **башланды** (тә'сирсиз); Јазыны тәзәдән **ишләдим** (тә'сирли)—Паркда **ишләдим** (тә'сирсиз); Сәни **кәздим**//**ахтардым** (тә'сирли)—Бакыда **кәздим** (тә'сирсиз); Әсәри **охудум** (тә'сирли)—Университетдә охудум (тә'сирсиз).

«Қитаби-Дәдә Горгуд» епосунда **сы-** фе'ли илә бәрабәр **сындыр-** фе'ли дә ишләнмишдир: Сән јалнуз көзлә мән Огузы **сындырмышдым**[435].—Јалныз көзлә мән огуз јурдуну әсир етдим. Көрүндүјү кими, абидәдә **сындыр-** фе'линин «әсир етмәк, табе етмәк» мә'на вариантлары олмушдур. Ону да гејд едәк ки, **сы-** көкүндән **сых-** фе'ли дә төрәмишдир. **Сы-** көкүндән **сых-** фе'линин әмәлә кәлдијини Е. З. Қажибеков да тәсдигләмишдир[436]. **Сых-** фе'линдә сөз сону **-х** елементинин **сы-** һиссәсинә бирикмәси дилимизин јазыјагәдәрки дөврү илә бағлыдыр. Она көрә дә јазылы мәнбәләрдә **сы-** көкү «сыхмаг» мә'насында ишләнмәмишдир. Беләликлә, **сын-** вә **сых-** сөзләриндәки сөз сону елементләр **сы-** көкүнү фоносемантик чәһәтдән сәчијјәләндирмишдир:

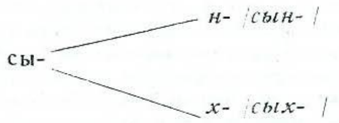

Көрүндүјү кими, сөз сону елементләрин дашыдыглары фонематик јүк «сыхмаг» вә «сынмаг» анламларыны бир-бириндән фәргләндирмишдир. **Сы-** көкүнүн алломорфларыны тунгус-манчур дилләриндә мүшаһидә едирик. Мәсәлән; ороч дилиндә **си̅-** [437] «сыхмаг, сыхыб чыхартмаг, сағмаг», манчур дилиндә **си-**[438] «тутмаг, тыхамаг, гапамаг, дүртмәк, долдурмаг» мә'насында ишләнән көкләрдир. Јахуд; нанај

---

[435] Қитаби-Дәдә Горгуд. Бакы, 1988, с. 102.

[436] Е. З. Қажибеков. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата, 1986, с. 69—70.

[437] Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. II т., Л., 1977, с. 93.

[438] Јенә орада. с. 100.

дилиндә **си-**[439] көкү «тутмаг, тыхамаг, гапамаг, бағламаг, мыхламаг, кип бағламаг» мә'наларындадыр. Көк алломорфларын вә онларын мә'наларынын мүгајисәсиндән ајдын олур ки, тунгус-манчур, о чүмләдән түрк дилләриндә **сыхмаг** фе'ли ејни мәнбәдән тәнәккүл етмишдир. Бундан башга санскрит дилиндә «выжимать, выдавливать» мә'наларыны билдирән **su**[440] сөзү вардыр. Бу сөз дә мүгајисәјә чәлб олунан сөзләрә ејни етимоложи јувада бирләшир.

Илкин көкүн изи чин дилиндә јени-јени мә'налар кәсб етмәклә ишләнир. Бу да илкин көкүн тарихини ерадан әввәлки дөврләрә апарыб чыхарыр. Һәм дә бизим ерадан әввәл тәхминән һун дөврүндә түрк вә чин дилләри арасында олан контакт әлагәләри бу гәбилдән олан дил фактлары илә тәсдиг олунур. Түрк дилләриндән фәргли олараг чин дилиндә илкин көкүн семантик диференсиасијасы даһа кениш характер алмышдыр. Чин дилиндә семантик диференсиасијаны да нәзәрә алмагла илкин көкүн ифадә етдији мә'налары, әсасән, ашағыдакы кими груплашдырмаг мүмкүндүр.

а) «Сыхмаг, тутмаг, бирләшдирмәк» вә с. мә'наларла бағлы илкин көкүн семантик төрәмәләри:

си́[441] «бирләшдирмәк, битишдирмәк, бағламаг»; «бир јерә јығмаг»; «бир јердә, бирликдә»; «һамы».

б) «Бағламаг, сыхмаг» мә'насы илә бағлы семантик төрәмәләр:

Си́[442] «бағламаг, өртмәк»; **се́**[443] «бағламаг, сарымаг, дүјүнләмәк, дүјүн»; **се́** «полун дешијини тутмаг//тыхамаг//гапамаг»; **си́**[444] (данышыгда се́) «әлдә тутмаг», «бирләшдирмәк, битишдирмәк, бағламаг».

в) «Бағламаг, сыхмаг» мә'насы илә јахын олан вә јахын олдугу гәдәр дә семантик чәһәтдән узаглашан төрәмә мә'налар:

---

[439] Сравнительный словарь тунгуво-маньчжурских языков. II т., Л., 1977, с. 100.

[440] Санскритско-русский словарь. М., 1978, с. 732.

[441] Қитайско-русский словарь М., 1959. с. 352.

[442] Јенә орада.

[443] Јенә орада, с. 795.

[444] Јенә орада. с. 396.

си[445] «боғмаг», габағыны алмаг»; «сөндүрмәк, кечирмәк (оду)»; «сөнмәк, сөнүб кетмәк».

г) «Бағламаг, өртмәк» мә'насы илә бағлы олараг јаранмыш вә бу мә'надан узаглашмыш семантик төрәмәләр:

ци, си[446] «јурд, сығыначаг, далдаланачаг јер»; «јорғандөшәк, јатаг, јатаг јери»; «гуш јувасы».

ғ) «Бағламаг, өртмәк» мә'насы илә әлагәсини итирмиш семантик төрәмәләр:

сы[447] «кизли»; «кизли севки әлагәләри» «истәкли, әзиз»; «ојнаш, севкили».

д) «Сындырмаг, сыхмаг» мә'налары илә әлагәсини итирмиш семантик төрәмәләр:

сы[448] «хырда, хырда шеј, хырда-хуруш»; **си**[449] «чат, чатламыш јер, јарыг, дешик, дәлик; **сә, шә**[450] «кәлә-көтүр»; «гырмаг, чырмаг, јыртмаг, чырыг-чырыг етмәк, дешмәк».

е) «Сынмаг» мә'насындан узаглашмыш (нәјинсә сынмасы, үрәјин сынмасы) семантик төрәмәләр:

Си[451] «далашма, күсүшмә, дава»; «чәкишмә, ихтилаф, нифаг».

ә) Илкин көкүн мә'насы илә тамам әлагәсини итирмиш семантик төрәмәләр:

Си[452] «јол»; «јахынлашма, јанашма»; «һәмсәрһәд олмаг, јанашы олмаг, гоншу олмаг». Бу мә'наны **синир, сәрһәд** сөзләри илә мүгајисә етмәк олар.

ж) Илкин көкүн «сыхмаг, тапдаламаг» мә'насындан тәчрид олунмуш семантик чалар: си[453] «чығыр». Көрүндүјү кими, «чығыр» мә'насы «сыхмаг, тапдаламаг» мә'наларына чох јахын көрүнүр. Чин дилиндәки «чығыр» мә'насы әсас

---

[445] Јенә орада. с. 832.
[446] Јенә орада. с. 875.
[447] Јенә орада. с. 857.
[448] Јенә орада.
[449] Јенә орада. с. 813.
[450] Јенә орада. с. 63.
[451] Јенә орада. с. 813.
[452] Јенә орада. с. 813.
[453] Јенә орада. с. 489.

верир дејәк ки, **чығнамаг, чејнәмәк, чәнә** вә с. сөзләр дә илкин көкүн төрәмәләри кими диггәти чәлб едир.[454]. Ејни заманда илкин көкүн **си—чи** вә с. фоносемантик вариантларыны тәсдигләјир. Тунгус-манчур дилләринин мүгајисәјә чәлб етдикдә илкин көкүн дикәр фоно-семантик варинатлары да үзә чыхыр: **че-, һе-. Че-, һе-** фоно-семантик вариантлары барәсиндә бу сәтирләрин мүәллифи јазыр: «...Илкин көкләрдән бири олан **че-** вә онун изләри тунгус-манчур дилләриндә горунур. Евен дилинин баргузин, неп, урмијә, сахалин, чумикан данышығында **че-** илкин көкү «чејнәмәк, көвшәмәк, кәмирмәк, дишләмәк, ағзыны марчылдатмаг» мә'наларында ишләнир. Һәмин мә'налар ербогочен, илимп данышығында **һе-**, шимал-бајкал данышығында **ше** сөзләри илә адландырылыр. Некидал дилиндә дә **че-** сөзү «чејнәмәк, көвшәмәк, кәмирмәк, дишләмәк, ағзыны марчылдатмаг» мә'наларында ишләнир»[455]. Бу сәтирләрин мүәллифи тунгус-манчур дилләринә мәхсус олан евен дилинин мүхтәлиф данышыгларында **че-, һе-** илкин фоно-семантик вариантларынын дериватларыны да тәдгигата чәлб едир. «Евен дилинә мәхсус мүхтәлиф данышыгларда **че-, һе-** көкүндән тәшәккүл тапмыш дериватлар да мөвчуддур. Бунлар һәм дә семантик дериватлар кими диггәти чәлб едир. Онлардан бә'зиләринә диггәт јетирәк.

Дудин. **һемук** «диш»; аллајхов., олс., мај., томпон., мом., **һае** «чејнәмәк, көвшәмәк»; аллајхов., пенжин, мом., томпон., **һаен** «чејнәмәк, көвшәмәк»; бајкит. **аен** «көвшәмә»; охот. **һен** «көвшәмә» вә с.[456]

Илкин көкүн фоно-семантик вариантлары **со-~сы-~са-~ты-~та-** алломорфларында тәзаһүр едир[457]: **сох (со-х), сых (сы-х), сын (сы-н), санч (са-н-ч), тых//тыха (ты-х//ты-х-а), тах (та-х).**

Са- фоно-семантик вариантындан **сар** сөзү әмәлә кәлмишдир. **Сарымаг** фе'ли дә бурадан тәшәккүл тапмышдыр. **Сы-** фоно-семантик вариантындан исә **сыр** сөзү формалашмыш-

---

[454] Бу барәдә әлавә мә'лумат алмаг үчүн бах: Булудхан Хәлилов. Азәрбајчан дилиндә икиһечалы фе'лләрин фоно-семантик инкишафы. Бакы, 1996, с. 35—37.

[455] Булудхан Хәлилов. Азәрбајчан дилиндә икиһечалы фе'лләрин фоно-семантик инкишафы. Бакы, 1996, с. 35—36.

[456] Јенә орада. с. 36.

[457] Б. Хәлилов. Азәрбајчан дилиндә тәкһечалы фе'лләрин әсасында дуран илкин көкләрин фоно-семантик инкишафы (мүгајисәли-тарихи истигамәтдә). Бакы, 1995, с. 40.

дыр. Бу сөз мүстәгил ишләнмәсә дә, **сырыглы, сырымаг, сырынмаг, сырытдырмаг, сырсыра** вә с. сөзләрдә изини јашадыр.

Сар сөзү исә јазылы мәнбәләрдә «јајмаг, бүкмәк, доламаг» мә'наларында ишләнмишдир[458]. **Сар** сөзү халг түркүләриндә дә мүһафизә олунмушдур[459]:

Чүт-чүт кедәнә де,
Сар бәдәни бәдәнә
Дүнја долу јар олса да,
Алачағым бир дәнә.

Ишим сарды (ишим тутду), **мәни сарды думан, чән** (мәни думан, чән бүрүдү) нүмунәләриндә **сар** сөзү мә'насыны горујуб сахлајыр. Демәли, **сар** сөзү **сыр** сөзүндән фәргли олараг мүстәгиллијини горујуб сахламышдыр. Һәм дә **сыр** сөзү кими бир сыра төрәмәләриндә дә изини сахламышдыр: **сарғач, сарғы, сарымаг**[460], **сарыг, сарыглы, сарыглыг, сарылмаг, сарышмаг, сармашмаг** вә с.

«САТМАГ», «САЧМАГ», «САЛМАГ», «САЈМАГ» ФЕ'ЛЛӘРИНИН ТӘШӘККҮЛ ЕТДИЈИ ИЛКИН КӨК

Сатмаг, сачмаг, салмаг, сајмаг фе'лләри илкин **са-** көкүнүн фоно-семантик инкишафындан тәшәккүл тапмышдыр. Демәли, **са-** көкүнүн семантик шахәләринин јаранмасында сөз сону елементләрин дашыдығы фонематик јүкүн ролу бөјүк олмушдур. **Са-** көкүнә сөз сону елементләрин бирикмәси илә баш верән мә'на шахәләнмәләри беләдир:

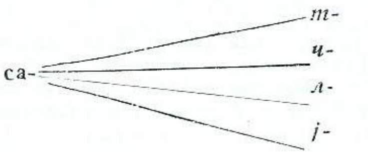

Са- морфеминин илкин көк олмасы даһа чох **сај-** фе'линин фоносемантик инкишафында өзүнү доғрулдур. Фактлар

[458] Әсирәддин Әбу Һәјјан Әл-Әндәлуси. Китаб әл-идрак, ли-лисан әл-әтрак. Бакы, 1992, с. 22.
[459] Халг түркүләри. «Ишыг» нәшријјаты, Бакы, 1992, с. 10.
[460] **Сарымаг** фе'ли барәсиндә әлавә мә'лумат алмаг үчүн бах: Булудхан Хәлилов. Азәрбајчан дилиндә икиһечалы фе'лләрин фоно-семантик инкишафы. Бакы, 1996, с. 49.

көстәрир ки, **сај-** фе'ли истисна олмагла **сал-, сач-, сат-** фе'лләри илкин көклә көвдәнин сәрһәдини мүәјјәнләшдирмәкдә даһа чәтинлик јарадыр. **Сај-** фе'ли исә гәдим түрк[461] вә М. Кашғаринин луғәтләриндә[462] **са-** шәклиндә ишләнмишдир. В. В. Радлов **са-** көкүнүн ујғур дилиндә «говорить, считать» мә'наларында олдуғуну көстәрмишдир[463]. К. Кашғари дә **са-** илкин көкүнүн «сајмаг» мә'насыны гејдә алмышдыр: er koyğ **sadı**[464]=адам гојун сајды. Јахуд;

Kara tünüğ keçürsedim
Adır unı uçursadım
Yetikeniğ kaçur**sadım**
sakış içre künüm toqdı[465]

«Гаранлыг кечәнин кечмәсини, ағыр ујкунун учмасыны истәдим; једдигардашлар улдузунун дөнүшүнү дәфәләрлә сајдым. Мән сајаркән күнүмүн күнәши доғду».

Азәрбајчан дилиндә **са-** көкү **сај-** фе'линдә асемантик морфемдир. **Сан-, сана-** сөзләри дә бу гәбилдәндир. Јазылы мәнбәләрдә гәдим форманын ишләнмәси көк илә сөз сону елементин сәрһәдини мүәјјәнләшдирмәкдә мүһүм рол ојнајыр. Беләликлә, **са-**[466] көкүнүн синкретиклији көкә сөз сону елементләрин бирикмәси илә позулмушдур. **Са-** синкретик көкү «вахт, заман» мә'насында да олмушдур[467]:са̄=чак. Бу факта көрә дејә биләрик ки, «вахт, заман» мә'налы **чағ** сөзү илә синкретик **са-** көкү арасында

[461] Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 478.
[462] Divanü lugat-it-Türk. III c., Ankara, 1986, s. 247.
[463] В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. IV т., I ч., СПб., 1911, с. 215—217.
[464] Divanü lugat-it-Türk. III c., Ankara, 1992, s. 247.
[465] Јенә орада.
[466] **Сағ** омоним сөздүр. Јазылы мәнбәләрдә бу сөзүн омонимлији өз әксини тапмышдыр. Ејни заманда **сағ** сөзүнүн омоним мә'налары **са-** көкү илә ифадә олунмушдур: а) **са̄** «здоровый; б) **са̄** «правый; б) **са̄** «доить» (Бах: В. В. Радлов. Ады көстәрилән әсәр, IV т., I ч., СПб., 1911, с. 217—218).
[467] В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. IV т., I ч., СПб., 1911, с. 218.

әлагә вардыр: са-~ча-(ча-к//чаг). Фактлар көстәрир ки, **сөз, сәс, сөз-сов** вә с. сөзләр дә илкин көклә илишкәлидир.

СӨЗ. Бу морфем мүхтәлиф фонетик вариантларда түрк дилләринин әксәријјәтиндә ишләнир. Мәсәлән: ујғур дилиндә **са-**[468] формасында «данышмаг, демәк, сөјләмәк, сајмаг, һесабламаг[469], зәнн етмәк» мә'наларындадыр. **Са-** көкүнә заһирән вә дахилән ујғун кәлән **сә-** сөзү манчур дилиндә «данышмаг, демәк, сөјләмәк, нағыл етмәк, адландырмаг, арзу етмәк, истәмәк, нијјәт етмәк» мә'наларында ишләнир. Көрүндүјү кими, һәр ики дилдәки бу сөзләр ејни бир көкүн фонетик вариантларыдыр.

Илкин көкүн тарихән мөвчуд олдуғуну Ј. Мәммәдовун арашдырмалары да тәсдиг едир. О, **са-** фе'линин «сај, сана, һесабла» мә'наларында абидәләримиздә ишләндијини сөјләјир[470]. Ј. Мәммәдов даһа сонра јазыр ки, бу гәдим көкүн төрәмәләринә диггәт јетирдикдә мүәјјәнләшдирмәк олур ки, онун лап гәдимдә **са-//со-//сө-//сә-** вә с. вариантлары олуб вә үмумән «сәс чыхармаг, сөјләмәк, сајмаг» вә с. мә'наларда ишләниб[471]. Һәмин вариантлардан формалашмыш төрәмә сөзләрин ирәлидәки изаһы бу фикри бир даһа тәсдиг едәчәкдир. **Сөз** морфеми дә јухарыдакы илкин көкләрдән тәшәккүл етмиш лексик ваһиддир. Бу лексем артыг Азәрбајчан дилиндә садә сөздүр, ејни заманда көк кими сабитләшмишдир. Азәрбајчан дилиндә **са-//сә-** көкүндән тәшәккүл етмиш моделләр сырасында **сов** морфеми дә вардыр. Дүздүр, **сов** морфеми Азәрбајчан дилиндә мүстәгил ишләнмир. Амма **сөз** морфеми илә гоша кәлдикдә мә'наланыр (сөз-сов). Ону да гејд едәк ки, **сөз-сов** «сөз, хәбәр» мә'насында баша дүшүлүр. Бундан башга **санамаг, садаламаг, сајмаг** сөзләри дә **са-** көкүндәндир.

---

[468] В. В. Радлов. Ады көстәрилән әсәр. IV т., I ч., СПб., 1911, с. 215—216.

[469] Амасија шивәсиндә **сада** сөзү «һесабламаг, сајмаг, һесаб етмәк, зәнн етмәк» мә'наларында баша дүшүлүр. Бу сөз јакут дилиндә санаа- формасында ишләнир. (Бах: Г. К. Кулиев. Глагол Sa:/Sa— его дериваты в тюркских языках.—Советская тюркология. № 3. Баку, 1984, с. 6).

[470] Ј. Мәммәдов. Азәрбајчан дилиндә сөзләрин лексик-семантик инкишафы. Бакы, 1987, с. 38.

[471] Јенә орада.

Сајмаг сөзү тарихән «демәк, өтмәк» мә'наларында да ишләнмишдир. «Сән сајдығыны сај, көр фәләк нә сајыр» халг мәсәли дә буну тәсдиг едир. Бурадакы **сајмаг** сөзләри «демәк, өтмәк» мә'наларындадыр. **Сајмаг** сөзү «демәк, өтмәк» мә'наларында «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында да өз изини сахламышдыр. Мәсәлән: Sakallı bazaç turgay **Sayradık:a**[472] чүмләси дишн чајыр гушу, диши һүт-һүт өтдүкдә мә'насында баша дүшүлүр. Көрүндүјү кими, **Sayradıkta** сөзү дастанда «өтдүкдә» мә'насында ишләнмишдир. **Сај** сөзү ермәни дилинә дә кечмишдир. Бу сөз ермәни дилиндә кечмиш заманы билдирән **-миш** шәкилчисинә **гошулараг** **сајмиш** шәклиндә ишләнир.[473] Oғуз групу түрк дилләриндә мөвчуд олан **сан-** «күман етмәк, зәнн етмәк, фәрз етмәк, һесаб етмәк» фе'ли дә **са-** көкүндән тәшәккүл етмишдир.[474] **Санмаг** фе'линә һәмин мә'наларда М. Ә. Сабирин јарадычылығында тәсадүф олунур: «Пулсуз киши инсанлығы асанмы **санырсан?»** Јухарыда гејд етмишдик ки, илкин көкдән **сөз-сов** сөзү дә јаранмышдыр: **сөзүн-совун** вармы? Бу чүмләдә **сөзүн-совун** ифадәси сөзүн-соун шәклиндә тәләффүз олунур. Тәләффүздә **сов** сөзү соу кими олур. **Соу са//сә** илкин көкүнә ујғун кәлән бир формадыр. Марағлыдыр ки, јазылы мәнбәләрдә **сов** сөзүнүн **саб//сап** вариантына раст кәлирик. **Саб//сап**[475] мүстәгил сөз олмагла түрк дилләриндә «сөз, данышыг» мә'наларында ишләнир. Демәли, Азәрбајчан дилиндә **сов** сөзү мүстәгил ишләнмәсә дә, онун **саб//**

---

[472] Бах: Orhan Saik Gökyay. Dede Korkut Hikayeleri. İstanbul, 1985, с. 31.

[473] Бах: Мәсим Мәммәдов. Дилләрин гаршылыглы әлагәси (Азәрбајчан вә ермәни дилләринин материаллары әсасында). Јереван, 1986, с. 73.

[474] Бах: Г. К. Кулиев. Глагол Sa:/Sa— его дериваты в тюркских языках.—Советская тюркология. № 3, Баку, 1984, с. 4.

[475] В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречии, IV т., I ч., СПб., 1911, с. 410.

//сап[476] вариантынын мүстәгил ишләнмәси мәнбәләрдә гејдә алынмышдыр.

Дилимиздә илкин көкүн төрәмәләри хејли мигдардадыр. **Са//сә** илкин көкүндән Азәрбајҹан дилиндә тәкамүл етмиш көвдәләр вә төрәмәләр, әсасән, ашағыдакылардыр:

Көвдәләр	Төрәмәләр
сәс	**сәс-сәмир**
сәм	**сәссиз-сәмирсиз**
	сәс-сораг
	сәссиз-сорғусуз
	сәс-сораг
	сәс-сәда вә с.

Көвдәләр	Төрәмәләр
сор	**сораг**
	сорғу-суал
	сорагламаг
	сораглашмаг вә с.
Сөз	**сөз-сәда**
	сөз-сов
	сөзсүз-совсуз вә с.
Сөј	**сөјләмәк**
	сөјдүрмәк
	сөјүш
	сөјләнмәк
	сөјлә вә с.

[476] Азәрбајҹан дилиндәки **сап** сөзү дә **саб//сап** морфеми илә үст-үстә дүшүр. Садәҹә олараг фәрг ондадыр ки, **саб//сап** «сөз, данышыг» мә'наларында олдуғу һалда, **сап** исә тамамилә башга анламдадыр. Көрүнүр ки, «сөз, данышыг» мә'насындан бир семантик гол ајрылараг «бағ» анламында олан **сап** сөзүнү әмәлә кәтирмишдир. Она көрә ки, «сөз, данышыг (үнсијјәт)» инсанларын бир-биринә «бағланмасы» демәкдир. **Сап** сөзүнүн **«бағ»** анламы исә **сап сапламаг** ифадәсиндә даһа чох өзүнү доғрулдур. «Бағланма» анламыны тәсдиг едир. Түрк дилләриндә ишләнән **саб//сап//сав** алломорфларынын **са-** илкин көкүндән формалашдығыны Һ. Гулијевин арашдырмасы да тәсдиг едир. (Бах: Г. Кулие Глагол Sa://Sa— и его дериваты в тюркских языках.—Советская тюркология, № 3, Баку, 1984, с. 9).

Сөјлә сөзү Мирзә Әли Мө'ҹүз јарадычылығында **сөлә** формасында ишләнир: Мәни—биҹәвајә ахыр **сөлә**, меһрибаным әммә, һачана кими палазсыз галачаг мәканым, әммә[477].

Көвдә	Төрәмәләр	Көвдә	Төрәмәләр
сус//сүс	**сусмаг**	**Сан**	**Санама**
	сүст		**Санамаг**
	сүстәлмәк		**санатмаг**
	сүстлүк		**Санатдырмаг** вә с.
	сүстләшмәк вә с.		

Көвдә	Төрәмәләр
Сев	**Севиб-сечмәк**
	севинч
	севки
	севә-севә
	севилә-севилә вә с.

Илкин көкүн «сәс, данышыг» мә'налары илә рус дилиндә ишләнән бир сыра сөзләри дә мүгајисә етмәк мүмкүндүр:

сипелка «түтәк», **сипенье** «хырылдама», «фысылдама», **сипеть** «хырылдамаг, фысылдамаг», **сиплость**, «боғуглуг, тутгунлуг (сәсдә)», **сиплый** «боғуг, тутгун», **сиповка** «дүдүк, түтәк», **сипота** «хырылты (боғазда)», **сказ** «гиссә, рәвајәт», **сказание** «һекајә, нағыл, дастан», **сказанный** «дејилмиш, сөјләнмиш», **сказануть//сказать** «демәк, сөјләмәк», **сказка** «нағыл, јалан, ујдурма», **словарь** «лүғәт, лексика», **словесный** «шифаһи», **словечко** «бир кәлмә, бир сөз», **слово** «сөз, кәлмә», **сообшаться** «хәбәр верилмәк, билдирилмәк», **сообшение** «хәбәр вермә, мә'лумат вермә», **сообшить** «билдирмәк, хәбәр вермәк», **спор** «мүбаһисә, дејишмә», **спорить** «мүбаһисә етмәк», **спорный** «мүбаһисәли, давалы», **споровик** «спорлу һејван» вә с.

[477] Ф. С. Гасымзадә, М. З. Ҹәфәров, А. М. Бабајев. Әдәбијјат 9. «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1987, с. 155.

«СОРМАГ», «СОҒМАГ», «СОЈМАГ», «САҒМАГ» ФЕ'ЛЛӘРИНИН ТӘШӘККҮЛ ЕТДИЈИ ИЛКИН КӨК

Сормаг, соғмаг, сојмаг, сағмаг фе'лләри ејни јувадан тәшәккүл етмишдир. **Со-** илкин көкүнә сөз сону елементләрин бирикмәси мүстәгил лексик-семантик ваһидләр олан **сор-, соғ-, сој-, сағ-** фе'лләрини јаратмышдыр. Бу сөзләрин нүвә семантикасында «чыхартмаг, гопартмаг» мә'налары үмуми анламдадыр (фе'лләрин мә'насынын мүгајисәли тәһлили фикримиз тәсдиг едә биләр). Беләликлә, **со-** көкүнүн семантик шахәләрини белә вермәк олар:

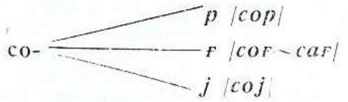

Сағ- фе'ли тунгус-манчур дилләриндә **сага,**[478] монгол дилиндә **саа-,**[479] бурјат дилиндә **һаа-,**[480] јакут дилиндә **һаі**[481] формасындадыр. Топладығымыз дил фактлары да тәсдиг едир ки, **со-** илкин көк олмушдур. Мәсәлән; јапонча **Sło** «сачыны кәсиб көдәлтмәк, лај, тәбәгә, гат, мәртәбә» мә'наларыны билдирир[482] ки, бунун да **сојмаг** фе'ли илә олан јахынлығыны ајдын көрмәк мүмкүндүр.

СОРМАГ. «Дәрин вә һәртәрәфли мүшаһидәләримиздән белә бир нәтичәјә кәлмәк олур ки, бирһечалы **сормаг, сојмаг, сағмаг, соғмаг** фе'лләри **сүртмәк** фе'ли илә мә'на вә модел јахынлығы тәшкил едән сөзләрдир»[483]. «...**Сүртмәк, сормаг, соғмаг, сағмаг, сојмаг** бирһечалы фе'лләринин модел јахынлығыны исә **сү-//со-//са-** вариантларында (алломорф-

478 Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. II т., Л., 1977, с. 52.
479 Јенә орада.
480 Јенә орада.
481 Јенә орада.
482 Бах: Японско-русский словарь. М., 1984, с. 535.
483 Б. Хәлилов. Азәрбајчан дилиндә тәкһечалы фе'лләрин әсасында дуран илкин көкләрин фоно-семантик инкишафы (мүгајисәли-тарихи истигамәтдә). Бакы, 1995, с. 54.

ларында) көрмәк олур».[484] **Со-** вариантыны **сојмаг, сојғунчу, солғун, сорғу** сөзләриндә дә бәрпа етмәк мүмкүндүр. Бу илкин көкдән јаранмыш моделләр евен. **сорул** «гәлјан чубуғу», солон. **соро-** «сормаг, әммәк», ороч. **сои** «гәлјан чубуғу, гәлјан чубуғунун дәстәси, сапы», монгол, **Sor- //Soru** «сормаг», **һорул** «гәлјан чубуғу» вә с. дилләрдә ишләнир.[485] **Со-** көкүнүн «чыхартмаг, гопартмаг, чәкмәк, сүртмәк» анламынын изләрини рус дилиндә ишләнән **собиратель** «топлајан, јыған», **собор** «мәчлис, гурултај, јығынчаг», **собрать** «јығмаг, топламаг», **сорвать** «гопартмаг, дәрмәк», **собирание** «топлама, јығылма», **сонм** «күтлә, халг, дәстә, јығын», **сосать** «сормаг, әммәк», **соска** «әмзик», **сосок** «мәмә, әмчәк», **сосуд** «габ», **сосун** «сүдәмәр», **сосунок** «ушаг», **сошипываться** «гопардылмаг, јолунмаг», **сосланный** «сүркүн едилмиш», **соскоблить** «гашымаг, тәмизләмәк», **сортировать** «чешидләмәк, сортлара ајырмаг» вә с. сөзләрдә мүшаһидә едирик. Бунлардан **сосать** сөзүнү М. Фасмер изаһ етмишдир. М. Фасмер **сосать** сөзүнү изаһ едәркән рус, болгар вә с. дилләри мүгајисәјә чәлб етмиш, **со-//су-** көкүнүн Һинд—Авропа дилләриндә дә горундуғуну көстәрмишдир.[486] Көкләрдән **су-** јазылы абидәләрдә «чәкмәк, дартмаг, узатмаг, дартыб апармаг, сүрүмәк» мә'наларында ишләнмишдир.[487] Көрүндүјү кими, бу мә'налар «чыхартмаг, гопартмаг, чәкмәк, сүртмәк» анламлары илә јахынлыг јарадыр, ејни бир етимоложи мәнбәдә бирләширләр.

«БАСМАГ», «БАХМАГ», «БАТМАГ» ФЕ'ЛЛӘРИНИН ТӘШӘККҮЛ ЕТДИЈИ ИЛКИН КӨК

БАСМАГ. Бас- фе'ли түрк диләриндә **бас-//пас-//пус-// //баш-** вариантларында ишләнир. **Бас-** фе'линдә ишләнән «с» самити фоно-семантик вә фономорфоложи кејфијјәти

484 Јенә орада.
485 Бах: Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. II т., Л., 1977, с. 114.
486 М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. III, т., М., 1971, с. 725—726.
487 Древнетюркский словарь., Л., 1969, с. 512.

илә сәчијјәләнир. Мә'лумдур ки, Орхон-Јенисеј абидәләриндә **сү-** «гошун», **сүлә-** «гошун чәкмәк», «һүчум етмәк» мә'наларыны билдирир. Бу сөзләрдә гејд олунан мә'наларын «с» самитинин фоносемантик вә фономорфоложи ролу сәчијјәләндирир. «С» самитинин фоносемантик ролу **пусмаг, гысмаг, сусмаг** вә ити һәдәфә јөнәлтмәк үчүн она мүрачиәтлә ишләдилән **гыссс...** сөзләриндә дә горунур. Бу сөзләрин нүвә семантикасында «горхутмаг», «һүчум етмәк» анламлары вар. Фикримизчә, јазыјагәдәрки дилимиздән чох-чох әввәлләр «с» самити «горхутмаг», «һүчум етмәк» анламларында олмуш вә јухарыда гејд олунан сөзләрдә бу анламын изләри горунмушдур. Фактлара әсасән дејә биләрик ки, Азәрбајчан дилиндә ишләнән **басдырма, басыг** сөзләри «басмаг» мә'насы илә бағлыдыр. **Басыг** сөзү мәнбәләрдә **бассыг** шәклиндә ишләнир[488]. Демәли, **басыг сөзү бас-** вә **сых-** фе'лләриндән јаранмышдыр. Мүгајисә үчүн гејд едәк ки, рус дилиндә ишләнән **барс** (гаплан), **барсова** (гаплан дәриси), **бастовать** (ишләмәмәк) сөзләри **бас-** фе'лининин төрәмәләридир. Бу төрәмәләр С. М. Гәнијевин лүғәтиндә дә ишләнмишдир.[489] Мараглыдыр ки, **бас-** фе'линдә **ба-** һиссәси илкин синкретик көкдүр. Бу илкин көкә гошулан самитләрин фоносемантик вә фономорфоложи чәһәтләри ајдынча көрүнүр:

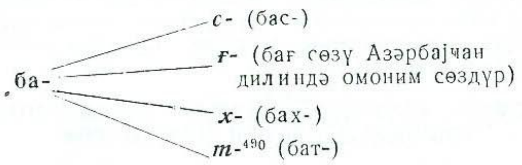

[488] Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 86.

[489] С. М. Ганиев. Самоучитель татарского языка. Тифлис, 1902, с. 20—21.

[490] Санскрит дилинә **бат-** фе'ли илә јахын олан pat сөзү ишләнир; 1) летать; передвигаться в воздухе; 2) падать; 3) спускаться; погружаться; 4) спадать; выпадать; 5) пасть в бою; 6) спускаться; (с неба на землю); 7) падать (морально); 8) терять (положение, касту); 9) падать на (взгляде); 10) попадать в мә'наларыны билдирир. (Бах: Санскритско-русский словарь. М., 1978, с. 363).

Ба- илкин көкүнә гошулан **-с, -ғ, -х, -т** елементләринин фоносемантик вә фономорфоложи хүсусијјәтләри онун синкретиклијини позмушдур. **Ба-** синкретик көкү мәнбәләрдә «бағламаг», «боғмаг», «бағ» мә'наларында ишләнмишдир[491]. Синкретик көкдән төрәјән **бах-** фе'линдә «бағланмаг» мә'на анламы вардыр. Бу анламы ајдынлашдырмаг үчүн **бах-** фе'линин мә'наларына диггәт јетирмәк лазымдыр. Һ. Ҝ. Гулијев **бах-** фе'линин мә'наларыны түрк дилләринә мәхсус јазылы абидәләрдә вә мүасир түрк дилләриндә кениш шәкилдә арашдырмышдыр[492]. О, зәнкин дил фактларына әсасланмагла белә бир нәтичәјә кәлмишдир ки, **бах-** фе'линин мә'наларын бунлардыр: «бахмаг», «көзләмәк», «архасынча бахмаг», «табе олмаг», «гејдинә галмаг»[493]. Бу мә'наларын һамысы **бах-** сөзүнүн көрмә фе'ли кими һәр һансы бир објектә, јахуд да субјектә бағланмасы, диггәт мәркәзиндә олмасы илә ајрылыр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, **бах-** фе'ли илә јанашы **көр-** фе'линин дә нүвә семантикасында «бағланмаг» анламы вардыр. Она көрә дә бир сыра түрк дилләриндә **көр-** фе'линин ифадә етдији мә'наларыны оғуз групу түрк дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә **бах-** фе'ли билдирир*. **Бах-** фе'линин нүвә семантикасында «һәр һансы бир шејә бағланмаг» анламынын олмасыны онун мә'наларыны да тәсдиг едир[494]: «Бир шеји көрмәк үчүн көзләрини она дикмәк, нәзәрини бир шејә дикмәк, нәзәр јетирмәк»; «тамаша етмәк, көздән кечирмәк, мүшаһидә етмәк, сејр етмәк»; «мүталиә етмәк, өтәри охујараг ја көз кәздирәрәк таныш олмаг, көздән кечирмәк»; «көј кәздирмәк, ахтармаг, арашдырмаг»; «јохламаг, мүајинә етмәк»; «бириндән нүмунә көтүрмәк, ибрәт көтүрмәк, өзүнү она охшатмаг, фикир вермәк»; «фикир вермәк, әһәмијјәт вермәк, диггәт

[491] Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 76.

[492] Г. К. Кулиев. Сравнительно-исторический анализ лексико-семантического развития глаголов зрения в тюркских языках огузской группы.—Советская тюркология, № 4, Баку, 1976, с. 6—9.

[493] Јенә орада. с. 11.

* Бу барәдә бах, **көр-** фе'линә.

[494] Бах: Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти, I ч., «Елм» нәшријјаты, Бакы, 1966, с. 208—209.

јетирмәк, нәзәрә алмаг, гулаг асмаг, һесаблашмаг»; «бир шеј һаггында мүәјјән рә'ји, фикри, мүлаһизәси олмаг»; «бир мүнасибәт көстәрмәк, гијмәтләндирмәк, һесаб етмәк, сајмаг»; «мүзакирә етмәк, көздән кечирмәк»; «өлчүб-бичмәк, јохламаг, фикирләшмәк, дүшүнмәк, мүшаһидә етмәк»; «гуллуг етмәк, хидмәт етмәк, гајғысына галмаг, тә'мин етмәк»; «мүаличә етмәк, тибби чәһәтдән нәзарәт етмәк, мүајинә етмәк»; «мүәјјән тәрәфә јөнәлдилмәк, чеврилмәк, дөндәрилмәк, ачылмаг»; «(данышыгда) асылы олмаг, бағлы олмаг, әлгәдар олмаг, табе олмаг», «фала бахмаг, јан бахмаг, әјри бахмаг» вә с. **Ба-** синкретик көкүндән төрәјән **бах-** фе'линин түрк дилләриндә **бак-** варианты да вардыр. **Бак-** варианты «хошбәхтлик, мүвәффәгијјәт» мә'наларында гырғыз дилиндә ишләнир[495]. Әрәб мәншәли **бәхт** сөзү бу сөзлә илишкәли факт кими диггәти чәлб едир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, түрк дилләриндә **бак** вариантынын мә'налары мүхтәлифдир. Белә ки, **бак** сөзү түрк дилләриндә «бахмаг», караим дилиндә «баг», гыргыз дилиндә «бахмаг», «хошбәхтлик», «мүвәффәгијјәт» мә'наларында ишләнир[496]. **Ба-** синкретик көкүндән формалашмыш **бак** («бах» мә'насында), **бат** сөзләринин мәнбәләрдә «пис», «кәрәксиз» мә'наларына да раст кәлирик[497]. Демәли, мәнбәләрдә ишләнән мә'на ону демәјә имкан верир ки, әрәб—фарс мәншәли һесаб олунан **бәд** сөзү (пис, јаман мә'насында) түркләрдән онлара **бат** шәклиндә кечмиш, сонралар фонетик дәјишикликлијә уғрајараг **бәд** шәклинә дүшмүшдүр. Әрәбләрин истиласы дөврүндә исә Азәрбајчан түркләринин дилинә јенидән **бәд** шәклиндә гајытмышдыр.

Дил фактлары көстәрир ки, **ба-** синкретик көкүндән түрк дилләриндә **бар//вар** вариантларында ишләнән сөзләр дә төрәмишдир. Бунлардан **вар** сөзү Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә «мал-гара» вә «кетмәк» мә'насында ишләнир[498]. Түрк дилләринин етимолокија лүғәтиндә бу сөзүн гәдим формасы **пар** шәклиндә гәбул олунур[499]. Фикримизчә, гәдим форма **ба//ва** шәклиндә даһа ағлабатандыр. Илкин көк ујғур дилектләриндә **ба://ва:** шәклиндә ишләнир вә гејд етдијимиз мә'налары билдирир.[500]. Демәли, **бар//вар** вариантларында **-р** елементи илкин көкә бирикәрәк һәрәкәтин истигамәтини узаглашдырмаға хидмәт етмишдир. **-Р** елементинин һәрәкәти узаглашдырмаг анламы түрк дилләриндә **бер//бәр////вәр//пер//вер** вариантларында ишләнән **вер-** сөзүндә дә горунур. Мүгајисә үчүн гејд едәк ки, сөз сону **-р** елементинин һәрәкәти узаглашдырмаг фонематик јүкү **-т** елементинин дашыдығы јүк илә үст-үстә дүшүр.

[495] В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. IV т., II ч., СПб., 1911, с. 1435.
[496] Јенә орада.
[497] Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 88.
[498] Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти. Бакы, 1964, с. 96.
[499] Этимологический словарь тюркских языков. М., 1978, с. 64.

Илкин синкретик **ба-** көкүнә бирикмиш **-т** елементи **бат-** фе'лини әрсәјә кәтирмишдир. Мә'лумдур ки, проф. Ә. Дәмирчизадә **бат-** фе'линин «алт», «ашағы» мәфһуму илә бағлы олдуғуну вә мәкан мәфһуму ифадә едән бир исимдән төрәдијини гејд етмишдир.[501] Фактлар исә көстәрир ки, **бат-** фе'ли **ба-** синкретик көкү илә **-т** елементинин бирикмәсиндән төрәмишдир. Бу мә'нада В. Асланов да **ба-** һиссәсини илкин көк адландырмышдыр. О јазыр: «Глагол bat — является переходным со значением «погружать». В «Диване» Бурханеддина мы встречаем глагол ban —с переходным значением «погружать; у Насими глагол ban —употребляется и с аффиксом понудительного залога:

Canuma, **gäl** bandur äling, ej nigar... у Вагифа глагол bat—составляет парное сочетание вместе с глаголом barun —, т. е. bat—вагуп—быть «погруженным», «погружаться». Суда по веему, глагол вагуп—является формой возвратного залога от глагольной основы bar—. Лексико-семантическое и фономорфологическое сходства глаголов bat—, ваг—, ban—позволяют заключить, что первоначальным корнем этих слов является ba»[502].

Бизим фикримизчә, **ба-** синкретик көкү түрк дилләринин аморф гурулушлу дөврүндә «һәрәкәт» вә «бағламаг» мә'на анламларында олмушдур. Буну бир сыра арашдырмалар, о чүмләдән илкин **ба-** көкүнүн төрәмәләриндә бәрпасы заманы үзә чыхан марагл ы мә'на хүсусијјәтләри дә тәсдигләјир. Про-

[500] Јенә орада. с. 64.
[501] Ә. Дәмирчизадә. 50 сөз. Бакы, 1968, с. 61.
[502] В. И. Асланов. К проблеме реконструкции корневых морфем.— Советская тюркология, 1971, № 2, с. 72.

фессор Һәсән Мирзәјев **ба-** илкин көкүнү бәрпа едәркән онун бир груп фе'лләрдә «бағламаг», «кечирмәк», «јахын чәкмәк» мә'наларынын мүһафизә олундуғуну гејд етмишдир:[503]

ба:-
→ *ба:ғ*[504]
→ *ба:да:ш*
→ *ба:да-ла-г*
→ *ба:даг*
→ *ба:р-да-ш*//*ба:ғ-да-ш*
→ *ба:р-ыш-ыг*

Мәнбәләрдә **ба-** илкин көкүнүн **бӯ** вариантынын «связать, завязать, связать вместе»—«бағламаг, сарымаг, бир-биринә бағламаг»; «завязать, удавить, задушить»—«бағламаг, боғмаг, боғуб өлдүрмәк» мә'налары да көстәрилмишдир[505]. Бунлардан **бо̄** көкү исә (гара гырғыз дилиндә) «веревка»— «ип, кәндир» мә'насындадыр[506]. Илкин көкүн фоно-семантик вариантлары вә төрәмәләри чин дилиндә вардыр. Чин дилиндән топладығымыз дил фактларына әсасланараг илкин көкүн фоно-семантик вариантларыны вә семантик чаларларыны ашағыдакы кими груплашдырмаг мүмкүндүр.

1) Илкин көкүн би фоно-семантик варианты:

а) **би́**[507] фоно-семантик вариантынын «бағламаг, өртмәк, гапамаг, јуммаг»; «мүһасирә етмәк, дөврәјә алмаг»; «чәпәрләмәк, һасарламаг, сәдд чәкмәк» мә'на чаларлары.

---

503 Һәсән Мирзәјев. Азәрбајчан дилиндә фе'л. «Маариф», Бакы, 1986, с. 53.

504 **Бағ** сөзү Азәрбајчан дилиндә омоним сөз кими ишләнир. Јазылы мәнбәләрдә **бағ** сөзү **бо̄** шәклиндә «веревка»—«ип, кәндир» мә'насындадыр (В. В. Радлов. Опыть словаря тюркских наречий. IV т., СПб., 1911, с. 1639). Һәм дә јазылы мәнбәләрдә көстәрилир ки, **бо̄** сөзү «бағламаг» мә'насындадыр. (Бах: Јенә орада. с. 1447). (Јенә орада. с. 1447). **бо̄** сөзү «бағламаг» мә'насындадыр. (Бах: Јенә орада. с. 1447).

505 В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. I т., СПб., 1893, с. 1799.

506 Бах: Јенә орада. с. 1639.

507 Китайско-русский словарь. М., 1959, с. 361.

б) **би́** фоно-семантик вариантынын «бағламаг, өртмәк, гапамаг» мә'на чаларларына чох јахын олан мә'налар: **би**[508] «үстүнү өртмәк, үстүнә сәрмәк»; «өртмәк, сахламаг, горумаг»; «габағыны кәсмәк, габағыны тутмаг».

в) **би́** фоно-семантик вариантынын «бағламаг, өртмәк» мә'наларындан чох аз узаглашмыш семантик чаларлар: **би́**[509] «гапыны бағламаг».

г) **би́** фоно-семантик вариантынын «бағламаг, өртмәк, гапамаг, јуммаг» мә'наларындан нисбәтән узаглашмыш семантик чаларлар: **би́**[510] «кизләнмәк, кизли, мәхфи».

ғ) **би́** фоно-семантик вариантынын «бағламаг, өртмәк, јуммаг, гапамаг» мә'наларындан даһа чох узаглашмыш семантик чаларлар: **би́**[511] «долдурмаг, басмаг».

2) Илкин көкүн би фоно-семантик варианты вә онун мә'на чаларлары илә бағлы олан дикәр сөзләр:

бие̌[512] «һәр тәрәфини өртмәк», **би́са̄и**[513] «һасарламаг, чәпәрләмәк»; «бағламаг, өртмәк, гапамаг»; **би́ху**[514] «горумаг, мүһафизә етмәк».

3) ба̌ фоно-семантик варианты:

а) **ба̌**[515] фоно-семантик вариантынын «тутулмаг, тутмаг, алмаг» мә'налары;

---

508 Јенә орада. с. 606.
509 Јенә орада. с. 364.
510 Јенә орада.
511 Јенә орада. с. 361.
512 Китайско-русский словарь. М., 1959, с. 606.
513 Јенә орада. с. 606.
514 Јенә орада.
515 Јенә орада. с. 703.

б) **ба̌** [516] фоно-семантик вариантынын «горумаг, мүһафизә етмәк» мә'налары;

в) **ба̌**[517] фоно-семантик вариантынын «багллама, баглапма» мә'налары;

г) **ба̌**[518] фоно-семантик вариантынын мә'наларындан нисбәтән узаглашмыш «дәстә»; «овуч» мә'налары;

4) бе̄ фоно-семантик варианты:

а) **бе̄**[519] фоно-семантик вариантынын «богмаг» мә'насы;

б) **бе̄**[520] фоно-семантик вариантынын «боғулмаг, тәнкнәфәс олмаг, төјшүмәк» мә'налары;

в) **бе̄**[521] фоно-семантик вариантынын «габағыны алмаг, (көз јашыны) дајандырмаг» мә'налары.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә **ба-** синкретик көкүнүн «һәрәкәт» вә «багламаг» мә'на анламларындан ашағыдакы сөзләр төрәмишдир:

бах бас бат бар//вар (кетмәк мә'насында) вер	**ба-** синкретик көкүнүн «һәрәкәт» анламындан төрәјән сөзләр

516 Јенә орада.
517 Јенә орада.
518 Јенә орада.
519 Јенә орада. с. 606.
520 Јенә орада.
521 Јенә орада.

бағ бага бадаш бағламаг бадамаг (тикмәк, көзәмәк, бағламаг мә'насында) бадалаг бардаг (су габы) бадаламаг бардаг (бағлы јердә бәсләнән гојун) бадаг бардаш багдаш барышмаг	**ба-** синкретик көкүнүн «бағламаг» мә'насындан төрәјән сөзләр

Бу сөзләрдән **бар** сөзү В. В. Радловун лүғәтиндә «двигаться (главным образом в направлении от себя), идти, ехать»[522]—«ирәли кетмәк, кетмәк» мә'наларындадыр.

В. В. Радлова көрә **бар-** фе'ли көмәкчи фе'л кими ишләнир: **кача—барды** (казан татарларынын дилиндә) «онь убежаль»—«о гачды»; **ушабарды** (гырғыз дилиндә) «онь улетель»—«о учду». Мараглыдыр ки, **бар-** фе'ли Азәрбајчан дилинин гәрб груп диалект вә шивәләриндә **вар-** кими ишләнир. **Вар-** варианты да мәнбәләрдә «итти, ехать верхомь, ехать»—«кетмәк» мә'наларында ишләнмишдир[523]. Бу фе'л гәрб груп диалект вә шивәләриндә көмәкчи фе'л кими ишләнир: **варыб** кетмәк, **варды** кетди.

Вар- фе'линин көмәкчи сөз кими ишләндијини тәсдиг едән дил фактлары вардыр: **вар-кәл ет, фәргинә вар, вар-кет** вә с. Бу ону көстәрир ки, **вар-** фе'ли мүстәгиллијини итирдији үчүн мүвафиг сөзлә ишләнәрәк өз мә'насыны горујуб сахлајыр. Әкс тәгдирдә **вар-** фе'линин мә'насы мүстәгил шәкилдә ишләнмир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, **вар-** фе'ли илә синоним олан **кет-** фе'ли дә мөвчуддур. Һәр ики фе'лин тарихи чох гәдимдир. Ејни заманда һәр ики фе'л ишләк даирәсинә көрә бир-бириндән кери галмамышдыр. Сонралар

522 В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. IV т., СПб., 1911, с. 1474—1476.
523 Јенә орада. с. 1957.

кет- фе'линин ишләклији өн плана кечмиш, **вар-** фе'ли исә мөвгејини итирмәјә башламышдыр. **Кет-** фе'ли истәр тарихән, истәрсә дә һал-һазырда күчлү мөвгејини дилдә сабит шәкилдә сахлаја билмишдир. **Вар-** вә **кет-** фе'лләри арасындакы бу фәргли чәһәти Ј. Мәммәдов да диггәтдән гачырмамышдыр. Ј. Мәммәдов бу барәдә јазыр: «Илк јазылы абидәләримиздән бәри дилимизин инкишафы мүддәтиндә **вар-** фе'ли јаваш-јаваш өз мөвгејини итирмиш, мүасир әдәби дилимиздә исә мүстәгиллијини итирәрәк асемантик сөзә чеврилмишдир. Мәсәлән, дилимизин илк јазылы абидәләриндә олан КДГ бојларында **вар-** фе'ли **кет-** фели илә, демәк олар ки, бәрабәр сәвијјәдә ишләнмиш, һәтта ишләклик вә мигдар бахымындан бир аз да үстүн олмушдур. (кет- фе'ли 130, вар- исә 218 дәфә ишләнмишдир). Лакин сонралар абидәләрдә бу нисбәт кетдикчә **кет-** фе'линин һесабына артмыш, сонралар онун там гәләбәси илә баша чатмышдыр. **Вар-** фе'ли мүасир әдәби дилимиздә ајрылыгда ишләнмир, јалныз бир нечә сөз вә ифадәләрдә галмышдыр: вар-кәл ет, фәргинә вар, ифрата вар, хәјала вар вә с. Шивәләримиздә исә варыф—кет-, варанкәлән//вәрәнкәлән* ифадәләриндә изини сахламышдыр: бир-ики шивәдә исә **кет** фе линин гаршылығы кими ајрылыгда ишләнир».[524] О, даһа сонра **вар-** фе'линин ајрылыгда ишләнмәси илә бағлы јазылы абидәләримиздән мисаллар верир:[525] «Бу хәбәри ешидиб, **варды** Тәкурә хәбәр верди. (КДГ); Бу јола **вармаг** олмаз. Олмаз раһнүмасыз (Хәтаи); **вара-вара** олдун залим-бимүрвәт (Закир).

Ј. Мәммәдов давам едәрәк јазыр: «һәтта мүасир јазычыларымызын әсәрләриндә дә **вар-** фе'линә раст кәлмәк олур:

— Јох, јох разы олмајачагам,—дејә о, кајутда **вар-кәл** едирди. (Әбүлһәсән).

Кәл дураг јанашы хәјала **вараг;**
Бизә лајла десин суларын сәси (С. Вургун)»[526]

---

* Ј. Мәммәдов **варанкәлән** сөзүнү халчачылыгда истифадә олунан аләт кими изаһ едир (Бах: Ј. Мәммәдов. Азәрбајчан дилиндә сөзләрин лексик-семантик инкишафы. Бакы, 1987, с. 13—14).

[524] Јунус Мәммәдов. Азәрбајчан дилиндә сөзләрин лексик-семантик инкишафы. Бакы, 1987, с. 35.

[525] Јенә орада.

[526] Јенә орада.

Вар- фе'линин мүасир јазычыларымызын әсәрләриндә ишләнмәси сәбәби гәрб груп диалект вә шивәләримизин јазычы дилинә, о чүмләдән әдәби дилә олан тә'сирлә бағлыдыр.

«БОҒМАГ», «БУРМАГ», «БҮКМӘК», «БҮЗМӘК» ФЕ'ЛЛӘРИНИН ТӘШӘККҮЛ ЕТДИЈИ ИЛКИН КӨК

БОҒМАГ. Боғ- фе'ли түрк дилләриндә **боғ//буғ//був//бу://**
//пи://був//бо://по: вариантларында ишләнир. Вариантларда сөзүн әввәлиндәки **б//в**, сонунда исә **ғ//в** паралеллији ајдынча көрүнүр. Гејд олунан вариантларда **бо//бу//бу://ву://пу//**
//ву//бо://по морфемләри түрк дилләриндә тарихән мөвчуд олмуш илкин көкдүр. Бу көкләр бә'зи түрк дилләриндә инди дә ишләнир. Мәсәлән: **бу:** илкин көку гырғыз, гагауз дилләриндә «богмаг» мә'насындадыр.[527] Мәнбәләрдә **бӯ**[528] илкин көкүнүн «удавить, задушить»—«боғмаг, богуб өлдүрмәк» мә'налары да вардыр. Бу да илкин көкүн тарихи мөвчудлуғуну тәсдигләјир. Ону да гејд едәк ки, **бур-, бүз-, бүк-** сөзләри дә **боғ-** фе'ли илә ејни јуваја дахилдир. Буну һәм бу сөзләрдәки дашлашмыш илкин көк, һәм дә «боғмаг», «бурмаг» анламлары горумушдур. **Бо-//бу-** илкин көкүнүн дахили флексијасы вә **-ғ, -з, -к, -р** елементләринин илкин көкә бирикмәси **боғ-, бур-, бүз-, бүк-** сөзләрини формалашдырмышдыр:

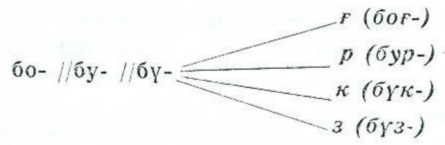

---

[527] Этимологический словарь тюркских языков. М., 1978, с. 164—165.

[528] В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. IV т., СПб., 1911, с. 1799.

Мараглыдыр ки, илкин көкдән тәшәккүл тапмыш **бур-, бүк-, бүз-** фе'лләринин мә'на јахынлығы даһа чох горунмушдур.

Бур-, бүк- вә **бүз-** сөзләринин ејни көкдән диференсиаллашмасыны сөз сону **-р, -к, -з** самитләри дә үзә чыхарыр.

Бог-, бур-, бүз-, бүк- фе'лләринин фоносемантик инкишафындан ајдын олур ки, флектив дилләр үчүн характерик олан дахили флексија түрк дилләринин аморф гурулушлу сөзләриндә дә өз изини горумушдур. Чох күман ки, флексија һалы бир чох дил фактларында јазыјагәдәрки дөврә тәсадүф етмишдир. Јери кәлмишкән ону да гејд едәк ки, Азәрбајчан дили агглүтинатив дилләр групуна дахил олса да, флектив вә аморф дилләрә хас олан бә'зи үнсүрләр јазыјагәдәрки дөврдә сөзләрин ганына, чанына һопмушдур. Буну тарихи-етимоложи истигамәтдә апарылан тәдгигатларда көрмәк мүмкүндүр. **Бурмаг, бүкмәк, бүзмәк** сөзләринин тәшәккүлү дә дејиләнләри тәсдиг едән фактдыр. Мүстәгил лексик мә'наја малик олан бу сөзләр ејни монокен әтрафында јығылырлар. «Бурмаг, бүкмәк, бүзмәк» анламлары һәр үч сөзүн нүвә семантикасында монокенлик јарадыр. Ејни заманда бу фе'лләрин тәшәккүл етдији **бу-//бү-** илкин көкләриндә флексија вардыр. **Бүрүшмәк, бүрүнмәк, бүрүмәк, бурулмаг, бәркитмәк** сөзләри дә бу илкин көкүн монокен мә'насынын төрәмәләридир. Картвел дилинә bur «өртмәк, түндләшдирмәк, гаралтмаг», алтај дилиндә büri «өртмәк», күрчү дилиндә bur «өртмәк, сарымаг, бүрүмәк, багламаг», сван дилиндә bvr «түндләшдирмәк, гаралтмаг», мегрел дилиндә bur «јамамаг, јамагламаг» сөзләри дә төрәмәләрлә ејни көкдән бичилмишдир. Монокенлик јарадан анламлр садаланан сөзләрә аз вә ја чох дәрәчәдә пајланмыш, бир нөв анлам—мә'на асеманткләшмишдир. һәм дә семантик шахәләрдә гоһумлуг јарадан илкин морфем **бо-//бу-//пи://по://бө** елементләри илә баглыдыр. Модификасијаја вә дахили флексијаја уграмыш илкин көкләрин **бу//бо** вариантлары түрк дилләринин бә'зиләриндә ишләнир. Мәсәлән; гыргыз, гагауз дилләриндә **бу** илкин көкү «богмаг» анламындадыр. Азәрбајчан дилинин шимал груп диалектләриндә, хүсусән Гутгашен рајонунун дашышығында **бө** илкин көкү ишләнир вә «бәнд чәкмәк[520], бәндләмәк, габағыны бағламаг» мә'наларындадыр. Бу мә'налар **боғмаг** фе'линин мә'налары илә јахынлыг јарадыр вә **бағ, бағлы, бағламаг, богушмаг, буғ** вә с. сөзләрин нүвә семантикасында да горунмушдур. Мә'лумдур ки, «боғмаг» анламында олан морфемин модификасијаја уграмыш **бө** варианты әски мәнбәләрдә бағ, бағламаг мә'наларында ишләнмишдир.

[529] һәсән Мирзәјев. Азәрбајчан дилиндә фе'л. «Мaариф», Бакы, 1986, с. 54.

ХУЛАСӘ

Басмаг, бахмаг, батмаг, боғмаг, бурмаг, бүкмәк, бүзмәк фе'лләринин тәшәккүл етдији илкин көк ејни етимоложи јувада бирләшир. Етимоложи јуванын фоновариантлары исә бунлардыр: **ба-//бо-//бу-//бү-//бә-.**

СӘС ТӘГЛИДЛИ ИЛКИН КӨКДӘН ЈАРАНМЫШ ФЕ'ЛЛӘР

Сәс тәглидли илкин көкдән формалашан **мәләмәк, бөјүрмәк, бағырмаг, банламаг** вә с. сөзләрин изаһлы мараглыдыр. Јери кәлмишкән ону да гејд едәк ки, сәс тәглиди нәзәријјәси Азәрбајчан дилиндә бә'зи сөзләрин јаранмасы үчүн мәгбул һесаб едилә биләр. Бу мә'нада садаланан сөзләр сәс тәглидли илкин көкүн төрәмәләридир. Беләликлә, **мәләмәк, бөјүр-**

[520] **Бәнд** сөзү Һиндистан вә Пакистан әразиләриндә јајылмыш урду дилиндә **банд** кими ишләнир. **Банд** урду дилиндә «баглы» мә'насындадыр (Бах: Русско-урду словарь. М., 1959, с. 224). **Бәнд** «багламаг, багланмаг, баглы» вә с. анламларла илишкәли олан сөздүр. Бу анламлар **бәндә дүшмәк, бәнд вурмаг, бәнд чәкмәк, бәнд олмаг, бәнд алмаг** ифадәләриндә горунур. Мәсәлән; **Бәндә дүшмәк** ифадәсинин ишләндији дил фактына диггәт јетирәк: «Бәнөвшә, **бәндә дүшә**, биздән сизә ким дүшә?» Дилимиздәки **бәрә** сөзү **бәнд** сөзү илә ејни етимоложи јувада бирләшир: **бә-рә, бә-нд. Бәрә** сөзү чох заман **бәнд** сөзү илә гоша ишләнир: **бәнд-бәрә.**

мәк, багырмаг, банламаг фе'лләри илә јанашы, **бузов, буға, бујнуз** вә с. сөзләр сәс тәглидли илкин морфемин—тотемин «горхутмаг, горхмаг» мә'на анламынын төрәмәләридир. Тотемләшмиш морфем **бу-//бө-//ма-//ба-//мә-** вә с. вариантларда төрәмә сөзләрин нүвә семантикасында дашлашмышдыр. Бизә белә кәлир ки, **бөјүрмәк** бир сыра һејванлара хас олан нә'рә олмушдур. Јә'ни һејванлар мүәјјән горхуну дәф етмәк үчүн бөјүрмүш, бағырмышлар вә бу бөјүрмәк, бағырмаг онларын нә'рәләринә чеврилмишдир. Јазылы абидәләрдән дә ајдын олур ки, **бөјүмәк, бағырмаг, бозламаг** сөзләри јахын мә'на анламларында ишләнмишдир:

Гадын ана! Гаршум олуб нә **бөкрәрсән?**
Нә **бозларсан,** нә ағларсан?
Бағрымла јүрәким нә тағларсан?
Кечмиш мәним күнимә дә андырарсан?[521]

Сәс тәглидли илкин морфемин «багырмаг, бөјүрмәк» мә'налары **бөкрәрсән** вә **бозларсан** сөзләринин нүвә семантикасында дашлашмышдыр. **Бозла-** сөзү јазылы абидәләрдә **бозла//бузла//музла** вариантларында ишләнмиш вә «бағырмаг, нәрилдәмәк, бөјүрмәк, ангырмаг, гышгырмаг, чағырмаг, учадан ағламаг, һөнкүрмәк» мә'наларына хидмәт етмишдир. Мүгајисә үчүн гејд едәк ки, **аглајыб-бозламаг** ифадәси «учадан чығырараг, һөнкүрәрәк ағламаг» мә'насыны билдирир вә санки бурада да нә'рә (ағламағын ән јүксәк һәдди) анламы горунмушдур. **Бозла-** сөзү **боз** вә **елә** елементләриндән ибарәтдир: **бозла<боз+елә.** Бу сөз мүасир түрк дилинин диалектләриндә «ағламаг» мә'насы илә бирликдә, һәм дә «бағырмаг, нәрилдәмәк, бөјүрмәк, ангырмаг, гышгырмаг, чағырмаг» анламларыны да билдирир. **Бозламаг** вә **бозармаг** сөзләриндә **боз** морфеми сәс тәглидли илкин морфемин төрәмәсидир.

Сәс тәглидли илкин морфемин нүвә семитикасындакы «чағырмаг, гышгырмаг» анламындан **бағырмаг** сөзү дә төрәмишдир. **Бағырмаг** сөзү түрк дилләринин әксәријјәтиндә ишләнир. Түркмән дилиндә вә түрк дилинин диалектләриндә бу сөзүн **банламаг** варианты «чағырмаг, бағырмаг, гышгыр-

---

[521] Китаби-Дәдә Горгуд. «Јазычы», Бакы, 1988, сәһ. 47.

маг» мә'наларына хидмәт едир. М. Ә. Сабирин јарадычылығында һәмин вариант гејд олунан мә'налардадыр:

Ејлә билирдим ки, дәхи сүбһ олуб,
Мүрги-сәһәр тәк бир ағыз **банладым.**
Сәнк шикәст ејләди балу пәрим,
Банламағын һасилини анладым.
Ағламајын, ағламајын, чүчәләр,
Банламарам, банламарам бир даһа
Банламамагдыр сизә әһдим мәним.
Сөјләмирәм: анламарам бир даһа![532]

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында **банламаг** сөзү «азан чәкмәк, азан охумаг» мә'наларында ишләнир: Sakalı—uzun tat eri **banladıkta.**[533] Бурадакы **тат ери** сөзүнүн изаһына да еһтијач һисс едирик. Белә ки, јад, јабанчы инсан (исламы, мүсәлманчылығы гәбул етмәјән) мә'насында олан «тат әр» сонралар **татар** формасына дүшмүшдүр. Һалһазырда **татар** сөзү түрк халгларындан биринин адыдыр. Онлар Татарыстан әразисиндә мәскунлләшмышлар. Мә'лумдур ки, бир чох вахтлар азәрбајчанлылары да **татар** адландырмышлар. Азәрбајчан дилинә исә татар дили демишләр. Күрчүләрин әксәријјәти азәрбајчанлылары инди дә татар кими чағырырлар.

---

[532] М. Ә. Сабир. Һопһопнамә. Бакы, 1954, с. 61.

[533] Orhan Saik Kökyay. Dede Korkut Hikayeleri. Istanbul, 1935 с. 31; **Тат ери** јад, јабанчы инсан мә'насыны билдирир вә бурада ујғурлар нәзәрдә тутулур. Түрк халглары ичәрисиндә ујғурлар мүсәлманчылығы кеч гәбул етмишләр. Онлар (745—840-чы илләр) маниһенизм адланан динә гуллуг етмишләр. Бу дин христианлыг, мәздәклик вә буддизмин гарышығындан мејдана кәлмишдир (Бах: Түркүн гызыл китабы. Биринчи китаб, Бакы, 1992, с. 138—139). Сонралар ујғурларын бир гисми мүсәлманчылығы гәбул едиб ону Чинә јајсалар да, исламијјәти илк гәбул едән түрк сојлары онлары **тат** (јад, јабанчы инсан) адландырмышдыр. **Тат** сөзү барәсиндә М. Кашгаринин лүғәтиндә јазылыр ки, **тат** бүтүн түркләрә көрә фарсча данышанлардыр. Бурада фарс мәншәли татлардан сөһбәт кедир. **Тат** һәм дә **Тохсы вә Јағма** дилләриндә ујғур кафирләринин (бурада кафир дедикдә мүсәлман олмајан ујғурлар нәзәрдә тутулур—Б. Х.) адыдыр. (Бах: Divanü lugat-it-türk. II с., Ankara, 1992, s. 280—281).

Әдәби дилдә **банламаг** сөзү хорузун банламасы мә'насындадыр. Башга сөзлә, хорузун банламасы онун «чығырмасы, гышгырмасы, бағырмасы» анламларындадыр. Марағлыдыр ки, рутул ләзкиләринин дилиндә **муһ** сөзү «бөјүрмәк, бағырмаг» мә'насында ишләнир. Биз белә һесаб едирик ки, **му-** һиссәси **ба-** морфеминин дәјишиклијә уғрамыш вариантыдыр. «Горхутмаг» анламында олан **ба-** илкин көкү гәдим Чин мифолокијасында гураглыг илаһәсинин ады олмушдур.[524] Гураглыг илаһәсинин харичи көркәми вә фитри гүввәси һамыны горхутмушдур. Боју ики-үч метрдән бир аз балача, бәдәни палтарсыз, көзү тәпәкөзүн көзүнә бәнзәр, чох сүр'әтлә һәрәкәт едән бу мифоложи варлыг һансы торпагда көдүнсә, орада мин илләрлә гураглыг оlармыш. Һамы ондан узаг кәзәр вә онун көзүнә көрүнәнләр горхудан өләрмишләр. Марағлыдыр ки, заһири көркәми вә фитри гүввәси илә һамыны горхудан мифоложи варлыг «бағырмаг, бөјүрмәк» анламларыны «горхутмаг, горухмаг» мә'насында үмумиләшдирән **ба-** тотемләшмиш морфем варианты илә адландырылмышдыр. Һејванлара хас олан нә'рәни билдирән илкин морфем вә онун вариантлары өз мә'на јүкүнү **мал, бузов, буға, бујнуз, мәләмәк** сөзләринин нүвә семантикасында даһа чох һисс етдирир. Белә ки, «бөјүмәк, бағырмаг, мәләмәк» горху билдирән нә'рә кими гејд олунан сөзләрдә **ма-//бу-//мә-** морфемләри илә тәзаһүр олунур. Мәнбәләрдә ишләнән **мама** (буға), **мага** (илан) сөзләри дә илкин көк морфеми горујур. Фикримизчә, иланын фысылдамасы да бүтүн иланлара хас олан нә'рә кими **ма-** морфеми илә мә'наланмышдыр. Илкин көк кими гәбул олунан морфемин вариантлары Ибер-Гафгаз дилләри аиләсинин ләзки групуна дахил олан удин дилиндә дә бир чох сөзләрин формалашмасында мүһүм рол ојнамышдыр:

Удин дилиндә	Азәрбајчан дилиндә
боьк	донуз
мошакь	бәбир
мози	бузов
муьк	марал
муькьа	бујнуз
маь	мәләмәк

[524] Мифологический словарь. М., 1990, с. 85.

«ь» ишарәси Ибер—Гафгаз дилләриндә **а, е, и, ы, о, у** саитләринә вә **к, х** самитләринә гошулмагла **аь, иь, ыь, еь, уь** фарингаллашмыш саитләри вә **кь, хь** фарингал самитләрини билдирир. **«ь»** ишарәси **а, о, у** саитләринә гошулмагла тәләффүзчә Азәрбајчан дилиндәки **уө** сәслиләринә јахын сәсләри көстәрир.

Бујнуз сөзү түрк дилләриндә **мү:з//мү:с//муос//мојуос//**
//мүнгүз//бүнгүз вә с. вариантларда ишләнир. **Мү:з//мү:с//**
//муос вариантлары илкин көкә даһа јахын моделдир вә горхутмаг анламында олан нә'рәни билдирән морфемдән јаранмышдыр. Одур ки, **бујнуз** һејванлары мүхтәлиф дөјүш вә манеәләрдән горумагда, гаршы тәрәфи горхутмагда кәрәклидир. «Горхутмаг, бөјүрмәк, бағырмаг» мә'наларыны билдирән һејванлара мәхсус нә'рә—тотем анламында олан морфем вә вариантлары монгол, манчур, түрк дилләриндә дә бир чох һејван адларынын јаранмасында төрәдичи рол ојнамышдыр:

Ојрот дилиндә **буга//бука**	«өкүз, буға»
Монгол дилиндә **буха**	«буға, өкүз»,
Манчур дилиндә **буха**	«вәһши һејван, јыртычы һејван»
Манчур дилиндә **буху**	«марал»
Манчур дилиндә **бука**	«гоч, гојун, тәкә, еркәк, еркәк кечи»
Ујғур дилиндә **буға**	«марал»
Гагауз дилиндә **буга//буа**	«буға, өкүз»
Түрк дилиндә **боа**	«буға, өкүз»
Гырғыз дилиндә **буга**	«буға, өкүз» вә с.

Сәс тәглидли илкин морфемдән төрәјән сөзләрдән бири дә **мәләмәк** сөзүдүр. Бу сөз **мә** вә **елә** елементләриндән ибарәтдир: **мәлә$<$мә$+$елә. Мә-** илкин көкүнүн «мәләмәк» мә'насында ишләнмә ареалы Ибер—Гафгаз дилләриндә дә өзүнү көстәрир. Мәсәлән; удин вә рутул ләзкиләринин дилиндә илкин көк ја олдуғу кими, ја да чүз'и дәјишиклијә уғрајараг ишләнир: **маь** (удин дилиндә), **мәәвар** (рутул ләзкиләринин дилиндә). **Мәәвар** сөзүндә **-вар** шәкилчидир.

Мә- илкин көк морфеминин һејванлара хас олан нә'рәнин бир нөвү олмасыны, онун нүвә семантикасындакы мә'нанын «бағырмаг, чағырмаг, бөјүрмәк, горхутмаг, ағламаг, гышгырмаг» вә с. анламларына јахын олмасыны **мәләмәк** сөзү тәсдиг едир. Фикримизи ашағыдакы бајаты даһа да реаллашдырыр:

Мәлә чејраным, **мәлә**
Баланы вермә әлә.
Мән **мәләдим** кәлмәди,
Сән **мәлә,** бәлкә кәлә.

Беләликлә, горхутмаг анламында олан тотемләшмиш илкин морфемдән **буға, мәләмәк, бузов, бујнуз, бөјүрмәк, бағырмаг, банламаг, бозламаг, бөрүк** (чанавар) сөзләри төрәмишдир.

«БИЛМӘК», «БИТМӘК», «БИШМӘК», «БИЧМӘК» ФЕ'ЛЛӘРИНИН ТӘШӘККҮЛ ЕТДИЈИ ИЛКИН КӨК

Билмәк. Бил- сөзү түрк дилләриндә **бил//пил//бүл//пүл** вариантларында ишләнир. Түрк дилләриндә гәдим көкү **пи-//би-//бү-//пү-** вариантларында гәбул етмәк олар. Вариантлардакы **-л** елементи түрк дилләриндә «мәркәзәгачан» фонематик јүкүнү дашыјыр. **-л** елементинин бу фонематик јүкү **дил** сөзүнә дә аиддир. **Дил** сөзүндә **-л** елементи «мәркәзәгачан» фонематик јүкүнү дашымышдыр. Она көрә дә **ди-** көкүнә бирикмиш сөз сону **-л, -н, -ш** елементләри ашағыдакы сөзләри јаратмышдыр:

Битмәк фе'ли дә илкин **би-** көкүндән формалашмышдыр. **Бит-** фе'линин «битмәк», «һазыр олмаг», «гуртармаг» мә'налары **-т** сөз сону елементинин фонематик јүкү илә бағлыдыр. «Јазы» мә'насында ишләнән **бити//пити** сөзү дә **бит-**

фе'линдән јаранмышдыр. В. В. Радловун лүғәтиндә **бит** сөзү «бити—јазы» мә'насында ишләнмишдир.[535] Илкин көкүн изләринә Чин дилиндә дә раст кәлирик: **бǐ-**[536] «түк гәләм, фырча»; «карандаш»; «хәтт, чызыг»; «мүәллифин әлјазмасы»; «јазма, јаратма»; «јазмаг, гејд етмәк» вә с. Чин дилиндә «хәтт»; «мәктуб үслубу» мә'насында олан **бǐтǐ**[537] сөзү дә вардыр. Бу мүгајисәләр чәркәсинә рус дилиндәки **писака** «чызмагарачы, гараламачы»; **писание** «јазма, јазылма, јазы, намә»; **писанный** «јазылмыш»; **писаный** «јазычы»; **писарь** «мирзә, катиб»; **писатель** «јазычы, әдиб»; **письма** «мәктуб» вә с. сөзләри дә дахил етмәк мүмкүндүр.

-л, -н, -ш елементләринин дашыдығы фонематик јүкү реализә етмәк үчүн тарихилик вә мүасир дил бахымындан мүгајисәләр апармаға еһтијач һисс олунур. Тарихилик вә мүасирлик вәһдәти бирликдә бу елементләрин фонематик јүкүнүн ортаја чыхмасында ән дүзкүн јолдур. Она көрә дә **-л, -н, -ш,** елементләринин субјектин, о чүмләдән објектин өзүнә аидлик јаратмасыны ашағыдакы бөлкүләр үзрә груплашдырмаг мәгсәдәујғундур.

1. -Л елементинин өзүнә аидлик јаратмасы, әсасән, ашағыдакы шәкилчиләрдә асемантикләшмишдир:

а) **-ыл** шәкилчисиндә: **бајыл, гаггылда, гағылда, гырылда, сызылда, фысылда, һырылда, дарыл** вә с.

б) **-ил** шәкилчисиндә: **дидил, әзил, кәрил, бичил** вә с.

в) **-ул** шәкилчисиндә: **донгулда, уфулда, гурулда** вә с.

г) **-үл** шәкилчисиндә: **дүзүл, сүзүл, үзүл** вә с.

Гејд: Мә'лумдур ки, гајыдыш нөвүн морфоложи көстәричиләриндән бири дә **-ыл (-ил, -ул, -үл)** шәкилчисидир. Гајыдыш нөвдә субјект објекти әвәз едир. Башга сөзлә, субјект һәм субјект, һәм дә објект һесаб олунур. Бизчә, гајыдыш нөвүн бу хүсусијјәти **-ыл (-ил, -ул, -үл)** шәкилчисиндә асемантикләшмиш **-л** елементи илә бағлыдыр. **-Л** елементи өзүнә аидлик фонематик јүкүндә олдуғу үчүн гајыдыш нөвү јарадан **-ыл (-ил, -ул, -үл)** шәкилчисиндә дә бу фонематик јүк горунур: **јыхыл, чәкил, ачыл** вә с.

---

[535] В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. IV т., II ч., СПб., 1911, с. 1774.

[536] Бах: Китайско-русский солаврь. М., 1959, с. 264.

[537] Бах: Јенә орада.

г) **Олмаг** сөзүндә: Гардашым Бакыда **олур.** Достум шәһәрдә **олур.**

Г е ј д: Бу мисалларда **олмаг** сөзү «јашамаг» мә'насында ишләнир.

д) **Олмаг** сөзү илә јаранан мүрәккәб фе'лләрдә: **инсан олмаг, мүәллим олмаг, һаким олмаг** вә с.

е) Тарихән дүзәлтмә олмуш, мүасир дилимиздә садәләшмиш фе'лләрдә: **созал, јүксәл** вә с.

ә) Сону **-ал, -әл, -л** шәкилчиләри илә гуртаран дүзәлтмә фе'лләрдә: **гысал, көврәл, учал, күдәл//көдәл, инчәл, гочал, алчал** вә с.

Г е ј д: Сону «г» вә «к» самитләри илә битән сифәтләрә **-ал, -әл, -л** шәкилчиләри гошулан заман самитләр дүшүр: **алчаг-алчал, көврәк-көврәл, күдәк//көдәк—күдәл//көдәл** вә с. Бунун әсас сәбәби одур ки, әшјаја, предметә, објектә вә субјектә аид әламәт «л» елементинин өзүнәаидлик јарадан фонематик јүкү илә тәнзимләнир. Әкәр **көврәк, алчаг, күдәк//көдәк** сөзләри үмумиләшмиш даими әламәт билдирирсә, **көврәл, алчал, күдәл//көдәл** фе'лләри дә субјект васитәсилә објекти әвәз едир. Субјект һәм дә објект һесаб олунур.

ж) Сону **«л»** самити илә гуртаран бирһечалы фе'лләрдә: **ал, бил, бул, гал, гыл, дал, дәл, дол, јол, кәл, күл, ол, сол, сил, чал.**

з) Сону **«л»** самити илә гуртаран икиһечалы фе'лләрдә: **ајыл, алчал, бајыл, дагыл, дарыл, көдәл//күдәл, назил, сарсыл, сејрәл, сыјыл, созал//созар, чөмбәл//чөнбәл, бәрәл.**

Мараглыдыр ки, сону **«л»** самити илә гуртаран бирһечалы фе'лләрдән сәккизи тә'сирли (ал, бил, бул, гыл, дәл, јол, сил, чал), јердә галанлары исә тә'сирсиздир. Анчаг **«л»** самити илә битән икиһечалы фе'лләрин һамысы тә'сирсиздир. Икиһечалы фе'лләрин тә'сирсиз олмасы онунла бағлыдыр ки, субјектлә објект арасында тә'сир мүнасибәти олмур. Субјектин ичра етдији иш (фе'л) һеч бир објект тәләб етмир. Иш субјектин өзү үзәриндә баш верир: **бајыл, бәрәл, чөмбәл//чөнбәл** вә с. Субјектин өзү үзәриндәки иши исә **«л»** елементинин фонематик јүкү тәнзимләјир. Бизчә, гајыдыш нөвүн тә'сирли фе'лдән әмәлә кәлиб вә нәтичәдә тә'сирсиз олмасы **-ыл (-ил, -ул, -үл)** шәкилчисиндә асемантикләшмиш **«л»** елементинин һәм үзәриндә иш ичра олунаны, һәм дә иши ичра едәни субјектин өзүнә гајтармасы илә бағлыдыр: **һава ачылды, күл ачылды.**

2. -Н елементинин иши субјектин өзү үзәриндә ичра етмәси, субјектә аидлик јаратмасы, әсасән, ашағыдакы шәкилчиләрдә асемантикләшмишдир:

а) Исимдән дүзәлтмә фе'л әмәлә кәтирән **-лан (-лән)** шәкилчисиндә: **кәдәрлән, көпүклән, шикајәтлән, диллән, ачыглан, һәјәчанлан.**

б) Сифәтдән дүзәлтмә фе'л әмәлә кәтирән **-лан(-лән)** шәкилчисиндә: **ловгалан, хумарлан, ирилән, баһалан.**

в) Исим вә јамсыламалардан фе'л дүзәлдән **-ан (-ән)** шәкилчисиндә: **күчән, һоппан, һыгган.**

Г е ј д: **Усан**[528] вә **утан** фе'лләри дә тарихән -ан шәкилчиси илә јаранмыш дүзәлтмә фе'л олмушдур. Мүасир дилимиздә исә көк вә шәкилчијә ајрылмыр. Она көрә дә садә фе'л һесаб олунур.

г) Сону **«н»** самити илә гуртаран бирһечалы фе'лләрдә: **дин, дан, дон, ан, ган, гон, дөн, ен//јен, јан, јон, мин, сан; син, сын, сөн, чөн.**

г) Сону **«н»** самити илә гуртаран икиһечалы фе'лләрдә: **ијрән, учгун, сығын, сәксән, ушгун, ејмән, әјлән, алдан//аллан, алын, ашын, газан, давран, дилән, дырман, долан, дүшүн, илин, инан, јашын, күвән, овун, ојан, сагын, сарсын, сырман, сүлән, сүмсүн, талан, тәпин, тәрпән, төјсүн, түкән, уғун, усан, утан, овун, шырван//шырман, исин, һәрлән, үјүн.**

д) Сону **«н»** самити илә гуртаран үчһечалы фе'лләрдә: **дүмәлән, азајлан.**

е) Сону **«н»** самити илә гуртаран дөрдһечалы фе'лләрдә: **алачалан**

Г е ј д: Сону **«н»** самити илә гуртаран бирһечалы фе'лләрин алтысы (дан, ан, ган, јон, мин, сан) тә'сирли, јердә галанлары исә тә'сирсиздир. Икиһечалы фе'лләрдән икиси (газан, дүшүн) тә'сирли, галанлары да тә'сирсиздир. О чүмләдән үчһечалы вә дөрдһечалы фе'лләр дә тә'сирсиздир. Көрүндүјү кими, сону **«н»** самити илә гуртаран садә фе'лләрин сәккизиндән башга һамысы тә'сирсиз фе'ллрдир. Она көрә ки, **«н»** елементи ишин ичрасыны субјектин өз үзәриндә ичра олунмасыны мүмкүн едир, нәтичәдә һеч бир објектә еһтијач галмыр.

---

528 **Усан** фе'линин көкү **ус-** тарихән гәдим түрк дилиндә «ағыл» мә'насында ишләнмишдир. Бу көкә метатеза һадисәсинә вә фонетик дәјишиклијә уграмыш бир һалда чин дилиндә раст кәлирик: **сы//сы**. Бу сөз чин дилиндә дә түрк дилиндәки мә'налары билдирир. Чин дилиндә **сы//сы** сөзүнүн мә'налары бунлардыр: «дүшүнмәк, фикирләшмәк»; «фикир, идеја»; «ағыл». (Бах: Китайско-русский словарь. М., 1959, с. 833).

Мә'лумдур ки, бүтүн фе'лләр әмр формасынын икинчи шәхсинә (тәкинә) ујғун кәлир. Фе'лин әмр формасы шәхсләр үзрә дәјишән заман икинчи шәхсин тәкиндә һеч бир шәхс шәкилчиси гәбул етмир. Она көрә дә фе'лин лексик-семантик мәзмуну бирбаша әмр формасынын икинчи шәхсинә (тәкинә) ујғун кәлир: **ган, мин, сан, дүшүн** вә с. Бу хүсусијјәти сону **«н»** самити илә гуртаран фе'лләрдә ајдын шәкилдә көрмәк олур: **сән инан, сән күвән, сән тәрпән, сән дин вә с. «Н»** самити субјектин габарыг олдуғуну үзә чыхарыр. Бизчә, фе'лин гајыдыш нөвүнүн морфоложи көстәричиси **-ын (-ин, -ун, -үн); -н** шәкилчиси **«н»** самитинин асемантикләшмиш фонематик јүкүнү горујур. Субјектин габарыг олмасы објекти әвәз едир. Јә'ни субјект објекти әвәз едир: **бүрү-н, јағла-н, хошла-н, була-н,**[539] **тәмизлә-н** вә с. Бу нүмунәләрдә **«н»** самитинин фонематик јүкү гәдим изини даһа чох нәзәрә чарпдырыр. Мүгајисә үчүн гејд едәк ки, **мән, сән, о-н-лар** әвәзликләриндә дә **«н»** самити шәхси, субјекти үзә чыхармагла реализә олунур. Фе'лләрдә бу мүгајисәни габарыг көстәрмәк мүмкүндүр: **дара—дара-н, була—була-н, јағла-н** вә с. Көрүндүјү кими, **«н»** самити иши субјектин үзәриндә мүшаијәт едир. Бурада **-н** гајыдыш нөвүн морфоложи көстәричиси кими күчлү мөвгеjә малик олур.

ә) Исим, сифәт вә фе'лдән фе'л әмәлә кәтирән **-сын (-син, -сун, -сүн)** шәкилчисиндә: **там-сын, дик-син, долух-сун, ун-сун.** Бу гәбилдән олан фе'лләр гајыдыш нөвдә олурлар. Мараглыдыр ки, бу шәкилчили дүзәлтмә фе'лләрин бә'зиләриндә **«н»** елементи субјектин габарыг олмасыны нәзәрә чарпдырыр: **тамсы-тамсын, күлүмсү-күлүмсүн.** Ејни заманда гајыдыш нөвүн көстәричиси кими чыхыш едир. Бу барәдә проф. Һ. Мирзәјев јазыр: «...**-сын, -син, -сун, -сүн** шәкилчиси илә дүзәлмиш фе'лләрдә фе'лин гајыдыш нөвүнә мәхсус чаларлыг өзүнү көстәрир».[540].

yunmag
ژنو

---

539 **Булан** фе'ли илкин **бу-** көкүндән јаранмышдыр. Бу- көкү **бу-л-аг, бу-ғ, бу-х-ар, бу-ғ-ла-ма** (картоф суда биширир вә јағ, соған әлавә олунур), **бу-л-уд, бу-л-аш, бу-з** сөзләриндә гајнајыб-гарышмышдыр. Она көрә дә бу сөзләр мүасир дилимиздә көклә (бу- көкү) шәкилчијә ајрылмыр. **Бу-** көкүнүн **ју-//ја-//чи-//чә-//ча-// чү-//си-//сы-//су-//сү-//мө-//му-//ву-//во-** фоновариантлары вә онларын һәр биринин дә төрәмәләри мүхтәлиф дил аиләләриндә ишләнир (Бах: Булудхан Хәлилов. Азәрбајчан дилиндә тәкһечалы фе'лләрин әсасында дуран илкин көкләрин фоно-семантик инкишафы. Бакы, 1995, с. 63—67). Бизчә, **бу-** көкү илә **му-** арасындакы әлагә (б ~ м) һәр ики фоновариантын алломорфлуғуну тәсдигләјир.

540 Һәсән Мирзәјев. Азәрбајчан дилиндә фе'л. Бакы, 1986, с. 214.

3. -Ш елементинин иши субјектин үзәриндә ичра етмәси, субјектә аидлик јаратмасы, әсасән, ашағыдакы шәкилчиләрдә асемантикләшмишдир:

а) Исимдән фе'л әмәлә кәтирән **-лаш(-ләш)** шәкилчисиндә: **фикирләш, јерләш.**

б) Сифәтдән фе'л јарадан **-лаш (-ләш)** шәкилчисиндә: **јохсуллаш, сакитләш, јахшылаш, јүнкүлләш, көзәлләш.**

в) Фе'лин мүштәрәк нөвүнүн шәкли әламәти **-ыш (-иш, -уш, -үш; -ш)** шәкилчисиндә: **һүрүш, учуш, гајнаш, ахыш**

г) Фе'лин гаршылыглы нөвүнүн морфоложи көстәричиси **-ыш (-иш, -уш, -үш); -аш (-әш, -ш)** шәкилчисиндә: **туташ, көрүш, јанаш, гучаглаш.**

ғ) Тарихән дүзәлтмә олмуш, һал-һазырда садәләшмиш фе'лләрдә: **дом-уш, бүр-үш, гым-ыш.**

Гејд: **Пөрш-** фе'линдә **-ш** көклә гајнајыб гарышмышдыр: **п-өр-ш.** Мүасир дилимиздә **пөрш-** садә бирһечалы фе'лдир.

д) Фе'лдән фе'л әмәлә кәтирән **-ыш (-иш, -уш, -үш)** шәкилчисиндә: **јығ-ыш, гыз-ыш, поз-уш, чәк-иш.**

БИЧМӘК. Би- синкретик көкүндән төрәјән сөзләрдән бири дә **бич-** фе'лидир. **Бич-** фе'ли түрк дилләриндә **бич//пич//пиш//пыч//быс//быш** вариантларында ишләнир. Сөз сону **-ш, -с, -ч** елементләри **бич-** фе'линин мүхтәлиф вариантларында ејни фонематик јүкү дашыјыр. **Би-** көкүнүн **пи-//пы-//бы-** вариантлары көкдә баш верән дахили флексијанын нәтичәсидир. Түрк дилләринин етимоложија луғәтиндә **бич-** фе'линин **би//бы** һиссәсиндән ибарәт олдуғуну вә онун исим кими «бычаг» мә'наларында ишләндији гејд олунмушдур.[541] Әслиндә **би-** тәкчә «бычаг» мә'насында дејил, она көрә ки, синкретик көкдүр. **Би-** синкретик көкүнүн төрәмәләри исә, әсасән, ашағыдакылардыр:

би- → *т-* /*бит, битги битик*/
→ *з* /*биз*/
→ *ч-*/*бич, бичин, бычгу* / *пушгу*/
→ *л-* /*бил-*/
→ *ш-* /*биш-*/[542]
→ *чаг*/*бычаг*/

---

541 Этимологический словарь тюркских языков. М., 1978, с. 158.

542 Тунгус дилиндә ро, нанај дилиндә ри «әсмәк, үфүрмәк» мә'наларындадыр. **Пүфләмәк** вә **пүскүрмәк** сөзләри дә бу моделләрлә јахынлыг јарадыр. **Биш-** фе'линдәки илкин көклә бунлар арасындакы әлагә барәсиндә дүшүнмәјә вә тәһлил апармаға еһтијач вардыр.

Чох күман ки, дилимиздәки **бел** (аләт ады) сөзү дә бу синкретик көкдән әмәлә кәлмишдир. **Бел** сөзү урарту вә Һинд-Авропа дилләриндә дә ишләнир[543] вә онларын мә'налары бир-биринә чох јахын кәлир. Мәсәлән; Һинд-Авропа дилләриндә bel „кәсмәк, газмаг, белләмәк"; урарту дилиндә pil // «канал, арх»; ермәни дилиндә pelem „газмаг, газымаг"; ирланд дилиндә belach „дәрә, дөнкә, јол" вә **с.**

«ДОҒМАГ», «ДОЛМАГ», «ДОНМАГ», «ДОЈМАГ» ФЕ'ЛЛӘРИНИН ТӘШӘККҮЛ ЕТДИЈИ ИЛКИН КӨК

Доғ-, дол-, дон-, доj- фе'лләринин тәшәккүл етдији илкин көк **до-//то- морфемдир.** Бу илкин көк «дојдурмаг, дојуздурмаг, тох, көк, һондурмаг, тә'мин етмәк, тәчһиз етмәк, долдурмаг» мә'на анламларында олмушдур. Сөз сону **-ғ, -л, -н, -j** елементләри фоносемантик вә фономорфоложи рол ојнајараг гејд олунан мә'на анламларынын мүстәгил лексик-семантик голларыны јаратмышдыр. Беләликлә, **до-** илкин көкүнә бирикмиш сөз сону елементләр конкрет мә'налы төрәмәләри әрсәјә кәтирмишдир:

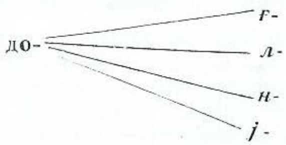

Доғ- фе'ли түрк дилләриндә **доғ//до://доғ//туғ//ду//ту** вариантларында ишләнир. А. М. Шербак **доғ-** фе'линин гәдим формасыны **тоғ-** «рожать» шәклиндә гәбул едир. Түрк дилләринин етимолокија лүғәтиндә бу барәдә јазылыр: «Архетип рассмотриваемого глагола А. М. Шербак восстановливает в виде **тоғ-** «рожать; семантически, однако, более правомерно «родить(ся)». Подробным обзор форм, перечень основных значений и производных от **доғ∼тоғ»**[544]. Лакин

[543] Г. Б. Джаукян. Урартский и индоевропейские языки. Ереван, 1963, с. 16.

[544] Бах: Этимологический словарь тюркских языков. М., 1980, с. 246.

тоғ//туғ//дуг//доғ вариантлары илкин көк дејил, көвдәдир. Илкин көкү түрк дилләриндә **то-//ту//до-** вариантларында мәгбул һесаб етмәк олар. Азәрбајчан дилчилијиндә бу барәдә фикир вардыр[545] ки, бу да бизә дәстәк верир.

Илкин көк **до:** вариантында түрк, **ду-** вариантында гагауз, **ту:** вариантында гырғыз дилиндә вә алтај дилинин диалектләриндә, **ту-** вариантында исә газах, татар дилләринин диалектләриндә (тумаг—доғмаг) ишләнир[546]. Бу вариантлар түрк дилләринин етимолокија лүғәтиндә гејдә алынса да, онларын илкин көк олмасындан данышылмамышдыр. Ону да гејд едәк ки, **до-** көкүнүн **ту-** варианты шумер дилиндә «доғмаг» мә'насында ишләнмишдир.[547] Илкин **ту-** көкүнүн В. В. Радловун лүғәтиндәки мә'налары да марағлыдыр: «родить, класть яица»; «родиться»; «восходить»[548]. Дилимиздә бир сыра сөзләр вардыр ки, онларын әмәлә кәлдији илкин көкү бәрпа етдикдә ајдын олур ки, **до-//то-//ту-** илкин көкү синкретик морфем олмушдур. Бу көкдән **дүз, доғру, доғрамаг** вә с. сөзләр дә әмәлә кәлмишдир. Түрк дилләриндә илкин көк көвдәјә чеврилмәклә јени сөзләр әмәлә кәтирмишдир. Гырғыз, телеут, казан татарларынын дилиндә **тӯра** шәклиндә ишләнән **доғра-** фе'ли көстәрир ки, илкин **тӯ-** көкүнә **-ра** шәкилчиси гошулмушдур. Јахуд: барабин, гырғыз дилләриндә **доғру** сөзү **тӯра** шәклиндәдир. Османлычада **доғру** сөзү **до̄ру** формасындадыр.

До- көкүндән **дол-, доj-** фе'лләринин јарандығыны А. Н. Кононов да гејд едир вә «дојмаг, төкүлмәк» мә'наларыны онларын нүвә семантикасы үчүн әсас сајыр[549]. **До-** көкүнүн илкинлији, о чүмләдән **доғ-** фе'линин мә'насыны ифадә едә билмәси бә'зи түрк дилләриндә вә диалектләриндә мүәјјән дил фактларында өзүнү горујуб сахлаја билмишдир. Мәсә-

[545] В. Асланов. да **то-** вариантыны көк һесаб едир. (Бах: В. И. Асланов. К проблеме реконструкции корневых морфем.—Советская тюркология. № 2, 1971, с. 72).

[546] Бах: Этимологический словарь тюркских языков. М., 1980, с. 245.

[547] «Аз-ја» китабындан шумернамә.—Хәзәр журналы. Бакы, 1990, № 5, с.95.

[548] В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. III т., II ч., СПб., 1905, с. 1422.

[549] А. Н. Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII—IX вв., Л., 1980, с. 77.

лән; **доғур** сөзү түрк дилиндә **доур**, татар дилинин диалектләриндә **туыр** шәклиндә ишләнир. Јахуд: **доғдур** сөзү гагауз дилиндә **ду:дур** формасындадыр. Ајдынча көрүнүр ки, **доур//**
//туыр//ду:дур вариантларында **ду://до-//ту-** илкин көк, **-ур,**
-ыр, -дур исә шәкилчидир. Мараглыдыр ки, јазылы абидәләрдә **доғ-** фе'ли илкин көкә сөз сону елементин бирикмәси илә ишләнмишдир: Бир нечә мүддәтдән сонра бир оғлан **тоғурды**[550]. Јазылы мәнбәләрдә **доғ-** сөзүнүн мә'насынын **доғур-** фе'ли илә ифадә олунмасы кениш јајылмышдыр. Бу чәһәти Ј. Мәммәдов да ајыра билмишдир. Һәм гәдим түрк јазылы абидәләриндә, һәм дә Азәрбајчан дилинә мәхсус јазылы абидәләрдә **доғ-** сөзүнүн мә'насынын **тоғур-//доғур-** фе'ли илә ифадә олундуғу фикрини сөјләмишдир[551]: Шө'леји һәгг **тоғурмаға** чүббә чәба кәрәк, вәли (Нәсими). Хатуны һамилә олды, бир нечә мүддәтдән сонра бир оғлан **тоғурды** (КДГ). Бундан башга, Ј. Мәммәдов түрколог Е. Нәчибә әсасланараг эски түрк јазылы абидәләринин бә'зисиндә **тоғ-//доғ-** фе'линин «доғ» вә «доғул» мә'наларында ишләндијини көстәрмишдир[552]. Белә һесаб етмишдир ки, гәдимдә **тоғ-//доғ-** фе'ли һәм тә'сирли, һәм дә тә'сирсиз олмушдур[553]. Демәли, **тоғ-//доғ-** фе'линин «доғмаг» мә'насы тә'сирли, «доғулмаг» мә'насы исә тә'сирсиз олмушдур. Ејни заманда **тоғ-//доғ-** вә **тоғур-//доғур-** фе'лләриндә илкин **то-//до-** көкү асемантикләшмишдир. Бу көкүн асемантикләшмәсинин инандырычы олдуғуну бир даһа ирәлидә көрәчәјик.

До- синкретик көкүнүн јухарыда гејд етдијимиз мә'на анламлары **дол-** вә **доj-** фе'лләриндә дә горунур. «Дојуздурмаг, дојдурмаг» мә'налары һәр ики фе'лин нүвә семантикасында дашланмышдыр. Буну баша дүшмәк үчүн мүгајисәләрә фикир верәк. Мәсәлән: һәр һансы стәкана сујун долдурулма просесиндә стәкан о заман долур ки, онун һәчми тутдуғу гәдәр су илә дојуздурулур, дојдурулур вә беләликлә, стәкан долур. Јахуд; инсан о вахт дојур ки, онун мә'дәси долур, дојуздурулур вә беләликлә, инсан дојур. Көрүндүјү кими, **дол-** вә **доj-** фе'лләринин мә'налары арасындакы сәрһәд аз гала итмишдир. Сөз сону **-л** вә **-j** елементләри **дол-** вә **доj** фе'лләринин мә'на сәрһәдини фәргләндирән үнсүр кими галмышдыр. Башга сөзлә десәк, сөз сону елементләрин фонематик јүкү илкин көкүн конкрет мә'наларыны јаратмышдыр. Бу барәдә түрк дилләринин етимолокија луғәтиндә јазылыр: «...«насыщается» составляет обозначение более конкретного и узкого понятия «наполняться». Рассматриваемый глагол дол- и т. д. является медиальной формой на -л от то-, который вероятно, был нейтрален к переходности. Производяших основа то- сохранилась и в других своих производных со значением «полный» tod<to—d «полный, полностью»[554]. Е. З. Кажибеков түрколог Н. А. Баскакова әсасланараг эксәр түрк дилләриндә мүхтәлиф фонетик вариантларда ишләнән **доj-** фе'линин илкин формасынын **то-** олдуғуну гејд етмишдир[555]. Бурадан белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, **до-** синкретик көкү јазыјагәдәрки дөврдә нејтрал көк кими **доғ-**, **дол-**, **доj-**, **дон-** фе'лләринин мә'насында ишләнмишдир. **Тоj** вә **тоjламаг** сөзләри дә **до-//-то-** көкү илә ејни етимоложи јувада бирләшир. «Дојмаг, једиздирмәк» мә'налары һәр ики сөздә горунур. Бунлардан **тоjламаг** сөзү «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында «једиртмәк, ичиртмәк» мә'наларында ишләнмишдир: Kanlı oğuz beylerini toylayayım, dedi.[556]

Тоjламаг сөзү даһа чох гәрб груп диалект вә шивәләриндә мүһафизә олунмушдур. Һәр һансы бир инсанын бејнини, башыны долдурмаг (мәчази мә'нада—Б. Х.) мә'насындадыр. Мәсәлән; Сән Әлинин бејнини **тоjлајыб** үстүмүзә көндәрдин. Бундан башга **тоjламаг** сөзү мәишәтдә даһа чох ишләнир. Бир чох хөрәкләри һазырлајаркән онлары **тоjлајыр//товлајырлар.** Мәсәлән; әт бишдикдән сонра она јағ, соған вурулур ки, буна да **тоjламаг//товламаг** дејилир.

Јери кәлмишкән **тоj** сөзүнүн дә етимоложи чәһәтдән **то-//до-** илкин көкү илә бағлылығыны көрүрүк. **Тоj** сөзү **дүјүн** сөзү илә мүвази шәкилдә дә ишләнир: **тоj-дүјүн. Дүјүн** сөзү

---

550 Китаби-Дәдә Горгуд. Бакы, 1988, с. 35.

551 Јунус Мәммәдов. Азәрбајчан дилиндә сөзләрин лексик-семантик инкишафы. Бакы, 1987, с. 31.

552 Јенә орада, с. 32.

553 Јенә орада.

---

554 Бах: Этимологический словарь тюркских языков. М., 1980, с. 258.

555 Е. З. Кажибеков. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата , 1986, с. 73.

556 Orhan Saik Kokyay. Dede Korkut Hikayeleri. İstanbul, 1985, c. 36.

Азәрбајҹан дилиндә мүстәгил ишләнмир. Бу сөзүн етимоложи мәнбәји дә **до-//то-** илкин көкү илә әлагәлидир. Ону да гејд едәк ки, илкин көкүн төрәмәләри **дол-** вә **доj-** фе'лләриндә сөз сону елементләр **до-** көкүнә чох еркән дөврдә бирикмишдир. Она көрә дә јазылы абидәләрдә илкин көкүн изинә демәк олар ки, раст кәлмирик: Ач көрсә, **тојурды**[557]; Уч тогунды, алча ганы шорлады, гојны **толды**[558]; **Толды** көнүлдә һава, гомады хали мәкан, лачәрәм олду гаму бу дәрү дивар еши; Ешг **толды** ләбүндә го әмсүм, гузы ичмәјәми ағуз, чәләби[559] вә с.

Илкин көкүн фоно-семантик вариантларына чин дилиндән топладығымыз дил фактларында раст кәлирик. Бизим чин дилиндә гаршылашдығымыз фоно-семантик вариантлар вә онларын мә'налары, әсасән, ашағыдакылардыр:

а) **ду̌**[560] «төкмәк, долдурмаг»

б) **до**[561] «јығмаг, бир јерә галаг етмәк»; «јүкләмәк (арабаны)». Бу мә'на илкин синкретик көкүн семантик диференсиасијасы јолу илә әмәлә кәлмишдир.

в) **до̌**[562] «торпаг тәпәси, галаг»; «чыхынты, чыхыг». Бурада да илкин көкүн семантик диференсиасијасыны көрмәк олур.

г) **ту̌**[563] «бошалтмаг».

Азәрбајҹан дилиндәки **долма**, **долу**, **долча** сөзләри **дол-** фе'ли илә ејни јуваја дахилдир. **Дол** сөзү Бакыда, Ҹәнуби Азәрбајҹанда, Шамахы, Салјан, Кәнҹә, Ордубад рајонларында исим кими «ағач», «тахта» вә ја мал көнүндән һазырланмыш «ведрә», «тулуг» мә'насында ишләнир: **Дол** чырылды, даш, чынгыл кишинин башына төкүлдү.[564] **До-** синкретик көкүнүн мә'на анламлары **дон-** фе'линин мә'насында да өзүнү доғрулдур. Мәсәлән; инсанын донмасы онун сојугла, шахта илә долдурулмасы, дојдурулмасы просесиндә олур вә беләликлә, инсан донур. Инсан дејиләнсөзлә, көрүлән мүәјјән иш, һәрәкәтлә дона (донуг вәзијјәтә дүшмәк) биләр. Бурада да дејилән сөз, көрүлән иш, һәрәкәт «дојуздурмаг,

557 Китаби-Дәдә Горгуд. Бакы, 1988, с. 35.
558 Јенә орада. с. 37.
559 Г. Бурһанәддин. Диван, Бакы, 1988, с. 18.
560 Китайско-русский словарь. М., 1959, с. 170.
561 Јенә орада, с. 511.
562 Јенә орада.
563 Јенә орада. с. 34.
564 Азәрбајҹан дилинин диалектоложи лүғәти. Бакы, 1964, с. 196.

дојдурмаг» анламында олур. **ДОН-**[565] фе'линдә сөз сону **-н** елементи илкин көкүн мә'на анламларынын сәрһәдини позмуш вә конкрет олараг **донмаг** фе'лини јаратмышдыр. А. М. Шербака көрә **дон-** фе'линин гәдим формасы **тон-** шәклиндә гәбул едилир.[566] Көрүнүр ки, А. М. Шербак бу фе'лин гәдим формасыны бәрпа едәркән илкин сөз көкү вә она бирикмиш сөз сону елементләрин фоносемантик вә фономорфоложи ролуну нәзәрә алмамышдыр. Беләликлә, илкин көкүн синкретиклик сәрһәдини позан сөз сону елементләр (-г, -л, -ј, -н) конкрет мә'налы сөзләри јаратмышдыр.

Азәрбајҹан дилиндәки **дондурма, донуг, долаг, доламаг** сөзләри **до-** көкүнүн төрәмәләридир. Бу төрәмәләрдә **до-** көкүнүн мә'на анламлары асемантикләшмишдир. Мәсәлән; икиһечалы **дола-** фе'линдә **до-** көкү **елә** көмәкчи сөзүнә бирикмишдир: **до+елә>дола.**

Үмумијјәтлә, **до-** илкин көкүнүн төрәмәләри, әсасән, ашағыдакылардыр:

дол-
дон-[567]
доj-
доғ-
дондурма
донуг
долма
долаг
топ
тум
тумламаг вә с.

— **до-//то-** көкүнүн «дојуздурмаг, һопдурмаг, тә'мин етмәк, тох, көк» анламынын төрәмәләри

565 **Дон** фе'ли чин дилиндә **дун** формасында ишләнир: «донмаг»; «сојуг, шахта» мә'наларыны билдирир (Бах: Китайско-русский словарь. М., 1959, с. 524). Чин дилиндә **дунгуан** «сојуг јер»; **дунцзе** «донмаг»; «сојумаг»; **дундяо** «дондурмаг» сөзләри дә ишләнир. (Бах: јенә орада).
566 Этимологический словарь тюркских языков. М., 1980, с. 267.
567 **Дон** омоним сөздүр. Һәм дә исим кими дилимиздә «кејим» мә'насында ишләнир. Азәрбајҹан дилиндә **дон** исми гадын кејиминин биринин адыдыр. Јазылы мәнбәләрдә исә **дон** исми кејимин биринин ады јох, үмумијјәтлә, «кејим» мә'насында ишләнир. Мәсәлән;
Yalincak gorsen donat (Бах; Orhan Saik Kokyay. Ады көстәрилән әсәр. с. 33) Бурадакы donat сөзү кејдир// кејиндир мә'насындадыр. Јахуд:
Kara donlu dervişlere adaklar verdim, Aç gorsem doyurdum, yalıncak gorsem donattım (Бах: Orhan Saik Kokyay. Ады көстәрилән әсәр. с. 36) нүмунәсиндәки kara donlu бирләшмәси „гара кејим", donattım сөзү исә „кејиндирдим" мә'насыны билдирир.

«ДЕШМӘК», «ДӘЛМӘК», «ДӨЈМӘК», «ДУЈМАГ», «ДӘЈМӘК», «ДӨНМӘК//ЧӨНМӘК» ФЕ'ЛЛӘРИНИН ТӘШӘККҮЛ ЕТДИЈИ ИЛКИН КӨК

Илкин көкүн изләри **дешмәк, дәлмәк, дөјмәк, дујмаг, дәјмәк** сөзләриндә горунур. Она көрә дә бунларын һәр биринә диггәт јетирәк.

ДЕШМӘК, ДӘЛМӘК. Фактлар көстәрир ки, **деш-, дәл-** сөзләри бир јуванын фе'лләридир. Бу фе'лләрдә **-ш** вә **-л** самитләри сөз сону **л ∼ ш** мүнасибәтини экс етдирән елементләрдир. Бу барәдә В. Асланов јазыр: «Глагол däl и deš в современном азербайджанском языке являются синонимичными и имеют значение «просверлить», «продырявить". —l— и Š— в составе данных глаголов относятся к аффиксальной морфеме. Мы имеем и слово dämäk „дыра", которое употреблялось еще в эпоху Бурханеддина:

Yüragümi däm dylupdur läbläрüng,

illa ki, dökilmägä bulimäz dämäk

Следовательно, первичным корнем данных слов могло быть tä" [568].

ДӘЛ- фе'ли Һинд-Авропа вә урарту дилләриндә **дел-** моделиндә ишләнир вә «кәсмәк, доғрамаг, јармаг, јонмаг» мә'наларыны билдирир[569]. Илкин көк евен дилиндә **ду** шәклиндә ишләнир вә «ојмаг, дешмәк, дәлмәк» мә'наларыны билдирир[570]. Бу көк ороч, удеј дилләриндә дә «ојмаг, дәлмәк, дешмәк» мә'наларында ишләнир[571]. Илкин көк нанај дилиндә (кур-урмиј данышығы) **дө-** моделиндәдир. «Дәлмәк, дешмәк, ојмаг» мә'наларыны горујур[572]. Һәм дә нанај дилиндә илкин көкүн **дӯ-** алломорфу «бурмаг, ешмәк» мә'наларындадыр[573]. Бу алломорф улч дилиндә дә һәмин мә'наларда ишләнир[574].

Бизчә, рус дилиндәки **долбить** «дешмәк, дәлмәк, ојмаг» сөзү дә илкин көкүн төрәмәси кими мүгајисәјә чәлб олуна биләр. Лакин рус дилинә даир мөвчуд етимоложи лүғәтдә **долбить** сөзүнүн славјан дилләриндәки мүхтәлиф фонетик вариантлары көстәрилсә дә, илкин көкүн бәрпасына һеч бир мејл олмамышдыр[575]. Чох күман ки, **толкать** «итәләмәк», **толчок** «тәкан, итәләмә, зәрбә» сөзләри дә јухарыдакы моделләрә ујғун кәлән етимоложи изаһла бағлыдыр. Башга сөзлә, илкин төрәмәләридир.

ДӨЈМӘК, ДУЈМАГ, ДӘЈМӘК. **Дөј-, дуј-, дәј** фе'лләриндә -ј самити сөз сону елементдир. **Дө-//ду-//дә-** һиссәләринин дилимизин јазыјагәдәрки дөврү үчүн көк кими мәгбул һесаб етмәк олар. Белә ки, **дөј-** фе'линдә **дө-** һиссәси чуваш вә татар дилләриндә **тү-** шәклиндә ишләнир[576]. Фикримизчә, дилимизин јазыјагәдәрки дөврүндә **дө-//ду-//дә-//тү-** һиссәләри «дөјмәк, вурмаг» анламларында олан көк олмушдур. Бу көкүн **тә-//дә-** варианты ујғур дилинин диалектләриндә «дәрмәк» мә'насында ишләнир[577]. Ону да гејд едәк ки, **дур-** вә **дәр-** сөзләри дә **ту-//ду-//дә-** көкүнүн төрәмәләридир. Бизчә јапон дилиндә ишләнән doyasu[578] «вурмаг, дөјмәк, үстүнә атылмаг» сөзү дә бу көкүн төрәмәси кими мүгајисә олуна биләр. Һәтта мүгајисәјә Азәрбајчан дилиндәки **дој кәлмәк** ифадәсини дә чәлб етмәк мүмкүндүр. Мүстәгил ишләнмәјән **дој** морфеми **кәлмәк** сөзү илә биркә «дөјмәк, галиб кәлмәк, үстүн олмаг (күчдә, гүввәдә)» мә'наларына ујғун кәлир.

Көкләрдән **ту-** ујғур дилинин диалектләриндә «дурмаг» мә'насында ишләнир[579] вә гәдим көк өз изини горујур.

---

568 В. И. Асланов. К проблеме реконструкции корневых морфем.— Советская тюркология, № 2, 1971, с. 72.

569 Бах: Г. Б. Джаукян. Урартский и индоевропейские языки. Ереван, 1963, с. 16.

570 Бах: Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. I т., Л., 1975, с. 218.

571 Јенә орада.

572 Јенә орада.

573 Јенә орада, с. 220.

574 Јенә орада.

575 Бах: М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. I т., М., 1986, с. 523.—524.

576 Этимологический словарь тюркских языков. М., 1980, с. 270.

577 Јенә орада, с. 296.

578 Японско-русский словарь (под редакцией Б. П. Лавретьева), М., 1984, с. 78.

579 Бах: Этимологический словарь тюркских языков. М., 1980, с. 296.

Јазылы мәнбәләрдә гејд олунур ки, тī илкин көкү телеут, алтај, барабин, гырғыз, тобол, казан татарларынын дилиндә «прикасаться, трогать» мә'наларындадыр:[580] тīма менī (гырғыз дилиндә)-не тронь меня!

Е. З. Қажибековун гагауз дилиндә «вурмаг, дөјмәк» мә'насында олан **dü:** сөзүнү көстәрмәси[581] илкин көкүн тарихи мөвчудлуғуну бир факт кими тәсдигләјир.

Гәдим көк **дӯ-** шәклиндә ороч дилиндә «вурмаг, дөјмәк» мә'насында ишләнир[582]. Орокс дилиндә исә **дӯ-** «вурмаг, дөјмәк, дөјәчләмәк» мә'наларындадыр[583]. Нанај вә манчур дилләриндә дә бу көк горунур. Мәсәлән; нанај дилинин најхин диалектиндә **дӯ-** «вурмаг, дөјмәк»[584], манчур дилиндә **ду-** ∼**дӯ-** «вурмаг, дөјмәк, дөјәчләмәк, чәкичлә вурмаг, наллaмаг» мә'наларыны билдирир[585]. Илкин көкү евен дилиндә дә мүшаһидә едирик. Евен дилиндә **ду-**∼**дув** (ду- арман диалектиндә) «вурмаг, дөјмәк, дөјәчләмәк, парчаламаг, доғрамаг, хырдалмаг» мә'насындадыр[586]. Чин дилиндә дә илкин көклә бағлы изләрә раст кәлирик. Чин дилиндән топладығымыз дил фактларына әсасән илкин көкүн фоно-семантик формаларынын мә'наларыны беләә көстәрмәк олар.

а) **до**[587] «ајагларыны јерә вурмаг//дөјмәк».

б) **та́**[588] «ајаг гојмаг, ајаг басмаг»; «тапдаламаг, ајагламаг».

в) **ту**[589] «вурмаг, дөјмәк», «өлдүрмәк», «мал-га́раны вурмаг».

---

[580] Бах: В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. III т., II ч., СПб., 1905, с. 1343.

[581] Е. З. Қажибеков. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата, 1986, с. 76.

[582] Сравнительный словар тунгусо-маньчжурских языков. I т., Л., 1975, с. 219.

[583] Јенә орада.

[584] Јенә орада.

[585] Јенә орада.

[586] Јенә орада.

[587] Китайско-русский словарь. М., 1959, с. 511.

[588] Јенә орада. с. 352.

[589] Јенә орада. с. 171.

Илкин көклә бағлы олан семантик дериватлардан бири дә сәс тәглидидир. Бизчә, «вурмаг, дөјмәк, дөјәчләмәк» мә'налары просесин нәтичәси кими үзә чыхан «сәс» мә'налы сөзләри дә адландырмышдыр. Мәсәлән: мисаллара диггәт јетирәк[590]. Евен дилиндә (олс данышығы) **ду** «таггылдатмаг»; некидал дилиндә **дуктә** «курулдамаг, курулту салмаг, чинкилдәмәк, дынгылдатмаг» (мүгајисә ет: Азәрбајчан дилиндә дангылты, дынгылты, таппылты вә с. Азәрбајчан дилиндәки бу чүр сөзләр **тапдамаг** фе'линдә изаһ олунмушдур)[591]; некидал дилиндә **дун-н-дун-н** (сәс тәглиди олмагла) «бум, данг, кун, чаранг, шаманчыларын истифадә етдији дәф, гавал»; некидал вә нанај дилләриндә **дуду** «гугу гушу» монгол вә бурјат дилләриндә **донгодо** «гуггулдамаг, охумаг» (мүгајисә ет: Азәрбајчан дилиндә донгулдамаг, донуз вә с).

Мүгајисәјә Азәрбајчан дилиндә **дүдүк** (аләт кими), **дүдүләмәк, түтәк** вә с. сөзләри дә чәлб етмәк мүмкүндүр. Евен дилиндә (олс, бајкит данышығында) **дуја**[592]; **дӯлан**[593] (олс, мајс данышығында) «сәс, гышгырты, бағырты, сәс-күј, галмагал» вә с. сөзләр дә бу гәбилдәндир.

Бирһечалы **дөн-//чөн-** фе'лләри дә **дө-//чө-** көкүнүн төрәмәләри кими ејни јуваја дахилдирләр. Беләликлә, **дө-//чө-// //ду-//дә-//тә-** көкүнүн төрәмәләри кими **дәјирман, дәјирми, дөврә, чеврә, даирә, чевик, дијирләмәк, дүјмә, дүјүн, дәбәрмәк, дабан, тәпә, дамчы, далға, дәнә-дәнә, дығырламаг, дәниз, дәл, деш** сөзләри ејни бир көк морфеми нүвә семантикасы әтрафында јығылырлар. Садаланан сөзләрдә көк морфемләр **дә-//дө-//че-//да-//ди-//де-//ды-//тә-** вариантларындадыр. Көкүн дахили флексијасы, фоносемантик инкишаф конкрет мә'налы сөзләри вә көкүн фонетик вариантларыны јаратмышдыр. «Дәјмәк, дәбәрмәк, һәрләтмәк, фырлатмаг, девирмәк, чевирмәк, даирәви, дөндәрмәк» анламлары илкин көк морфемләрин нүвә семантикасына мәхсусдур. Анламлар илкин көк морфемин вариантларында төрәмәләрин нүвә семантикасына ҝјланмышдыр. Фоносемантик инкишаф сөзләрдә көк морфемин мә'на тутумунун сәрһәддини мүәјјән етмиш вә конкрет мә'наларын хидмәтиндә дајан-

---

[590] Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. I т., Л., 1975, с. 219. Мисалларын һамысы көстәрилән сәһифәдән сечилмишдир.

[591] Әлавә мә'лумат алмаг үчүн бах: Булудхан Хәлилов. Азәрбајчан дилиндә икиһечалы фе'лләрин фоно-семантик инкишафы. Бакы, 1996, с. 63—68.

[592] Јенә орада. с. 220.

[593] Јенә орада.

мышдыр. Илкин көк морфемин «дәјмәк, дәбәрмәк, һәрләмәк, фырлатмаг, чевирмәк» анламлары **дәјирман, дөнмәк, чевирмәк, чевик, дијирләнмәк, дығырламаг** сөзләринин; «даирәви» анлам исә **дәјирми, дөврә, чеврә, даирә, дүјмә, дүјүн, дәлмәк, дешмәк, дабан, тәпә, дамчы, далға, дәнә-дәнә, дәниз** сөзләринин нүвә семантикасында горунмушдур. **Дә-//дө-//че-//да-//ди-//дү-//ды-//тә-** вариантлары түрк дилләриндә дә илкин көк морфем кими гәбул едилә биләр. Биз пратүрк дөврүндә көкүн ад—фе'л коррелатлылығыны тәбии һесаб едирик. Фе'л коррелатлылығынын нүвә семантикасынын доминантлығы әсасында үмуми анламда олан «һәрләтмәк, фырлатмаг, девирмәк, дөјмәк» һәрәкәтинин трајекторијасы «даирәви» бир фигуру чызыр. Бу фигура охшар предметләр исә адландырылыр. Јә'ни көкүн ад коррелатлылығы (тәкәр, дүјмә, дүјүн, даирә, чеврә, дөврә вә с. типли сөзләрдә) јараныр.

дәјирман дөнмәк дәнә-дәнә чөнмәк чевирмәк//девирмәк чевик дијирләнмәк дығырламаг дәбәрмәк дәјмәк вә с.	**дә-//дө-//чә-//че-//-//ди-** көкүнүн «һәрләтмәк, дөјмәк, дәбәрмәк, фырлатмаг, девирмәк, чевирмәк» анламынын төрәмәләри
дәјирми дөврә чеврә даирә дүјмә дүјүн дәлмәк дешмәк дабан тәпә дамчы далға дәјмәк вә с.	**дә-//дө-//чә-//да-//тә-//дү-//че-** көкүнүн «даирәви» анламынын төрәмәләри

Ду-//ту- душмак фе'линдә илкин көк ролуну ојнајыр вә «бағланмаг» мә'насындадыр[594]. Түрк дилләриндә ишләнән **душмак** сөзү бә'зи нүмунәләрдә «бағланмаг» мә'насына ујғун кәлир Мәсәлән; „Bir dilbere dil düştü ki mahbub—u dilimdir“ мисрасындакы düştü кәлмәси „бағланды“ мә'насындадыр[595]. Бу мә'на Ашыг Әләскәрин «Дүшду» рәдифли гошмасында да горунур. Гошмада **дүшду** сөзү „бағланды“ мә'насыны билдирир:

> Чәршәнбә күнүндә, чешмә башында
> Көзүм бир алакөз ханыма **дүшду.**

Азәрбајчан дилиндә ишләнән **«Мејлим сәнә дүшду»** мисалындакы **дүшду** сөзү «бағланмаг» мә'насындадыр. **Дүш-** сөзү түркмән дилиндә «анламаг, баша дүшмәк» мә'наларында ишләнир[596]. Бу мә'на Азәрбајчан дилиндә мүстәгил ишләнмәсә дә, **баша дүшмәк** мүрәккәб фе'линдә горунмушдур. **Дүш-** сөзүнүн түркмән дилиндәки мә'налары **дүшүн-** фе'линдә асемантикләшмишдир. **Дүшүнчә** сөзүндә дә **дүш-** морфеминин мә'наларыны дујмаг мүмкүндүр. **Дүш-** сөзүнүн ифадә етдији «анламаг, баша дүшмәк» мә'наларында, о чүмләдән **дүшүнмәк, дүшүнчә** сөзләриндә анланылан, баша дүшүләи вә барәсиндә дүшүнүлән мә'наларында «бағлылыг» анламы вардыр. Мәсәлән; инсан баша дүшмәк истәдијини она (баша дүшмәк истәдијинә) бағландығдан сонра дәрк едир. Јахуд: һәр һансы шеј һаггында дүшүнәркән она бағланыр.

В. В. Радлов **tī** көкүнүн «достигать, попасть» мә'наларыны гејдә алмышдыр[597]. Тунгус-манчур дилләриндә илкин көк горунмушдур. Мәсәлән: евен дилиндә **дō-**[598] «отурмаг, әјләшмәк, енмәк, дүшмәк, гонмаг»; некидал дилиндә

---

[594] Бах: Prof. Dr. Necmettin Hacieminoğlu. Türk dilinde yapı bakımından fiiller. Ankara, 1991, s. 28.

[595] Јенә орада.

[596] Түркмен дилинин сөзлүги. Ашгабат, 1962, с. 281.

[597] В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. III т., II ч., СПб., 1905, с. 1344.

[598] Сравнительный словарь тунсусо-маньчжурских языков. I т., Л., 1975, с. 210.

до̄-[599] «дүшмәк, енмәк, гонмаг (гушун, тәјјарәнин»); ороч дилиндә **до̄**-[600] гонмаг (гушун)»; улуч, орокс, нанај дилләриндә **до̄**-[601] **«енмәк, дүшмәк, гонмаг (гушун, тәјјарәнин»)**; манчур дилиндә **до̄**-[602] «енмәк, дүшмәк, әјләшмәк, гонмаг» вә с. **Дүшмәк** фе'ли етрускларда **түш-** формасында ишләнир вә «дүшмәк, енмәк» мә'наларыны ифадә едир.[603] Илкин көкә чин дилиндә дә раст кәлирик: **до**[604] «енмәк, дүшмәк»; «әлдән салмаг»; «гонмаг (гушун)». Чин дилиндә «дүшмәк, енмәк» мә'насында олан **доло**[605] сөзү дә вардыр.

«JAҒМАГ», «JAХМАГ», «JAНМАГ», «JAТМАГ», «JAЗМАГ», «JAРМАГ» ФЕ'ЛЛӘРИНИН ТӘШӘККҮЛ ЕТДИЈИ ИЛКИН КӨК

Фе'лләри формалашдыран илкин синкретик көкләрин мә'наларында мараглы чәһәтләр вардыр. Гејд едәк ки, илкин синкретик көкләр сөз сону елементләрә бирикиб конкрет мә'налы сөзләр јаратмышдыр. Бу бахымдан **јан-, јаҒ-**[606], **јах-, јат-, јај-, јар-, јаз-** фе'лләринин фоносемантик инкишафы диггәти чәлб едир. Көрүндүјү кими, бу фе'лләрин һамысында **ја-** һиссәси илкин көк кими горунмушдур. Сөз сону **-Ғ, -н, -х, -т, -ј, р-, -з** елементләри исә синкретик **ја-** көкүнә бирикәрәк конкрет мә'налы фе'лләри төрәтмишдир. Јазылы мәнбәләрдә **ја-** илкин көкү «подать, итти (о дожде, снеге и т. д.) мә'наларында ишләнир[607]: јанмыр ја̄ды (алтај дилиндә)—шель дождь; кар ја̄ды—шель снегь. Бу да тәсдигләјир ки, **јах-, јаҒ-, јај-,** фе'лләри **ја-** илкин көкү илә илишкәлидир. **Јах-, јај-** фе'лләринин нүвә семантикасында **ја-** илкин көкүн анламлары горунур. Она көрә дә **јах-, јај-** фе'лләри јахын мә'налы сөзләрдир.[608] Һәр ики фе'лдә «нәјисә чәкмәк, нәјисә сүртмәк» анламлары јахын мә'налылыг јарадыр. **Јан-** фе'ли дә бу гәбилдәндир. **Јаныб-јахылмаг** ифадәсиндә бу мә'на јахынлығы горунур. **Јан-** сөзү омоним сөздүр. Бу сөзүн «бөјүр, јан» мә'насы мараглыдыр. Бу мә'наја әсасланмагла көрүрүк ки, **јан** вә **чијин** сөзләринин көкү ејнидир. **Јан, чијин** сөзләриндәки **ја-** вә **чи-** һиссәләри ејни мәнбәдәндир. Чин дилиндә бунларын **се** фоно-семантик вариантлары да вардыр[609]: **се** «бөјүр, јан тәрәф»; «габырға», «чијинләрини атмаг». **Ја-** илкин көкүнә бирикмиш сөз сону елементләр көкүн синкретиклијини позмушдур. Түрколог Е. З. Қажибеков јазыр: «Не всегда варьирование конечных согласных в корне сигнализирует о том, что мы имеем дело с аффиксальными элементами. Так, например, отмечая этимологию Г. И. Рамстедта и В. Банга о происхождении

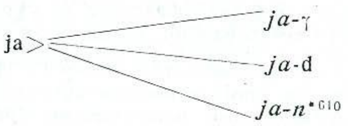

Синкретик көкүн үмуми мә'на анламы **јон-** вә **јол-** фе'лләринин нүвә семантикасында да горунур. Һәр ики фе'лдә «гопартмаг, чыхартмаг, јолмаг» анламлары **јо-** көкүнүн илкин мә'насы илә бағлыдыр. Демәли, **јо-** көкүнә сөз сону **-н** вә **-л** елементләринин бирикмәси **јол-** вә **јон-** фе'лләрини төрәтмишдир. **Јор-, јоз-** фе'лләри дә **јо-** илкин көкүнүн төрәмәләридир. Бу мә'нада А. Н. Қононов һаглы олараг **јор-** фе'лини **јо-** көкүнүн төрәмәси кими гәбул едир[611]. Әлбәсәт

---

599 Јенә орада. с. 211.
600 Јенә орада.
601 Јенә орада.
602 Јенә орада.
603 Adile Ayda Etrüskler (Turҕakalar) Türk idiler. Ankara, 1992, с. 294
604 Қитайско-русский словарь. М., 1959, с. 38.
605 Јенә орада.
606 **Јаҕ** сөзү омоним сөздүр. Јазылы мәнбәләрдә **ја̄** кими дә ишләнир (Бах: В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. III т., I ч., СПб., 1905, с. 3).
607 В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. III т., I ч., СПб., 1905, с. 3.

608 Р. Рүстәмов да бу фикирдәдир (Бах: Р. Рүстәмов. Азәрбајчан дили диалект вә шивәләриндә фе'л. «Елм» нәшр., Бакы, 1965, с. 29).
609 Бах: Китайско-русский словарь. М., 1959, с. 371.
610 Е. З. Қажибеков. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата, 1986, с. 96.
611 А. Н. Қононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII—IX вв., «Наука», Л., 1980, с. 77.

Абдуллајевә көрә, **јормаг** вә **јозмаг** фе'лләри **јо-** көкүнүн төрәмәләри кими паралел шәкилдә ишләнир (бурада р ∼ з мүнасибәтини дә нәзәрә алмаг лазымдыр).

Ја-[612] илкин көкүндән башга нитг һиссәләри дә төрәмишдир. Бу да **ја-** илкин көкүнүн нүвә семантикасынын тутуму илә бағлы олмушдур. Фикримизчә, дилимизин јазыјагәдәрки дөврүндә **ја-** илкин көкү **«јумру, даирәви, јасты»** анлајышлары да билдирмишдир. Азәрбајчан дилиндә **јанаг, јамаг, јаппа, јоғурмаг, јапмаг** сөзләриндә бу мә'на анламлары өз изләрини горумушдур. Ону да гејд едәк ки, **јум-** фе'линин төрәдији **ју-** көкү дә «даирәви, јумру» анлајышыны билдирмишдир. Бундан башга **јумурта, јумаг, јумру** вә с. сөзләрдә **ју-** көкүнүн «даирәви, јумру» анламлары ајдынча көрүнүр. Демәли, дилимизин јазыјагәдәрки дөврүндә **ја-**, **ју-** илкин синкретик көкләри олмушдур.

Јај- вә **јаз-** фе'лләри дә **ја-** илкин көкүнүн төрәмәләридир. **Ја-** илкин көкүнә бирикмиш сөз сону елементләрдә р ∼ з мүнасибәти **јар-** вә **јаз-** фе'лләрини формалашдырмышдыр. Бурада р ∼ з мүнасибәтини диалектләримиздәки **јар-//јаз-** паралеллији тәсдиг едир: картоф **јармаг**—картоф **јазмаг**.

Јери кәлмишкән бир дил фактыны да мүгајисәјә чәлб етмәји мәгсәдәујғун һесаб едирик. Бу дил факты чин дилиндә ишләнир: **ва**[613] «гују, чала, чухур», «торпағы газымаг». Бизә белә кәлир ки, чин дилиндәки **ва** сөзү **ја-** көкүнүн фоно-семантик варианты кими ишләнмишдир. Чох күман ки, «ј» самитинин чин дилиндә «в» самити илә дәјишмәси инандырычы һалдыр.

ЈАТМАГ. Јат- фе'линин фоносемантик инкишафыны, фикримизчә ики истигамәтдә мәгбул һесаб етмәк олар. Башга сөзлә десәк, бу фе'лин формалашмасы ики чүр ола биләр:

I. Гәдим түрк лүғәтиндә **ва** сөзү «јуху» мә'насында ишләнмишдир[614]. Мә'лумдур ки, түрк дилләриндә сөз сонунда **в//ј** паралеллији мәгбулдур. Еһтимал етмәк олар ки, сөзүн әввәлиндә дә **в//ј** паралеллији олмушдур. Јә'ни **ва//ја** паралел шәкилдә ишләнмәклә «јуху» мә'насыны билдирмишдир. Фикримизчә, «јуху» анламлы **ва//ја** илкин көкү илә «јатмаг» анлајышыны ифадә едән фе'л јаранмышдыр. Фактлар көстәрир ки, **ва-** илкин көкү сонралар архаикләшмиш, **ја-** көкү исә даһа ишләк олмушдур. **Ја-** көкүнә **-т** елементинин бирикмәси исә **јат-** фе'лини формалашдырмышдыр. Бурада **т** елементинин дашыдығы фонематик јүкү дә нәзәрә алмаг лазымдыр.

II. **Јатмаг** фе'ли **ја-** синкретик көкүнә **-т** елементинин бирикмәси илә формалашмышдыр. Бу чүр изаһ әсасән дејә биләрик ки, ја- көкүндән формалашан **јат-** фе'ли илә **јатаг, јасдыг** сөзләри дә бир јуваја дахилдир. Мараглыдыр ки, **јат-** фе'линин «битмәк, гуртармаг» мә'налары вардыр вә бунлар диалектләримиздә ишләнир. Доггузу мајда мүһарибә **јатды**[615]. **Јат-** фе'линин бу мә'насында **-т** елементинин һәрәкәти узаглашдырмаға хидмәт едән фонематик јүкү ајдынча һисс олунур. «Битмәк, гуртармаг» мә'налары һаггында М. Кашғаринин лүғәтиндә олан факты гејд етмәк даһа мараглыдыр. М. Кашғари јазыр: «Мән буну көзләримлә көрдүм. Јағма[616] өлкәсиндә бир јанғын олду. Јаз фәсли иди. Бу заман гар јағдырылды. Улу танрынын әмри илә јанғын сөндүрүлдү»[617]. **Јат-** фе'линин «битмәк, гуртармаг» мә'насыны бу факт да тәсдигләјир.

Беләликлә, **ја- илкин** көкүндән **јан-**[618], **јағ-**[619], **јат-** фе'лләри формалашмышдыр.

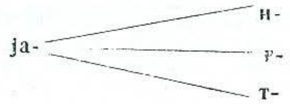

[612] **Ја-** синкретик көкүнә санскрит дилиндә дә раст кәлирик. Санскритчә бу көк «рожденный, происходящий от, принадлежащий, связанный» мә'наларындадыр (Бах: Санскритско-русский словарь. М., 1978, с. 216). Көкүн бу мә'налары Азәрбајчан дилиндә **јашамаг, јашатмаг, јаранмаг** вә с. сөзләрдә өзүнү доғрулдур. Санскрит дилиндә **ја-** көкүнүн **ја̄** формасы да вардыр. Бу форма исә «рожденный, происходящий из, племя, род» мә'наларыны билдирир. (Бах: Санскритско-русский словарь. М., 1978, с. 222).

[613] Китайско-русский словарь. М., 1952, с. 453.

[614] Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 603.

[615] Р. Рүстәмов. Азәрбајчан дили диалект вә шивәләриндә фе'л. Бакы, 1965, с. 29.

[616] **Јағма** јад, дүшмән өлкәси мә'насындадыр.

[617] Divanü lugat-it-Türk. III. c., Ankara, 1985, s. 3.

[618] **Јанмаг** фе'ли М. Кашғаринин лүғәтиндә «горхутмаг, күсмәк» мә'насында да ишләнмишдир: B e d a n i yandi - Bey o n u korkutdu; er yandi - adam kustu (Бах: М. Кашғаринин лүғәти. III ч., Ankara, 1985, s. 64.

[619] **Јағ-** фе'ли сагај дилиндә **ја-** шәклиндә ишләнир. Бу да **ја-** сөзүнү көк кими гәбул етмәјә әсас верир (Бах: В. В. Раллов. Опыт словаря тюркских наречий. III т., II ч., СПб., 1905, с. 1823.

һәр үч фе'лин нүвә семантикасында һәрәкәт анламы вардыр. Лакин һәрәкәтин конкрет мә'наларыны сөз сону **-н**, **-ғ**, **-т** елементләри јаратмышдыр. Она көрә дә **ја-** көкүндән формалашан **јан-**, **јағ-**, **јат-** фе'лләринин мә'налары сөз сону елементләрин фонематик јүкү сајәсиндә бир-бири илә тәзад тәшкил етмишдир. Бу тәзады баша дүшмәк үчүн М. Кашғаринин јухарыда гејд олунан фикри чох мараглыдыр. Һәмин фикир көстәрир ки, мүәллиф **ја-** көкүндән формалашан сөзләрин (јан-, јағ-, јат-) сөз сону елементләрлә фәргләнмәсини нәзәрдән гачырмамышдыр. Демәли, **јағ-**, **јан-**, **јат-** сөзләри **ја-** көкүндән төрәсә дә, сөз сону **-ғ**, **-н**, **-т** елементләри мүстәгил лексик-семантик мә'наја малик «јағмаг, јанмаг, јатмаг» мә'наларыны формалашдырмышдыр.

Фактлар көстәрир ки, **ја-** илкин көкү тарихән ад- фе'л олмушдур. Онун фе'л вә ад мә'наларынын төрәмәләрини, әсасән, белә груплашдырмаг олар:

ја- көкүнүн фе'л мә'насынын төрәмәләри	јат- јаз- јар- јах- -јан вә с.
ја-//ју- көкүнүн «јумру, даирәви» анламынын төрәмәләри	јанаг јамаг јапмаг јоғурмаг, јапмаг јаппа јумурта јумру јумаг јатаг јастыг вә с.

«ЧАЛМАГ», «ЧАПМАГ», «ЧАХМАГ», «ЧАТМАГ» ФЕ'ЛЛӘРИНИН ТӘШӘККҮЛ ЕТДИЈИ ИЛКИН КӨК

Чал-, **чап-**, **чат-**, **чах-** фе'лләри **ча-** илкин көкүнә **-л**, **-п**, **-т**, -х елементләринин бирикмәси әсасында формалашмышдыр:

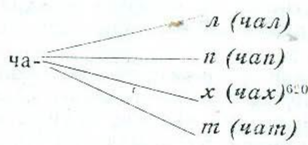

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, **ча-** илкин көкү барәсиндә вахты илә кениш шәкилдә бәһс етмишик.* Инди исә бу көкүн дикәр мә'на хүсусијјәтләринә диггәт јетирәчәјик. Әввәлки арашдырмаларымыздан бәллидир ки, **ча-** илкин көкүнүн «вурмаг, дөјмәк»; «аг рәнк»; «бағламаг»; «сәс, гышгырты, бағырты» синкретик мә'на хүсусијјәтләри олмушдур. Топладығымыз дил фактларына әсасланмагла һәмин мә'на хүсусијјәтләринин бә'зиләринин ачыгланмасына јенә дә еһтијач һисс едирик. Одур ки, **ча-** илкин көкүндән формалашмыш бә'зи төрәмә сөзләрин тәһлилинә диггәт јетирәк.

Чал- сөзү санскрит дилиндә ишләнир: **чал** «двигаться, перемешаться, трястись, сотрясаться» мә'наларыны билдирир[621].

ЧАТ сөзүнә түрк дилләриндә «бир-биринә бағламаг, бирләшдирмәк» мә'наларында да раст кәлирик[622]. Азәрбајчан дилиндә бу сөз гејд олунан мә'наларда ишләнир: Әли киши

---

620 Санскрит дилиндә «быт насышенным 2) быт удовлетворенным — тәмин едилмиш. 3) отгонять—говмаг, отталкивать—итәләмәк, 4) сопротивляться—мүгавимәт көстәрмәк мә'наларында олан **сак** (чак) сөзү вар- (Бах: Санскритско-русский словарь. М., 1978, с. 203).

* **Ча-** илкин көкү барәсиндә әлавә мә'лумат алмаг үчүн бах: Булудхан Хәлилов. Азәрбајчан дилиндә тәкһечалы фе'лләрин әсасында дуран илкин көкләрин фоно-семантик инкишафы (мүгајисәли—тарихи истигамәтдә). Бакы, 1995 с. 18—40.

621 Бах: Санскритско-русский словарь. М., 1978, 208.

622 Бах: Е. З. Қажибеков. Глогольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата, 1986, с. 81.

кәндирин учуну бир-биринә **чатды.** Чат сөзүнүн бу мә'наларындан **чаты** (ча-т-ы), **чатма** ((ча-т-ма) сөзләри дә формалашмышдыр. **Чаты** сөзү даһа чох гәрб груп диалект вә шивәләриндә ишләнир: «ип, кәндир, баг» мә'наларында баша дүшүлүр. **Чатма** исә **чатма ағач, чатма гаш** бирләшмәләриндә мә'насыны мүһафизә едиб сахлајыр. **Чатма ағач** һачалы олур. Она көрә ки, һәр һансы бир шеји она бағлајан заман тутуб схлаја билсин. Мәсәлән; мәншәтдә нәһрәни чалхајан заман чатма ағачдан истифадә олунур. **Чатма гаш** дедикдә бир-биринә бирләшән, битишик олан гаш баша дүшүлүр.

Е. З. Кажибеков **чап-** фе'линин мә'наларыны бир нечә група бөлүр:[623] 1) «күчлү кетмәк, гачмаг»; 2) чапыб-таламаг, гарәт етмәк, сојмаг»; 3) «чапмаг, вурмаг, кәсмәк, доғрамаг, јармаг, сындырмаг». Бу мә'наларын һәр бири Азәрбајчан дилиндә ишләнир. Мүгајисә ет: Аты **чапмаг** (күчлү сүрмәк); **чапыб-чапмаг** (таламаг, гарәт етмәк, сојмаг); әти **чапмаг** (доғрамаг, кәсмәк).

ЧА- илкин көкү чин дилиндә «чапмаг, доғрамаг, кәсмәк» мә'наларындадыр.[624] Чин дилиндә **ча-** илкин көкүнүн башга семантик чаларлары да вардыр. Топладығымыз дил фактларына әсасланмагла һәмин семантик чаларлары белә көстәрмәк олар:

а) Илкин көкүн «гыјмаг» семантик чалары: **ча**[625] «гыјмаг (көзләрини)»

б) Илкин көкүн «кәсмәк, гырмаг» семантик чалары: **ча-**[626] «кәсмәк (јолу)»

в) Илкин көкүн «бичмәк» семантик чалары: **чу-**[627] «бичмәк, чалмаг (оту)»

г) Илкин көкүн «дәјмәк, дөјмәк, вурмаг» семантик чалары: **чу** (диалектләрдә **чо**)[628] «тохунмаг, дәјмәк»; «әл вурмаг»; «вурмаг (көз)»; «дөјмәк».

ғ) Илкин көкүн «һисс етмәк, дујмаг» семантик чалары: **чу-**[629] «һисс етмәк, дујмаг». Јери кәлмишкән рус дилиндәки

[623] Бах: Јенә орада. с. 80—81.
[624] Бах: Краткий китайско-русский словарь. М., 1935, с. 24.
[625] Китайско-русский словарь. М., 1959, с. 105.
[626] Јенә орада.
[627] Јенә орада. с. 444.
[628] Јенә орада. с. 445.
[629] Јенә орада.

чувство «һисс, дујғу»; **чувствовать** «һисс етмәк» сөзләрини дә бу мүгајисәјә чәлб етмәк олар.

д) Илкин көкүн «дүртмәкләмәк, итәләмәк» семантик чалары: **чу-**[630] «итәләмәк, дүртмәкләмәк».

е) Илкин көкүн «тоха, кәрки»; «газмаг, белләмәк» семантик чалары: **чу-**[631] «тоха, кәрки», «газымаг, белләмәк». Мараглыдыр ки, чин дилиндә илкин көклә чох јахын олан төрәмә сөзләрә дә раст кәлирик. Мәсәлән **чуи**[632] «вурмаг, чалмаг, мыхламаг»; «дөјәчләмәк», «јумругла вурмаг»; **чуи**[633] «чәкичлә вурмаг»; **чуигу** «дөјәчләнмиш, тапдаланмыш». Мүгајисә үчүн гејд едәк ки, Азәрбјчан дилиндә **чүј//чүјү**[634] сөзү дә бунларла ејни јувада бирләшир.

Беләликлә, мүгјисәјә чин дилини чәлб етдикдә көрүрүк ки, мараглы фактлар үзә чыхыр. Мәсәлән; чин дилиндә **си́** «чәкмәк, дартмаг, дартыб узатмаг» мә'наларында ишләнир.[635] **Дартмаг, дүртмәк, јортмаг** сөзләриндә **да-, дү-, јо-** һиссәләринин **си́** көкү илә ејни мәнбәдә бирләшмәси барәдә душүнмәјә дәјәр. Чин дилиндә **чӯ**[636] сөзүнүн «чыхма, чыхыш, чыхартмаг»; «хәрч, чыхар, «мәхарич»; «кәнар, харич, бајыр, бајыр тәрәфдән» мә'налары да тәсдиг едир ки, **чәкмәк, чыхмаг** сөзләринин илкин көклә јахынлығы вардыр. Мүгајисә олунан сөзләрә диггәт јетирәк: **дартмаг, дүртмәк, јортмаг, чыхмаг, чәкмәк.** Бурадакы, **да-, дү-, јо-, чы-, чә-** һиссәләри фоно-семантик вариантлар кими диггәти чәлб едир.

Ча- көкүнүн «өртмәк, бүрүмәк, бағламаг» мә'насы илә

[630] Јенә орада.
[631] Јенә орада. с. 77.
[632] Јенә орада. с. 57.
[633] Јенә орада.
[634] **Чүј//чүјү** ағачдан јонулуб дүзәлир, учу ити олур. Бу сөзә ујғун кәлән **чуилю** чин дилиндә «сәјүд» мә'насындадыр (Бах: Јенә орада. с. 57).
[635] Китайско-русский словарь. М., 1959, с. 352.
[636] Јенә орада. с. 107.

јахынлыг јарадан төрәмә сөзләрин изләрини бир сыра дилләрдә **мүшаһидә** едирик[637]. Урал дилләриндә sölme «дүјүн»; алтај **дилләриндә** čali „бағламаг, бәркитмәк"; фин **дилиндә** sölme//solmu «бағламаг, сарымаг»; мачар **дилиндә** **csomó** «боғламаг, сарымаг»; кореја дилиндә ćагу „боғазындан асмаг, боғмаг, мөһкәм бағламаг»; түрк дилләринин әксәријјәтиндә ишләнән **чалма** сөзү вә с.

«ТУТМАГ» ФЕ'ЛИНИН ТӘШӘККҮЛ ЕТДИЈИ ИЛКИН КӨК

ТУТМАГ. Бу фе'л Орхон-Јенисеј абидәләриндә **тут-** шәклиндә ишләнир вә «тутмаг, сахламаг» мә'наларыны билдирир: Он тутук јоргын јараклығ елигин **тутды** јараклығды қағанка ангулады—Он тутугујавәри илә бирликдә әли силаһлы һалда **тутуб** хана тәгдим етди; Аны үчүн илиг анча **тутмыс** еринч, илиг **тутып** төриг **итмис**—Она көрә ел бирлијини беләчә горујуб **сахламыш**, ели әлдә **сахлајыб** ганун-гајда јаратмышлар. **Тут-** фе'линин јазылы абидәләрдә **тут-** шәклиндә ишләнмәси көстәрир ки, көкүн көвдәјә чеврилмәси просеси јазыјагәдәрки дөврдә сона јетмишдир. Белә ки, **ту-** һиссәси јазыјагәдәрки дөврдә көк олмушдур. Буну **ту-** көкүнүн мәнбәләрдәки «тутмаг, сахламаг» мә'налары тәсдигләјир.[638] **Ту-** илкин көкү Азәрбајчан дилиндә **тутгач, дустаг** сөзләриндә «тутмаг, сахламаг мә'наларыны» горујуб сахлаја билмишдир. Бу мә'налары илкин **га-** көкү дә билдирмишдир. **Га-** көкү дә **гапмаг, габ, гапы, гафа** (инсанын башы, бејни мә'насынд) сөзләриндә «тутмаг, сахламаг» анламындадыр.

637 В. М. Иллич-Свитыч. Опыт сравнения ностратических языков. М., 1971, с. 200. Мисаллар бу китабын көстәрилән сәһифәсиндән сечилмишдир.
638 Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 591.

М. Кашғаринин лүғәтиндә **ка-*** илкин көкү јығмаг, сандыға гојмаг» мә'наларында Јағма дилиндән гејдә алынмышдыр:[639]

ol aşçqa olunğ **kadı**=o, tencerenin etrafına odun koydı yıgdı; ol tonuğ kadı=o, elbiseyi sandıga koydı, yıgdı, koydu.

Көвдә кими гәбул етдијимиз **тут-, гап-** сөзләриндә «тутмаг, сахламаг» мә'наларын јахын анламда олдуғуна көрә мәнбәләрдә **тут-гап** сөзләри паралел шәкилдә һәмин мә'наларда ишләнмишдир[640]. Азәрбајчан дилиндә **тутмаг, гапмаг** сөзләри паралел шәкилдә ишләнир. Бу да бир даһа һәмин сөзләрин синонимлијини тәсдиг едир. **Ту-** илкин көкү антисемија голу јарадараг **тулламаг** сөзүнү дә формалашдырмышдыр. Мараглыдыр ки, **ту-** илкни көкүнүн антисемија голу чин дилиндә дә вардыр: **ту**[641] «бурахмаг (ағзындан), тулламаг, атмаг, түпүрмәк». Бу мә'налар «тулламаг» мә'насы илә јахынлыг тәшкил едир.

Ту- көкүнү **то-** шәклиндә јапон дилиндә мүшаһидә едирик. Јапон дилиндә **то-** көкү «тутмаг, сахламаг» мә'насынын семантик дериваты кими «гапы» мә'насында ишләнир.[642] Ермәни дилиндә «гапы» мә'насында олан **тур** сөзүнү дә мүгајисәјә чәлб етмәк лазымдыр. Санскрит дилиндә «гапы» мә'насында ишләнән dur[643] сөзү бу мүгајисәләр чәркәсиндә өзүнү доғрулдур. Илкин көкүн фоно-семантик варианты чин дилиндә ишләнир: ту̌[644] «јер, јер күрәси»; «тоз»; «торпаг»; «јерли»; **ту**[645] «план, планлашдырмаг»; «фикир, ниј-јәт»; «хәритә». Бу мә'налар Азәрбајчан дилиндә **тутмаг** фе'линин **чәдвәл тутмаг, иш тутмаг** мә'наларын илә мүгајисәјә кирир. Бу көкүн семантик дериватларынын чох инанды-

* **га-//ка-** илкин көкү барәсиндә әлавә мә'лумат алмаг үчүн бах: Булудхан Хәлилов. Азәрбајчан дилиндә тәкһечалы фе'лләрин әсасында дуран илкин көкләрин фоно-семантик инкишафы (мүгајисәли-тарихи истигамәтдә). Бакы, 1995, с. 48—54.

639 Divanü luğa-it-Türk. III c., Ankara, 1992, s 24?.
640 Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 591.
641 Китайско-русски, словарь. М., 1959, с. 34.
642 Японско-русский словарь. М., 1984. с. 586.
643 Санскритско-русский словарь. М., 1978, с. 272.
644 Китайско-русский словарь. М., 1959, с. 33.
645 Јенә орада. с. 198.

рычы олдуғуну јапон дилиндәки мисаллар да тәсдиг едир. Мәсәлән:[646] tomae «анбар гапысы»; tomare «гапы илкәји, илмәси»; tomari «дајаначаг, дајанма, дурма»; «сәрһәл»; tomarr «дәниздә ләвбәр»; tomebyō «кнопка, басмадүјмә»; tomeneji „гајка“; tsuna[647] «ип, кәндир» вә с.

«ТӘЗМӘК» ФЕ'ЛИНИН ТӘШӘККҮЛ ЕТДИЈИ ИЛКИН КӨК

ТӘЗМӘК. Бу фе'л јазылы мәнбәләрдә **тез-//тәз-** вариантларында ишләнир. **Тез-** варианты мәнбәләрдә «кетмәк, гачмаг» мә'насындадыр. Мәсәлән; Kejik tezdi — Марал гачды. Јазылы мәнбәләрдә **тез-** вариантынын «кетмәк, гачмаг» мә'наларыны **вар//бар** сөзләри дә билдирмишдир. Һәм дә **тез, вар//бар** сөзләри јазылы мәнбәләрдә синоним сөзләр олмушдур. Она көрә дә мәнбәләрдә **тез** вә **бар** сөзләри паралел шәкилдә «гачмаг» мә'насында ишләнир: тез-бар[648]. Мәнбәләрдә **тез** сөзү **гач** сөзү илә дә мүвази шәкилдә «гачмаг» мә'насында олмушдур: тез-гач[649]. Беләликлә, **тез** сөзү Азәрбајчан дилиндәки **тәзмәк** сөзүнүн мә'насыны там шәкилдә ифадә едә билмишдир. **Тез** сөзү илә **тәзмәк** фе'ли бир јуванын төрәмәләридир. Башга сөзлә, ејни көкүн фонетик вариантларыдыр. Һәр ики сөзүн нүвә семантикасында «тез олмаг, гачмаг» мә'налары үмуми анламдадыр. Бу сөзләрлә бир јуваја **тәлә, тәләсмәк** сөзләри дә дахилдир. **Тә-//те-** һиссәсини бу сөзләрин һамысынын тәшәккүл тапдығы илкин көк кими гәбул етмәк олар. Беләликлә, **тәз, тез** сөзләриндә сөз сону -з елементи **тә-//те-** һиссәсинә бирикмиш, көкүн фоносемантик вариантларыны әмәлә кәтирмишдир.

«ТӨКМӘК», «ТИКМӘК» ФЕ'ЛЛӘРИНИН ТӘШӘККҮЛ ЕТДИЈИ ИЛКИН КӨК

ТӨКМӘК, ТИКМӘК. Төк- вә **тик-** фе'лләринин фоносемантик инкишафы бу фе'лләрин бир көкдән төрәдијини тәсдиг едир. Белә ки, бу фе'лин һәр икиси **до-//то-** көкүнүн төрәмәләридир. Фикримизчә, **до-//то-** көкүнүн дахили флек-

646 Јенә орада. Мисаллар сәһифә 594-дән көтүрүлмүшдүр.
647 Јенә орада. с. 609.
648 Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 557.
649 Јенә орада.

сијасы **тө-** вә **ти-** көкләрини јаратмышдыр. Сөз сону **-к** елементи һәр ики фе'лдә көкә бирикмишдир. Һал-һазырда көклә бу елементин сәрһәдини ајырмаг чох чәтиндир. Мә'лумдур ки, дилимизин јазыјагәдәрки дөврүндә **до-//то-** көкү «көк», «тох», «дојмуш», «долу» мә'на анламларында олмушдур. «Долу» мә'на анламы **төк** фе'линин нүвә семантикасында горунур. **Төк-** фе'ли түрк дилләриндә **төк//ток//тох//төг//тег//тек//диг//түк** вариантларында ишләнир. **Төк//ток** вариантыны А. М. Шербак гәдим форма кими гәбул етмишдир.[650] Көрүнүр ки, А. М. Шербак гәдим форманын бәрпа едилмәсиндә илкин көкү (то- көкү) вә онда баш верән дәјишиклији диггәтдән гачыртмышдыр. Бизчә, **төк-** фе'линин кумык дилиндә **ток,** јакут дилиндә ишләнән **тох** вариантлары **то-** һиссәсинин гәдим көк кими горундуғуну тәсдиг едир. Лакин көклә сөз сону елементин бирикмәси көкүн сәрһәддинин ајрылмасында чәтинлик јарадыр. **Төк-** фе'линин урарту, хетт, Һинд—Авропа дилләриндәки изләри дә чох мараглыдыр. Мәсәлән: урарту дилиндә **d(u)**[651] «гојмаг, јығмаг»; хетт дилиндә **dā-//di-**[652] «гојмаг, јығмаг»; күрчү дилиндә **deba**[653] «гојмаг, јығмаг»; манчур дилиндә **доола**[654]—«төкүлмәк, ахмаг»; чин дилиндә **дао**[655]—«төкмәк, бошалтмаг, ахытмаг» (чин дилиндә бу сөз һәм дә «чевирмәк, девирмәк, дөндәрмәк» мә'наларыны билдирир) вә с. Бу чүр дил фактлары илкин көк кими гәбул етдијимиз морфемин тарихи мөвчудлуғуну тәсдиг едир вә ејни заманда бизим мөвгејимизи дәстәкләјир. Јухарыда гејд етдијимиз кими, **тик-**[656] фе'ли дә **то-** көкүндәндир. Марагпыдыр ки, Орхон—Јенисеј аби-

650 Бах: Этимологический словарь тюркских языков. М., 1980, с. 274.
651 Гр. Қапанцян. Обшие элементы между урартским и хеттским языками. Эривань. 1936, с. 24.
652 Јенә орада.
653 Јенә орада.
654 Сравнительный словарь тунгусо-манчжурскух языков. I т., Л., 1975, с. 187.
655 Јенә орада.
656 **Тик** сөзү түрк дилләринин бир чохунда омоним сөздүр: «тикмәк» вә «дик» мә'наларыны билдирир Азәрбајчан дилиндә исә бу сөзүн омонимлији јохдур. Һәм мүгајисә үчүн, һәм дә бир дил факты кими марагпыдыр ки, чин дилиндә «дүз, тәмиз, догру» мә'насында олан **ду** сөзү ишләнир. (Бах: Қитайско-русский словарль. М., 1959, с. 461).

дәләриндә **тик-** фе'ли **тик//ток** вариантларында ишләнир: Башлају кыркыз кағанығ балбал **тикдим**—Гырғыз ханлығынын башчысы (әмим үчүн) гәбир дашы галдырдым; **Токытдым** (бу ериг) ерсәр, амтыка ериг јиртә ирсәр анча ериг јиртә бенчү таш **токытдым**, битидим—Тикдирдим... әкәр (бу) о јол дајаначағында оларса, индијәдәк о јердә оларса, һәмин дајаначагда мән әбәди абидә тикдирдим, (үзәринә) јазы јаздым. Фикримизчә, **тик-** фе'линин Орхон—Јенисеј абидәләриндә ишләнән **ток** варианты ону демәјә әсас верир ки, то- көкүнүн сөз сону **-к** елементинә бирикиб «тикмәк» мә'насыны билдирмәси түрк дилләринин јазыјагәдәрки дөврүндә мөвчуд олмушдур. Демәли, **төк-** вә **тик-** фе'лләриндә сөз сону елементләр нәзәрә алынмазса, **тө-**, **ти-** һиссәләри **то-** илкин көкүнүн дахили флексијаја уғрамыш вариантлары кими диггәти чәлб едир.

«ГОНМАГ» ФЕ'ЛИНИН ТӘШӘККҮЛ ЕТДИЈИ ИЛКИН КӨК

Гон- фе'ли илә **гонаг**, **гоншу** сөзләри арасында олан әлагәни Һ. Қ. Гулијев дә нәзәрә алмышдыр. Бунлары Азәрбајчан, түрк, түркмән вә гагауз дилләриндә мүгајисә етмишдир.[657] **Гон-** фе'линин «гонмаг, мәскунлашмаг» анламлары һәмин сөзләрин нүвә семантикасына пајланмышдыр. «Гонмаг, мәскунлашмаг» анламлары гејд олунан сөзләрдә дашламышдыр. **Гон-** фе'линин јазылы абидәләрдәки мә'налары мүасир дилимизлә мүгајисәдә кениш олмушдур. Јазылы абидәләримиздә «јерләшмәк, отурмаг, дајаныб динчәлмәк, әјләшмәк» мә'наларында да ишләнмишдир: Кимүн ки оғлы-гызы јог, гара отаға **гондурын**[658]—Кимин оғлу-гызы јохдурса, гара өтагда отурун; Оғлы оланы ағ отаға, гызы оланы гызыл отаға **гондурын**[659]—Оғлу оланы ағ отаға, гызы оланы гырмызы отаға јерләшдирин; Ол намәрдләр дәхи бир јердә гонмышларды[660]—О намәрдләр дә бир јердә дајаныб динчәлирдиләр. **Гон-** фе'ли илә бағлы хүсусијјәтләри Ј. Мәммәдов да характеризә етмишдир. Бу сөзүн кечәлә, јерләш, мәскунлаш» вә с. мә'на вариантларына малик олдуғуну сөјләмишдир[661] Ејни заманда о, **гон-** фе'линин мүасир әдәби дилимиздәки мә'насы илә гәдим абидәләрдә олан мә'наларынын мүгајисәсини вермишдир. Гејд етмишдир ки, мүасир әдәби дилимиздә **гон-** фе'ли әсасән, «учан чанлыларын јерә енмәси» мә'насындадыр. Гәдим абидәләрдәки мә'налары исә **гонаг, гонаглыг, гоншу, гонум-гоншу** вә с. сөзләрдә асемантикләшмишдир.[662] Доғрудан да **гон-** фе'линин абидәләрдәки «јерләшмәк, отурмаг, дајаныб динчәлмәк, әјләшмәк» вә с. мә'налары бу гәбилдән олан сөзләрдә изини сахламышдыр. Фактлар көстәрир ки, **го-** синкретик көкүнә говушан **-н** елементи фоносемантик, фономорфоложи рол ојнајыр. Белә ки, бирһечалы **гон-** фе'линдә **го-** синкретик көкдүр, сөз сону **н-** елементи исә «гонмаг» мә'насыны јарадыр. **Го-** синкретик көкүнә бирикмиш сөз сону елементләр **го-** көкүнүн синкретиклијини позмушдур. **Го*** синкретик көкүндән јаранмыш **гон-** сөзү дә синкретиклијә малик олмушдур. Синкретик олдуғу үчүн адларда—**гонаг**, **гоншу** сөзләриндә, о чүмләдән мүасир түрк вә гагауз дилләриндә **конуш** фе'линдә горуну б сахланмышдыр. Һ. Қ. Гулијев **конуш** сөзүнүн ифадә етдији мә'налары оғуз групу түрк дилләриндә белә груплашдырыр:[663] («данышмаг, сөһбәт етмәк» (түрк дилиндә), «јерләшмә, јерләшдирмә» (түрк дилиндә), «кәзмәк, кәзишмәк, сејрә чыхмаг, гонаг етмәк, гонаглыгда олмаг», «сөһбәт еләмәк» (гагауз дилиндә), «кәзмә, кәзишмә», «кеф, ејш-ишрәт», «чағырылмыш кечә» (гагауз дилиндә).) **Конуш** сөзүнүн әмәлә кәлдији **гон** көкү Азәрбајчан, түрк, гагауз, түркмән дилләриндә «гонмаг, дүшмәк, әјләшмәк, отурмаг» мә'наларында ишләнир. Бу мә'налар Азәрбајчан дилиндә **гушум сәнә гонду** ифадәсиндә дашлашмышдыр. Бурада **гонду** сөзү һәм дә дүшмәк (//бағланмаг), әјләшмәк//отурмаг (//бағланмаг) мә'наларындадыр.

[657] Г. К. Кулиев. Лексико-семантическое развития глаголов речи в тюркских языках (на материале огузских языков).—Советская тюркология. № 5, Баку, 1982, с. 8.

[658] Китаби-Дәдә Горгуд. «Јазычы», Бакы, 1988, с. 34.

[659] Јенә орада.

[660] Јенә орада. с. 40.

[661] Ј. Мәммәдов. Азәрбајчан дилиндә сөзләрин лексик-семантик инкишафы. Бакы, 1987, с. 52—53.

[662] Јенә орада. с. 53.

* **Го-** илкин көкү барәсиндә әлавә мә'лумат алмаг үчүн бах: Булудхан Хәлилов. Азәрбајчан дилиндә тәкһечалы фе'лләрин әсасында дуран илкин көкләрин фоно-семантик инкишафы. Бакы, 1995, с. 7—18.

[663] Г. К. Кулиев. Лексико-семантическое развития глаголов речи в тюркских языках (на материале огузских языков)—Советская тюркология. № 5, Баку, 1982, с. 8.

ИСТИФАДӘ ЕДИЛМИШ ӘДӘБИЈЈАТ

Азәрбајчан дилиндә

Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти. Бакы, 1964.
Азәрбајчан дилинин орфографија лүғәти. Бакы, 1975.
Адилов М. И., Вердијева З. Н., Ағајева Ф. М. Изаһлы дилчилик терминләри. Бакы, 1989.
Адилов М. Ганадлы сөзләр. «Јазычы» нәшријјаты, Бакы, 1988.
Адилов М. И. Азәрбајчан дилиндә тәглиди сөзләр. Бакы, 1979.
Азәрбајчан классик әдәбијјаты китабханасы. III ч., «Елм» нәшријјаты, Бакы, 1984.
Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти. IV ч., «Елм» нәшријјаты, Бакы, 1984; III ч., Бакы, 1983.
Азәрбајчан фолклору антолокијасы (тәртиб едәни Ә. Ахундов). I ч., Бакы, 1969.
Азәрбајчан журналы, № 11—12, Бакы, 1992.
Ахундов А. А. Азәрбајчан дилинин фонемләр системи. Бакы, 1973.
Ахундов А. А. Азәрбајчан дилинин фонетикасы. Бакы, 1984.
Ахундов А. Азәрбајчан дилинин тарихи фонетикасы. АДУ нәшријјаты, Бакы, 1973.
Ахундов А. Үмуми дилчилик. Бакы, 1988.
Асланов В. XII әсрә гәдәрки Азәрбајчан дили һаггында.—Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. Бакы, 1983.
Асланов Вагиф. Дахили бәрпа үсулу вә Азәрбајчан дилинин јазыјагәдәрки фономорфоложи вә лексик-семантик мәнзәрәсинин өјрәнилмәси.—Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. Бакы, 1984.

Абдуллајев Әләвсәт. Азәрбајчан дилиндә р～з мүнасибәти.—Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. Бакы, 1984.
Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. Бакы, 1983.
Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. Бакы, 1984.
Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. Бакы, 1991.
Ачалов А. М. Новрузов М. Д. «Ал» тапынышы вә онун изләри.—Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. Бакы, 1983.
Азәрбајчан дили морфолокијасынын актуал проблемләри (елми әсәрләрин тематик топлусу). АДУ, Бакы, 1987.
Бағыров Г. Азәрбајчан дилиндә фе'лләрин лексик-семантик инкишафы. Бакы, 1971.
Баһаәддин Өкәл. Бөјүк Һун империјасы. I китаб. «Кәнчлик» нәшријјаты, Бакы, 1992.
Бһагавад-Гита олдуғу кими. Бһактиведанта бук траст, 1991.
Вәлијева К. Г. Шәрги Абшерон шивәләри лексикасынын етник мәншәји.—Дилчилик чоғрафијасы, тарихи диалектолокија вә түрк дилләринин тарихи проблемләри. АДУ-нун нәшри, Бакы, 1982.
Гурбанов А. М. Мүасир Азәрбајчан әдәби дили. Бакы, 1967.
Гурбанов А. М. Үмуми дилчилик. Бакы, 1977.
Гасымов Ајдын. «Бајат боју», «Бајат» сөзү, Бајатлылар.—Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. Бакы, 1984.
Г. Бүрһанәддин. Диван, Бакы, 1988.
Гәдим түрк абидәләринин сөзлүјү (тәртиб едәнләр: Н. М. Худијев, Ә. А. Гулијев). Бакы, 1992.
Дәмирчизадә Ә. М. Мүасир Азәрбајчан дили. I һиссә, Бакы, 1972.
Дәмирчизадә Ә. М. Азәрбајчан дилинин тарихи. I ч., Бакы, 1947.
Дәмирчизадә Ә. М. Мүасир Азәрбајчан дили. Бакы, 1984.
Дәмирчизадә Ә. М. 50 сөз. Бакы, 1968.
Әлијев В. Азәрбајчан дилиндә фе'лин тәсрифләнмәјән формалары. Мәсдәр. Бакы, 1976.
Әлијев В. Азәрбајчан дилиндә фе'ли сифәт. Бакы, 1989.
Әлијев В. Азәрбајчан дилиндә фе'ли бағлама. Бакы, 1989.
Әлијев В. Азәрбајчан дилиндә фе'лин перифрастик формалары. Бакы, 1989.
Әһмәдов Тофиг. Азәрбајчан палеотопонимијасында гә-

дим лексик-семантик елементләр.—Азәрбајҹан филолокија-сы мәсәләләри. Бакы, 1984.
Әһмәдов Б. Азәрбајҹан дили сөз јарадычылығында садәләшмә мејли. Бакы, 1990.
Әһмәдов Б. Азәрбајҹан дили шивәләриндә сөз јарадычылығы. Бакы, 1987.
Әһмәдов Б. Лексика мәсәләләри. Бакы, 1990.
Әһмәдов Б. Б. Азәрбајҹан дили шивәләриндә фоно-семантик сөз јарадычылығы. Бакы, 1994.
Әрәб вә фарс сөзләри лүғәти. Бакы, 1985.
Әсирәддин Әбу Һәјјан Әл-Әндәлуси. Китаб әл-идрак лилисан әл-әтрак. Бакы, 1992.
Ибраһимов Билал. Азәрбајҹан дилинин тарихи фонетикасына даир семинар мәшғәләләри. Бкы, 1979.
Исламов Муса. Түрк дилләриндә әвәзликләр. «Елм» нәшријјаты, Бакы, 1986.
Јусифов Мүбариз. Оғуз групу түрк дилләринин мүгајисәли фонетикасы. «Елм», Бакы, 1984.
Зејналов Ф. Түркологијанын әсаслары. «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1981.
Зејналов Ф. Азәрбајҹан дилинин мәншәји мәсәләсинә даир.—Азәрбајҹан филолокијасы мәсәләләри. Бакы, 1984.
Гасымов Гәзәнфәр. Гәдим санскрит, мүасир түрк, рус, инкилис, әрәб вә фарс дилләриндә ејникөклү сөзләр.—Сәнәт дүшүнчәләри. Бакы, 1997.
Китаби-Дәдә Горгуд. Бакы, 1988.
Короғлу. Бакы, 1975.
Мәммәдгулузадә Ҹәлил. Сечилмиш әсәрләри. I ч., Азәрбајҹан Дөвләт нәшријјаты, Бакы, 1983.
Мирзәјев Һ. Азәрбајҹан дилиндә садә фе'лләр. Бакы, 1984.
Мирзәјев Һ. Азәрбајҹан дилиндә фе'л. Бакы. 1986.
Мирзәјев Һ. Мүасир Азәрбајҹан дилиндә тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләр. Бакы, 1979.
Мәммәдов И. Азәрбајҹан дилинин етнографик лексикасы. ДД., Бакы, 1992.
Мәммәдов А. Азәрбајҹан дилинин еркән тарихинә даир материаллар.—Азәрбајҹан филолокијасы мәсәләләри. Бакы, 1983.
Мәһәммәд Фүзули. Сечилмиш әсәрләри. Бакы, 1984.
Мурад Адҹы. Гыпчаг чөлүнүн јовшаны (проф. Тофиг Һачыјевин тәрҹүмәсиндә вә редактәси илә). Бакы, 1997.

Маһмудова В. И. Түрк дилләриндә бә'зи атчылыг терминләринин етимолокијасына даир.—Түрк дилләринә даир етимоложи вә тарихи-морфоложи тәдгигләр (елми әсәрләрин тематик мәҹмуәси). Бакы, 1987.
Мирзәзадә Һ. Азәрбајҹан дилинин тарихи морфолокијасы. Бакы, 1962.
Мәммәдов Јунис. Орхон-Јенисеј абидәләриндә адлар. II һиссә, Бакы, 1981.
Мәммәдов Јунис. Мүстәгиллијини итирән көкләрин чохһечалылыға доғру инкишафы һаггында.—Азәрбајҹан филолокијасы мәсәләләри. Бакы, 1984.
Мәммәдов Јунис. Азәрбјҹан дилиндә сөзләрин лексик-семантик инкишафы. Бакы, 1987.
Мәммәдов Мәсим. Дилләрин гаршылыглы әлагәси (Азәрбајҹан вә ермәни дилләринин материаллары әсасында). Јереван, 1986.
Нәбијев Азад. Әфсунлр вә әски инамлар.—Азәрбајҹан филолокијасы мәсәләләри. Бакы, 1984.
Нәбијев Азад. Азәрбајҹан—өзбәк фолклор әлагәләри. Бакы, 1978.
Рәҹәбов Ә. Дилчилик тарихи. Бакы, 1988.
Рәһимов М. Азәрбајҹан дилиндә фе'л шәкилләринин формалашма тарихи. Бакы, 1965.
Рүстәмов Р. Азәрбајҹан дили диалект вә шивәләриндә фе'лин гурулушча нөвләри. Бакы, 1963.
Рүстәмов Р. Мүасир Азәрбајҹан дили үчүн архаикләшмиш фе'лләр.—Дилчилик мәҹмуәси. Бакы, 1963.
Рүстәмов Р. Азәрбајҹан дили диалект вә шивәләриндә фе'л Бакы, 1965.
Рүстәмов Руф'әт. Мүасир түрк дилиндә көмәкчи нитг һиссәләри. Бакы, 1996.
Рәһимов А. Р. Собака сөзүнүн мәншәји.—Түрк дилләринә даир етимоложи вә тарихи-морфоложи тәдгигләр (елми әсәрләрин тематик мәҹмуәси). Бакы, 1987.
Рәһимов Ариф. Азәрбајҹан дили үчүн асемантикләшмиш бә'зи көк морфемләри изаһында М. Кашғарлы «Диван»ынын ролу.—Азәрбајҹан филолокијасы мәсәләләри. Бакы, 1984.
Оғузнамә. Бакы, 1987.
Пашајев Гәзәнфәр. Ираг-түркман фолклору. «Јазычы», Бакы, 1992.
Русча—Азәрбајҹанча лүғәт. I, II, III, Бакы, 1990.

Сүлејменов Олжас. Аз-ја. Бакы, 1993.
Сејидов М. Азәрбајчан мифик тәфәккүрүнүн гајнаглары. Бакы, 1983.
Сејидов М. Азәрбајчан халгынын сој көкүнү дүшүнәркән. Бакы, 1989.
Фүзули Бајат. Оғуз епик ән'әнәси вә «Оғуз Қаған» дастаны. «Сабаһ», Бакы, 1993.
Фаруг Сүмәр. Оғузлар. «Јазычы», Бакы, 1992.
Хәлилов Б. Азәрбајчан дилиндә бә'зи сөзләрин фоносемантик инкишафы.—Үслуби-лингвистик фәнләрин тәдриси проблемләри. Бакы, 1991.
Хәлилов Б. Дастанларымызда ишләнән бә'зи сөзләрин фоносемантик инкишафы. Азәрбајчан фолклорунун актуал проблемләри.БДУ-нун нәшри, Бакы, 1991.
Хәлилов Б. Ах- фе'ли вә онун төрәмәләринин нормалашмасына даир.—Азәрбајчан әдәби дилиндә норма вә нормалашма мәсәләләри. «Елм», Бакы, 1991.
Хәлилов Б. ыр- морфемли сөзләр (тарихи-етимоложи истигамәтдә).—Дил, етнос вә етнонимија. «Өрнәк». Бакы, 1994.
Хәлилов Б. Бир «өлү» сөз көкүнүн ишләнмә даирәси.—Тарихи вә тәтбиги дилчилик. Бакы, 1993.
Хәлилов Б. Азәрбајчан дилиндә сөз көкләринин фоно-семантик инкишафы (тарихи-етимоложи истигамәтдә).—Педагожи Университетин хәбәрләри. Һуманитар елмләр серијасы, № 1, Бакы, 1992.
Худијев Низами. Азәрбајчан әдәби дили тарихи. «Маариф», Бакы, 1995.
Хәлилов Б. Азәрбајчан дилиндә тәкһечалы фе'лләрин әсасында дуран илкин көкләрин фоно-семантик инкишафы (мүгајисәли-тарихи истигмәтдә). Бакы, 1995.
Хәлилов Б. Азәрбајчан дилиндә икиһечалы фе'лләрин фоно-семантик инкишафы. Бакы, 1996.
Хәлилов. Б. «Танры» сөзү вә бу лексик ваһидин јарадығы илкин көк барәсиндә.—Дил мәсәләләринә даир тематик топлу. № 1, Бакы, 1997.
Фәхрәддин Јадикар. Фонетик вә фонолокија мәсәләләри. Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1993.
Хәлилов Ј. Г., Чавлалов М. И. Азәрбајчанча-алманча лүғәт. Бакы, 1993.
Халг түркүләри. «Ишыг нәшријјаты, Бакы, 1992.

Һачыјев Т. Азәрбајчан дилинин јазыјагәдәрки изләри һаггында.—Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. Бакы, 1983.
Һачыјев Т. Азәрбајчан әдәби дили тарихи. Б., 1976.
Һүсејнзадә М. Мүасир Азәрбајчан дили. Бакы, 1973.
Һачыјев Тофиг. Азәрбајчанын гәдим ономастикасына даир.—Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. Бакы, 1984.
Һачыјева Әзизә. Ушаг нитгинин лингвистик тәһлили. «Маариф» нәшријјаты. Бакы, 1994.
Чәлилов Ф. А. Азәрбајчан дилинин морфонолокијасы. Бакы, 1988.
Чәлилов Ф. Азәрбајчан дилиндә «ал» көклү сөзләр (тарихи-етимоложи етүд).—Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. Бакы, 1983.
Чәлилов Фиридун. Ар морфемли сөзләр.—Азәрбајчан дили морфолокијасынын актуал проблемләри. АДУ, Бакы, 1987.
Чәфәров С. Азәрбајчан дилиндә сөз јарадычылығы. Бакы, 1960.
Чәфәров С. Мүасир Азәрбајчан дили (лексика). Бакы, 1982.
Чәфәров Ч. Нитг һиссәләриндә кечид просесләри. Бакы, 1983.
Шүкүров Ә. Ч., Мәһәррәмов А. М. Гәдим түрк јазылы абидәләринин дили. Бакы, 1976.

Рус дилиндә истифадә олунмуш әдәбијјат

Актуальное вопросы китайского языкознания. Материалы IV всесоюзной конференции (М., июнь, 1988), М., 1988.
Аванесов Р. И. Лингвистическая география-история русского языка//ВЯ, № 6, 1952.
Алекперов А. К. Фонематическая система современного азербайджанского языка. Баку, 1971.
Алекперов А. К. Лексическая семантика простых глаголов в современном азербайджанском языке. Баку, 1983.
Асланов В. К проблеме реконструкции корневых морфем.—Советская тюркология. № 2. Баку, 1971.
Асланов В. Историческая лексикология азербайджанского языка (проблема реконструкции). Автореф. док. дисс., Баку, 1973.
Андреев Н. Д. Ранне—индоевропейский праязык. Л., 1986.
Аркадьева Т. Г. Явление детимологизации в составе гла-

гольной лексики.—Глагол в лексической системе современного русского языка (межвузовский сборник научных трудов). Л., 1981.
Ахметьянов Р. Г. Сравнительное исследование татарского и чувашского языков. М., 1978.
Ахметьянов Р. Г. Об историзме в этимологии.—Теория и практика этимологических исследовании. М., 1985.
Ахметьянов М. А. Глагол в языке Орхоно-Енисейских памятников. Из-во Саратовского университета, 1978.
Атаныязов С. Түркменистаның топонимиси. Ашхабат, 1981.
Актуальные вопросы якутской лексикологии и лексикографии. 1980.
Алтайские этимологии. Ленинград, 1984.
Алтайский язык на современном этапе его развития (сборник научных статей). Горно-Алтайск, 1984.
Алпатов В. М. История одного мифа. М., 1991.
Айдаров Г. Язык Орхонского памятника Бильге-Қагана. Алма-Ата, 1966.
Ахметов М. А. Глагол в языке Орхоно-Енисейских памятников (в сравнительном плане с современным башкирским языком). Из. Сар. Унив., 1978.
Батманов И. А. Части речи в киргизском языке. Фрунзе, 1936.
Барроу Т. Санскрит. М., 1976.
В. В. Бартольд. Сочинения. II т., I ч., М., 1963.
Баскаков Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М., 1979.
Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. М., 1951.
Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II, фонетика и морфология. I ч., М., 1952.
Басенкова И. А. Семантическое корреляции родственных глаголов немецкого и русского языков.—Глаголь в германских и романских языках. Днепрепетровск, 1982.
Башкирская лексика. Уфа, 1966.
Бертагаев Т. А. Морфологических структура слова в монгольских языках. М., 1962.
Бекмухаметов Е. Б. Арабско-персидские слова в казахском языке. Толковый словарь заимствованный. Алма-Ата, 1977.
Биишев А. «Первичные» долгие гласные в тюркских языках. Уфа, 1963.

Воронин С. В. Основы фоносемантики. Л., 1982.
Воронин С. В. Этимология и фоносемантика.—Проблема этимологии тюркских языков. Алма-Ата, 1990.
Вопросы развития алтайского языка и литературы. Горно-Алтайское книжное издательство, 1954.
Вопросы алтайского языкознания. Горно-Алтайские, 1988.
Вопросы лексикологии и лексикографии башкирского языка. Уфа, 1983.
Вопросы башкирского языкознания. Уфа, 1975.
Вопросы структуры татарского языка. Қазань, 1986.
Ганиев С. М. Самоучитель татарского языка. Тифлис, 1902.
Гамкрелидзе Т. В., Вяч. Вс. Иванов. Индоевропейский язык и индоевропейцы, I т., II т., Тбилиси, 1984.
Горгониев Ю. А., Плам Ю. А., Рождественский Ю. В., Сердюченко Г. П., Солнцев В. М. Обшее черты в строе китайско-тибетских и типологически близких к ним языков юго-восточной Азии (к проблеме моносиллабизми).—Языки Қитая и Юго-Восточной Азии. М., 1963. с. 3—13.
Гуревич И. С. Сложные глаголы в китайском языке III—V вв.—Спорные вопросы строя китайского языка. М., 1965, с. 195—209.
Гуревич И. С. Қ характеристике грамматического строя китайского языка III—V вв. в связи с вопросом о периодизации.—Спорные вопросы строя китайского языка. М., 1965, .с 180—185.
Ганиев Ф. А. Асемантические элементы в строе тюркских языков.—Исследования по лексие и грамматике татарского языка. Қазань, 1986.
Георгиев В. И. Проблемы возникновения индоевропейских языков. ВЯ, № 1, 1956.
Гукасян В. Тюркизм в «Истории албан» Моисея Утинского.—Структура и история тюркских языков. М., 1971.
Гукасян Ворошил., Асланов Вагиф. Исследования по истории азербайджанского языка дописьменного периода. Бакы, 1986.
Горнунг Б. В. Қ вопросу об образование индоевропейской языковой обшности. М., 1964.
Данилов Л. В. Семантическое поле тюркских слов, выражающих понятие «иней» и «изморозь».—Вопросы башкирского языкознания. Уфа, 1973.

Дмитриев Н. К., Строй турецкого языка. Л., 1939.
Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков. М., 1962.
Демирчи-заде А. М. О периодизации истории азербайджанского литературного языка.—Структура и история тюркских языков. М., 1971.
Дмитриева Л. В. Фитонимы и фитонимическая терминология, общие для тюркских и монгольских языков.—Проблемы Алтайстики и монголоведения. М., 1975.
Древнетюркский словарь. Л., 1969.
Дьяконов И. М. Урартские письма и документы. М.—Л., 1969.
Джаукян Г. Б. Урартский и индоевропейские языки. Ереван, 1963.
Джаукян Г. Б. Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам. Ереван, 1964.
Егоров Н. И. Оногуры, Савиры, Булгары, Угры и их взаимоотношения в I-й половине I тысячалетия н. э.—Чувашский язык: история и этимология. Чебоксары, 1987.
Егоров Н. И. Опыт этимологизации чувашских терминов родства и свойства.—Этимологические исследования по чувашкому языку. Чебоксары, 1984.
Этимологические исследования по чувашскому языку. Чебоксары, 1984.
Эдмунд Уайт, Дейл М. Браун. Первые люди. М., 1978.
Эдельман Д. И. Основные вопросы лингвистической географии. М., 1968.
Эскимосско-русский словарь. М., 1971.
Егоров В. Г. Словосложение в тюркских языках.—Структура и история тюркских языков. М., 1971.
Журавлев В. К. Развитие группого сингармонизма в праславянском языке. Минск, 1963.
Журавлев А. П. Фонетическое значение. Л., 1974.
Журавлев А. П., Орлов Ю. М. Признаковое семантическое пространство русских гласных. «Развитие фонетики современного русского языка». М., 1971.
Жанлеисов Е. Н. Этнокультурная лексика казахского языка. Алма-Ата, 1989.
Зайончковски А. К вопросу о структуре корня в тюркских языках.—Вопросы языкознания, № 2, 1961.
Золхоев. В. И. Фонология и морфонология в агглютинатиных языках. Новосибирск, 1980.

Закиев М. З. Проблемы языка и происхождения Волжских татар. Казань, 1986.
Звуковой строй татарского языка. Казань, 1961.
Иллич-Свитыч В. М. Опыт сравнения ностротических языков. «Наука», М., 1976.
Ишбердин Э. В. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., 1981.
История первобытного общества. «Наука», М., 1986.
Исследования в области этимологии Алтайских языков. Л., 1972.
Исследования по лексике и грамматике татарского языка. Казань, 1986.
Ишмухаметов З. К. Звукоподражательные слова башкирского языка. Автореф. дис. канд. филолог. наук. Уфа, 1970.
Иванов В. В. Хеттский язык. М., 1963.
История Древнего Востока, М., 1983.
Исследования по исторической диалектологии татарского языка. Казань, 1985.
Исследования по исторической диалектологии татарского языка. Казань, 1979.
Исследования по диалектологии и истории татарского языка. Казань, 1982.
Капанцян Гр. Общие элементы между урартском и хеттским языком. Ереван, 1936.
Кайдаров А. Т. Развитие современного уйгурского литературного языка. Алма-Ата, 1969.
Кайдаров А. Г. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата, 1986.
Кайдаров А. Г., Кажибеков Е. З. Из опыта этимологических исследовании корневых моносиллабев казахского языка.—Теория и практика этимологических исследований. М., 1985.
Кажибеков Е. З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата, 1986.
Кажибеков Е. З. Фоно-семантическая характеристика пратюркского корня.—Проблемы этимологии тюркских языков. Алма-Ата, 1990.
Кажибеков Ерден Зада-улы. Тюркский лексико-грамматический синкретизм односложных корней-основ. Автореф. канд. дисс. Алма-Ата, 1981.

Кажибеков Ерден Зада-улы. Семантика тюркского слова проблемы межуровневой сопряженности. Автореф. докт. дисс., Алма-Ата, 1988.
Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII—IX вв. Л., 1980.
Киекбаев Г. К вопросу о родстве Урало-Алтайских языков.—Некоторые вопросы Урало-Алтайского языкознания. Уфа, 1970.
Кыргыздар. Бишкек, 1991.
Кулиев Гасан Керам оглы. Семантика глаголов в тюркских языках.—Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Бакы, 1992.
Кулиев Г. К. Глагол Sa://Sa— и его дериваты в тюркских языках.—Советская тюркология. № 3, Баку, 1984, с. 3—10.
А. И. Кузнецова, Т. Ф. Ефремова. Словарь морфем русского языка. М., 1986.
Кубряков Е. С. Типы языковых значении. Семантика производного слова. М., 1981.
Кулиев Г. К. Семантические группы глаголов (на материале югозападной группы) тюркских языков.—Советская тюркология, № 3, Баку, 1975, с. 7—16.
Кулиев Г. К. Сравнительно-исторический анализ лексико-семантического развития глаголов зрения в тюркских языках огузской группы.—Советская тюркология. № 4, Баку, 1976, с. 3—11.
Кулиев Г. К. Лексико-семантическое развитие глаголов слухового восприятия в тюрских языках юго-западной группы.—Советская тюркология. № 5, Баку, 1978, с. 70—78.
Кулиев Г. К. Лексико-семантическое развитие глаголов речи в тюркских языках (на материале огузских языков).—Советская тюркология. № 5, Баку, 1982, с. 3—12.
Кулиев Г. К.—Лексико-семантическое развитие глаголов мышления в тюркских языках (на материале огузских языков).—Советская тюркология, № 4, Баку, 1983, с. 3—12.
Кулиев Г. К. Основы семантической классификации глаголов тюркских языков (на материале лексико-семантической группы глаголов звучания и эмоционального состояния в тюркских языках огузской группы).—Советская тюркология. № 2, Баку, 1992., с. 3—11
Кочергина В. А. Санскритско-русский словарь. М., 1978.

Китайско-русский словарь. (под редакцией проф. М. М. Ошанина). М., 1959.
Краткий китайско-русский словарь. М., 1935.
Крейнович Е. А. Глагол кетского языка. Л., 1968.
Марр Н. Я. Избранные работы. III т., М.—Л., 1934.
Мусаев К. Лексикология тюркских языков. М., 1984.
Майтинская К. Е. Историко-сопоставительная морфология финно-угорских языков. М., 1979.
Майтинская К. Е. Венгерский язык. II ч., М., 1959
Маметов Л. М. Источники формирования лексики крымско-татарского языка. Ташкент, 1988.
Малов С. Памятники древнетюркской письменности. М., 1951.
Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору. Нальчик, 1962.
Мещанинов И. А. Аннотированный словарь Урартского (Биайнского) языка. «Наука». Л., 1978.
Менгес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». Л., 1979.
Мифологический словарь. М., 1990.
Мельников Г. П. Принципы системной лингвистики в применении к проблемам тюркологии.—Структура и история тюркских языков. М., 1971.
Мамедов Айдын. Теоретические проблемы восстановления первичных корней в тюркских языках.—Азәрбајҹан филолокијасы мәсәләләри. Бакы, 1984.
Мирзоев Гасан. Категория переходности непереходности глагола в современном Азербайджанском языке. Авторефер. докт. дисс., Баку, 1986.
Новикова К. А. Иноязычные элементы в тунгусо-маньчжурской лексике, относяшейся к животному миру.—Очерки сревнительной лексикологии алтайских языков. Л., 1972.
Назадзе Н. А. Вопросы структуры хурритского глагола. Тбилиси, 1978.
Некоторый вопросы Урало—Алтайского языкознания. Уфа, 1970.
Палмайтие М. Л. Праязык-генетическая или контактная обшность? //ВЯ, № 1, 1978.
Покровская Л. А. Гагаузско-турецкие фонетические параллели.—Структура и история тюркских языков. М.. 1971.
Проблемы этимологии тюркских языков. Алма-Ата, 1990.

Рассадин В. И. Монголо-бурятские заимствования в сибирских тюркских языках. М., 1980.
Рясянен М. Материалы о исторической фонетике тюркских языков. М., 1955.
Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. I—IV т., СПб., 1893—1911.
Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957.
Русско-корейский словарь. М., 1954.
Русско-албанский словарь. М., 1989.
Русско-урды словарь. М., 1959 (под ред. Зоя Ансари и Л. М. Померанцева).
Русско-хинди словарь. М., 1957 (под ред. В. М. Бескровного).
Румянцев М. К. Интонация предикативных и атрибутивных синтагм.—Спорные вопросы строя китайского языка. «Наука», М., 1965.
Рождественский Ю. В. Панятия формы слова в истории грамматики китайского языка. М., 1958.
Рерих Ю. Н. Тибетский язык. М., 1961.
Лукоянов Г. В. Марийские заимствования в чувашском языке. Чебоксары, 1973.
Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.
Левицкий В. Семантика и фонетика. Черновцы, 1973.
Садыков С. Монгольско-тюркские языковые параллели. Фрунзе, 1983.
Санскритско-русский словарь. М., 1978.
Севортян Э. В. Тюркизмы у ранних армянских писателей.—Структура и история тюркских языков. М., 1971.
Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. I, II, III, М., 1974, 1978, 1980.
Севортян Э. В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. М., 1962.
Структура и история тюркских языков. М., 1971.
Серебренников Б. А. О некоторых проблемах исторической морфологии тюркских языков.—Структура и история тюркских языков. М., 1971.
Серебренников Б. А. Был ли начальный j в тюркских языках первичным? «СТ», № 3, 1974.
Сребренников Б., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. «Маариф», Баку, 1979.
Суюнчев Х. И. Карачаево—Балькарские и монгольские лексические паралелли. Черкасск, 1977

Салехова Д. А. Морфонологические явления при редупликации.—Вопросы структуры татарского языка. Казань, 1986.
Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика, М., 1984.
Сравнительно-историческая тюркских язоков. Фонетика, М., 1984.
Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. I т., II т., Л., 1975, 1977.
Тараканов В. И. Заимствованная лексика в удмуртском языке (удмуртско-тюркские языковые контакты). Ижевск, 1982.
Теория и практика этимологических исследований. М., 1985.
Тагир-заде А. Древнетюркский лексико-грамматический пласт в диалектах и говорах Азербайджанского языка (на материале Шекинской зоны). Автореф. канд. дисс., Баку, 1983.
Тенишев Э. Р. Перебой S/Š в тюркских рунических памятниках.—Структура и история тюркских языков. М., 1971.
Тенишев Э. Р. Строй сарыг-югурского языка. М., 1976.
Тенишев Э. Р. Уйгурский диалектный словарь. М., 1990.
Худайкулиев М. Подражательные слова в туркменском языке. Ашхабад, 1962.
Хусаинов К. Ш. О причинах количественного различия звукоизобразительных слов в разносистемных языках.—Проблемы этимологии тюркских языков. Алма-Ата, 1990.
Тодаева Б. Х. Монгольские языки и диалекты китая. М., 1960.
Тодаева Б. Х. Монгорский язык. М., 1973.
Тумашева Д. Г. Татарский глагол. Казань, 1986.
Трубачев О. Н. Ранние славянские этнонимы—сведетели миграции славян//ВЯ, № 6, 1974.
Тюркологические исследования. Фрунзе, 1986.
Татарская лексика в семантико-грамматическом аспекте. Казань. 1988.
Татаринцев Б. И. О реконструкции мотивируюшего семантического признака в процессе этимологизации.—Теория и практика этимологических исследований. М., 1985.
Тибетика (материалы тибетологического семинара). Улан-Удэ, 1971.
Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. I т., М., 1986.

Федотов М. Р. Чувашский язык в семье алтайских языков. I часть, Чебоксары, 1980.

Федотов М. Р. Исторические связи чувашского языка с волжскими и пермскими финно-угорскими языками. I—II т., Чебоксары, 1965—1968.

Орлов Е. В. О восприятии звуков. «Развитие фонетики современного русского языка». М., 1966.

Очерки сравнительной лексикологии Алтайских языков. Л., 1972.

Основы финно-угорского языкознания (Вопросы происхождения и развития финно-угорских язоков). М., 1974.

Хакимзянов Ф. С. Язык эпитафии волжских булгар. М., 1978.

Хусаинов К. Ш. Звуко-изобразительность в казахском языке. Алма-Ата, 1988.

Харсекин А. И. Вопросы интерпретации памятников этрусской письменности. Ставропольское книжное издательство, 1963.

Харитонов Л. Н. Типы глагольный основы и якутском языке. 1954.

Хачикян М. Л. Хурритский и урартский языки. Ереван, 1985.

Худайкулиев М. Подражательные слова в туркменском языке. Ашхабад, 1962.

Хусаинов К. Ш. О причинах количественного различия звукоизобразительных слов в разносистемных языках.—Проблеым этимологии тюркских языков. Алма-Ата, 1990.

Халилов Булудхан. Фономорфологический характер слово окончаний согласными «т» и «л» в азербайджанском языке.—Профессор Қасым Тыныстан уулынын 90 жылдык маарекесике орналган республикалык илими—теориялык конференциясында жасалган докладдар менен баяндамалардын тезистери. Бишкек, 1991.

Чувашский язык: история и этимология. Чебоксары, 1977.

Чанышев Я. А. К этимологии тюркских числительных первого десятки.—Теория и практика этимологических исследований. М., 1985.

Джалилов Фиридун. Морфонологическая типология.—Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. Бакы, 1984.

Шервашидзе И. Н. Фрагмент общетюркской лексики заимствованный фонд.—Вопросы языкознания, 1989, № 2.

Шербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.

Шербак А. М. Названия домашных и диких животных в тюркских языках.—Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961.

Шипова Н. Н. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата, 1976.

Японско-русский словарь. М., 1984.

Якобсон Р. О. О структуре русского глагола//Якобсон Р. О. Избранные работы. М., 1985.

Юлдашев А. А. Сведения по фономорфологии.—Грамматика современного башкирского литературного языка. М., 1981.

Түрк дилиндә истифадә олунмуш әдәбијјат

Divanü lugat-it-Türk. I-IV c. Ankara, 19 4-1986.

Divanü lugat-it-Türk. (çeviren: Besim Atalay). I-IVc., Ankara, 1992.

Caferoglu A. Eski uygur türkçesi sözlügü. İstanbul, 1968.

Kutadgu bilig (Reşid Rahmeti Arat). Ankara, 1·79.

Adile Ayda. Etrüskler (Turskalar) Türk idiler. Ankara, 1992.

Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoglu. Türk dilinde yapı bakımından filler. Ankara 1991.

Prof Naim Hazım Onat. Arabçanın türk diliyle kuruluşu. II, İstanbul, 1951.

Orhan Saik Kökyay. Dede Korkut Hikayeleri. İstanbul, 1985

ШӘРТИ ИШАРӘЛӘР

: саитин јанында вә бә'зән дә үстүндә гојулан бу ишарә сәсин узун тәләффүзүнү билдирир.

— саит сәсин үстүндә гојулан бу ишарә узун тәләффүзү билдирир.

⇄ сөзүн синкретик олдуғуну көстәрир.

· ишарәси самитин алтында онун кар, үстүндә исә чинкилтили тәләффүз олундуғуну билдирир.

V ишарәси гыса тәләффүз демәкдир.

◡ ишарәси дә сәсин гысалығыны көстәрир.

≃ ишарәси саитин үстүндә гојулмагла сәсин узун вә бурунда тәләффүзүнү көстәрир.

~ ишарәси саит сәсин үстүндә гојулмагла саитин бурунда тәләффүзүнү билдирир.

// ишарәси сөзүн фоно-семантик вариантларыны көстәрир.

~ ишарәси сәсләрин арасында гојулмагла онларын бирбирини әвәз етмәсини билдирир.

→ Сөзүн инкишаф хәттини кестәрир.

— сөзүн сонунда гојулмуш бу ишарә -маг, -мәк шәкилчисини әвәз едир.

ʼ ишарәси сәсин үстүндә гојулмагла онун инчәләшдијини көстәрир.

⌒ ишарәси јанашы кәлән ики һәрфин үстүндә гојулмагла онларын дифтонглашдығыны көстәрир.

МҮНДӘРИЧАТ

Бир нечә сөз 3

I ФӘСИЛ

Түрк дилләринин аморфлугдан илтисаги гурулуша доғру инкишафы 5

II ФӘСИЛ

Фе'лләрин һеча типләри (мүгајисәли-тарихи истигамәтдә) 25
Бирһечалы көк фе'лләр 25
Икиһечалы көк фе'лләр 27
Саит сәсдән ибарәт көк фе'лләр 31
И—көкү 32
Ы—көкү 33
О—көкү 33
Ө—көкү 34
У—көкү 34
Ү—көкү 34
Е—көкү 35
Ʌ—көкү 35

III ФӘСИЛ

Саит+Самит һеча типли фе'лләрин фоносемантик инкишафы 36
Атмаг 37
Ахмаг 48
Алмаг 56
Азмаг 61
Ачмаг 74
Ашмаг 75
Асмаг 82
Хүласә 83
Итмәк 83
Хүласә 87
Ичмәк 94
Етмәк 95
Өтмәк 97
Овмаг 99
Ојмаг 102

IV ФӘСИЛ

Самит+Саит+Самит һеча типли фе'лләрин фоносемантик инкишафы 115
Һәрәкәт анламлы илкин көкүн төрәмәләри 119
Кетмәк 119
Кәлмәк 125
Кәзмәк 127
Кечмәк 130
Хүласә 131
«Көрмәк» фе'линин тәшәккүл етдији илкин көк 132
«Күлмәк» фе'линин тәшәккүл етдији илкин көк 136
«Кәсмәк», «Гырмаг», «Гыјмаг» фе'лләринин тәшәккүл етдији илкин көк 138
«Сынмаг» вә «Сыхмаг» фе'лләринин тәшәккүл етдији илкин көк 142
«Сатмаг», «Сачмаг», «Салмаг», «Сајмаг» фе'лләринин тәшәккүл етдији илкин көк 148
«Сормаг», «Соғмаг», «Сојмаг», «Сагмаг» фе'лләринин тәшәккүл етдији илкин көк 154
«Басмаг», «Бахмаг», «Батмаг» фе'лләринин тәшәккүл етдији илкин көк 155
«Богмаг», «Бурмаг», «Бүкмәк», «Бүзмәк» фе'лләринин тәшәккүл етдији илкин көк 165
Хүласә 167
Сәс тәглидли илкин көкдән јаранмыш фе'лләр 167
«Билмәк», «Битмәк», «Бишмәк», «Бичмәк» фе'лләринин тәшәккүл етдији илкин көк 172
«Доғмаг», «Долмаг», «Донмаг», «Дојмаг» фе'лләринин тәшәккүл етдији илкин көк 178
«Дешмәк», «Дәлмәк», «Дөјмәк», «Дујмаг», «Дәјмәк», «Дөнмәк//Чөнмәк» фе'лләринин тәшәккүл етдији илкин көк 184
«Јагмаг», «Јахмаг», «Јанмаг», «Јатмаг», «Јазмаг», «Јармаг» фе'лләринин тәшәккүл етдији илкин көк 190
«Чалмаг», «Чапмаг», «Чахмаг», «Чатмаг» фе'лләринин тәшәккүл етдији илкин көк 195
«Тутмаг» фе'линин тәшәккүл етдији илкин көк 198
«Тәзмәк» фе'линин тәшәккүл етдији илкин көк 200
«Төкмәк», «Тикмәк» фе'лләринин тәшәккүл етдији илкин көк 200
«Гонмаг» фе'линин тәшәккүл етдији илкин көк 202
Истифадә олунмуш әдәбијјат 204
Шәрти ишарәләр 220